

Anthropos

*Revija za filozofijo
in psihologijo*
*Journal of Philosophy
& Psychology*

LETO • YEAR 2025

LETNIK • VOLUME 57

ŠTEVILKA • NUMBER 2

ISSN 0587-5161

E-ISSN 2630-4082

57

Anthropos

Revija za filozofijo in psihologijo
Journal of Philosophy & Psychology

ISSN 0587-5161 | E-ISSN 2630-4082
<https://hippocampus.si/issn/2630-4082>

Glavna urednica Editor in Chief

Nina Cvar, *University of Ljubljana, Slovenia*,
nina.cvar@ff.uni-lj.si

Souredniki Associate Editors

Vesna Jug, *University of Primorska, Slovenia*,
vesna.jug@upr.si

Lea Kuhar, *University of Ljubljana, Slovenia*,
lea.kuhar@ff.uni-lj.si

Nejc Plohl, *University of Maribor, Slovenia*,
nejc.plohl@um.si

Reingard Spannring, *University of Innsbruck, Austria*,
reingard.spannring@uibk.ac.at

Urednik recenzij in tajnik revije

Book Review Editor and Journal Secretary

Igor Černe, *Maribor Public Library, Slovenia*,
igor.cerne@mb.sik.si

Uredniški odbor Editorial Board

Marcia Cavalcante Schuback, *Södertörn University, Sweden*

Kristian Bjørkdahl, *University of Oslo, Norway*

Katja Diefenbach, *Europa-Universität Viadrina, Germany*

Petra Dolenc, *University of Primorska, Slovenia*

Russell B. Goodman, *University of New Mexico, United States*

Başak İnce Çağlar, *King's College London, United Kingdom*

Hrvoje Jurić, *University of Zagreb, Croatia*

Edvard Kovač, *Institute Catholique de Toulouse, France and University of Ljubljana, Slovenia*

Nina Petek, *University of Ljubljana, Slovenia*

Nejc Plohl, *University of Maribor, Slovenia*

Evangelos D. Protopapadakis, *National and Kapodistrian University of Athens, Greece*

Antti Saari, *Tampere University, Finland*

Sandra Zákutná, *University of Prešov, Slovakia*

Mednarodni indeksi

Indexing and Abstracting

PsycInfo | ErihPlus

Navodila avtorjem ter izjava o etiki in zlorabah pri objavljanju so dostopni na **Guidelines for Authors and Publishing Ethics and Malpractice Statement are available at** <https://hippocampus.si/issn/2630-4082>

Uredništvo Editorial Office

UP Pedagoška fakulteta, Cankarjeva 5,
SI-6000 Koper

Založba Univerze na Primorskem

University of Primorska Press

Titov trg 4, SI-6000 Koper
<https://hippocampus.si>

Lektoriranje slovenskih besedil

Davorin Dukič

Lektoriranje angleških besedil

Susan Cook

Oblikovanje in tehnična ureditev

Alen Ježovnik

Oblikovanje ovitka Alen Ježovnik

in Tina Cotič

Tisk · Grafika 3000

Naklada · 150 izvodov

Letna naročnina · 20 EUR

Revija *Anthropos* izdajata Slovensko filozofsko društvo in Društvo psihologov Slovenije, izhaja s podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije in Pedagoške fakultete Univerze na Primorskem.

Anthropos is published by the Slovenian Philosophical Society and Slovenian Psychologists' Association with the support of the Slovene Research and Innovation Agency and University of Primorska, Faculty of Education.

Kazalo *Contents*

Introduction

Nina Cvar · 157

Filozofija *Philosophy*

‘A Complete Negation of the Will to Live’: A Phenomenological
Evaluation of Schopenhauer’s Quietism

Vadim Gershteyn · 161

Psychosis as a Transformation of the Flesh: Some Merleau-Pontian
Musings on Madness

Adnan Sivić · 175

Mladi Marx in kritika Heglove pravne filozofije

Jernej Meden · 193

Veliki jezikovni modeli in obči intelekt

Lea Kuhar · 215

Film in filozofija *Film and Philosophy*

The Poetic Documentary as an Affective Configuration
of Thinking-in-Proximity

Maja Krajnc · 235

Grafiti *Graffiti*

Ukrainian War Graffiti

Zosia Kais · 259

Newyorški grafitarji: nevidna množica, ki je sprožila hiphop

Helena Konda · 281

Psihologija *Psychology*

Razlika med zgodnjo in pozno obravnavo otrok z motnjo
avtističnega spektra: sistematični pregled literature

Petra Zakrajšek in Vesna Posavčević · 301

Miscellanea

Esej | Obtožujem!

Marina Gržinić · 337

Recenzija | Katja Košir in Tanja Špes, ur., *Celostni pristop
k medvrstniškemu nasilju*
Minea Rutar · 347

Recenzija | Peter Kovačič Peršin, *Kako misliti Boga*
Andrej Ule · 351

Introduction

Nina Cvar

Univerza v Ljubljani

nina.cvar@ff.uni-lj.si

 © 2025 Nina Cvar

In the contemporary academic landscape, scientific writing is increasingly assessed through international visibility, indexation, and citation metrics. While English has undoubtedly accelerated the circulation of knowledge and enhanced methodological comparability, it has also highlighted pressing challenges: the status of scientific writing in national languages, questions of accessibility and epistemic diversity, and the social and epistemological consequences of linguistic homogenisation within science. Writing in a national language is therefore not merely a matter of preference; it is an essential element of scientific and cultural infrastructure. It fosters the development of disciplinary terminology, supports nuanced conceptual thinking and modelling, and facilitates the transfer of knowledge into the broader public sphere. In the humanities and social sciences, scientific language is far from neutral: it carries meanings, historical experiences, and cultural contexts that cannot always be translated – or in some cases, resist translation entirely. This underscores the importance of translation as an epistemological framework for peripheral communities and a key mechanism for sustaining plurality within knowledge production.

The central challenge lies in establishing a balanced model of scientific communication that recognises the diverse functions of knowledge and the different publics it serves. Science confined solely to an international language risks detachment from the society in which it is produced, while science limited to national languages risks losing contact with global epistemic currents. We will also endeavour to accompany each new issue with a video presentation to make its content more accessible and engaging to a wider audience. In this context, *Anthropos*, which underwent an editorial change in April 2025, has embraced an orientation that deliberately combines the national language with English. Tomaž Grušovnik, the former Editor-in-Chief and one of the central forces behind the journal's renewal, embarked on a new chapter in his career by accepting another

professional challenge. At the same time, the editorial team was joined by Lea Kuhar, whose contributions further strengthen the journal's commitment to interdisciplinary, socially engaged, and critically oriented scholarship. Only through the coexistence of both languages, we contend, can science sustain its critical function, its public relevance, and its global embeddedness.

The latest issue exemplifies this approach. It is an eclectic one, organised around four conceptual sections: 'Philosophy,' featuring Vadim Gershsteyn, Adnan Šivić, Jernej Meden, and Lea Kuhar; 'Film and Philosophy,' with a text by Maja Krajnc; 'Graffiti,' showcasing the work of Zosia Kais and Helena Konda, highlighting the visual as an autonomous mode of meaning-making; and 'Psychology,' with contributions from Petra Zakrajšek and Vesna Posavčević. The issue concludes with a 'Miscellanea' section, including Marina Gržinić's essay on genocide in Gaza and reviews by Minea Rutar and Andrej Ule.

Dear readers, you are warmly invited to engage with this interdisciplinary issue, and we sincerely thank you for your invaluable support.

Filozofija
Philosophy

‘A Complete Negation of the Will to Live’: A Phenomenological Evaluation of Schopenhauer’s Quietism

Vadim Gershteyn

Alma Mater Europaea University, Slovenia

University of Illinois-Chicago, USA

DePaul University, USA

vadim.gershteyn@gmail.com

© 2025 Vadim Gershteyn

Abstract. The author examines Arthur Schopenhauer’s concept of quietism: a philosophical stance that advocates detachment and negation of the will-to-live, as outlined in Schopenhauer’s *The World as Will and Representation* (1969). Schopenhauer, influenced by a Vedic philosophy that emphasizes ontological pessimism, perceives life as marked by suffering due to the will’s ceaseless striving. His ethical response to suffering, quietism, advocates withdrawal and stillness to transcend suffering. Employing a phenomenological approach, this author evaluates quietism in light of contemporary trauma research and psychological evidence, alongside Friedrich Nietzsche’s critique of Schopenhauer. Findings from mindfulness and exposure therapy studies suggest that complete withdrawal is unsustainable and detrimental to psychological well-being, which is contrasted with Schopenhauer’s radical negation of the will. Nietzsche’s philosophy of the will to power, though born from Schopenhauer’s Vedic-inspired ontology, emphasizes engagement with one’s suffering-filled life and transformation through it, thereby presenting a more dynamic, life-affirming alternative to Schopenhauer’s pessimistic withdrawal. The author concludes that while Schopenhauer’s insights into suffering are profound, his quietism is incomplete, thereby necessitating integration with active engagement and ethical responsibility to address human challenges effectively.

Key Words: Schopenhauer, quietism, phenomenology, will-to-live, Nietzsche, will to power, trauma, suffering

»Popolna negacija volje do življenja«: fenomenološka ocena Schopenhauerjevega kvietizma

Povzetek. Avtor preučuje Schopenhauerjev koncept kvietizma: filozofsko stališče, ki zagovarja odmaknjenost in zanikanje volje do življe-

nja, kot je opisano v Schopenhauerjevem delu *Svet kot volja in predstava* (2008). Schopenhauer, na katerega je vplivala vedska filozofija, ki poudarja ontološki pesimizem, življenje dojema kot zaznamovano s trpljenjem zaradi nenehnega prizadevanja volje. Njegov etični odziv na trpljenje, kvietizem, zagovarja umik in mirnost za preseganje trpljenja. Avtor s fenomenološkim pristopom ocenjuje kvietizem v luči sodobnih raziskav travme in psiholoških dokazov ter Nietzschejevo kritiko Schopenhauerja. Ugotovitve študij čuječnosti in terapije izpostavljenosti kažejo, da je popoln umik nevzdržen in škodljiv za psihično dobro počutje, kar je v nasprotju s Schopenhauerjevim radikalnim zanikanjem volje. Nietzschejeva filozofija volje do moči, čeprav izhaja iz Schopenhauerjeve vedsko navdihnjene ontologije, poudarja vključevanje v lastno življenje, polno trpljenja, in preobrazbo skozi to, s čimer predstavlja dinamičnejšo, življenjsko potrjujočo alternativo Schopenhauerjevemu pesimističnemu umiku. Avtor zaključuje, da so Schopenhauerjevi vpogledi v trpljenje sicer globoki, vendar je njegov kvietizem nepopoln, zato je za učinkovito reševanje človeških izzivov potrebna integracija aktivnega vključevanja in etične odgovornosti.

Ključne besede: Schopenhauer, kvietizem, fenomenologija, volja do življenja, Nietzsche, volja do moči, travma, trpljenje

Introduction

A typical response to trauma is to 'clam up' or to shy away from further engagement with the source of pain (Bremner 2007). Evidence shows that this is an insufficient way to deal with trauma, and that some degree of exposure to the source of pain is optimal for healthy recovery from trauma (McLean and Foa 2011; Olasov Rothbaum and Schwartz 2002). Arthur Schopenhauer's ontology, while among the most brilliant ever espoused – and one that is not aimed at promoting health as such¹ – rests on a pragmatic misunderstanding of the way human beings adequately deal

¹ A pragmatist philosophy, which is concerned about the measurable effects of actions in the world, is naturally concerned about psychological well-being. While there are traces of this concern in Peirce (1955), the importance of human well-being to philosophy is central to James (2000) and Dewey (1981). Schopenhauer, not being a pragmatist in the way meant by these later thinkers, is unconcerned about promoting or even encapsulating well-being in his writings; the degree to which he even believes in such a concept as well-being is doubtful. Schopenhauer views the world as basically evil and, to use his follower Philipp Mainländer's (2018) term, 'worthless.' Schopenhauer is attempting to describe the world as he sees it; the psychological effects of his description, which led two of his most ardent followers to commit suicide, are an unimportant, if not an acceptable outcome to a sadistic personality, which Schopenhauer may or may not have had.

with trauma, a deficiency that was taken up by Friedrich Nietzsche in his critiques of Schopenhauer. This author outlines Schopenhauer's ontology of quietism and critiques it in favour of Nietzsche's will-to-power and a pragmatist epistemology more broadly using the methodology of phenomenology.

Defining Schopenhauer's Quietism

Quietism can be defined as the ethical and philosophical stance of withdrawing from the striving of life by embracing detachment and stillness as a means to transcend suffering and the bondage of the will (Schopenhauer 1969). While quietism is associated with the thought of Samuel Beckett, who coins the term, it is Schopenhauer who systematizes the logic of quietism in his *The World as Will and Representation*, borrowing substantially from Vedic thought. Defined this way, quietism is a psychological defence mechanism in people akin to 'shying away': a withdrawal from the overwhelming force of suffering to prevent further harm. Evidence has shown that shying away is an insufficient means to deal with trauma (McLean and Foa 2011; Olasov Rothbaum and Schwartz 2002). Entire therapeutic protocols, namely exposure therapy, rest on the assumption that one ought not to shy away from the sufferings of the world.

For Schopenhauer, shying away does not result from specific traumatic events but is rather a microcosm of the broader trauma of life itself. Life, for Schopenhauer (1969), is a trauma inherently marked by suffering – the ceaseless striving of the will and the endless cycle of desire and dissatisfaction. An individual's retreat into silence or avoidance mirrors the existential realization that the very act of willing is a source of pain. He writes, 'That continual deception and disillusionment, as well as the general nature of life, present themselves as intended and calculated to awaken the conviction that nothing whatever is worth our exertions, our efforts, and our struggles, that all good things are empty and fleeting, that the world on all sides is bankrupt, and that life is a business that does not cover the costs; so that our will may turn away from it' (Schopenhauer 1969, 574).

To repeat, to shy away, for Schopenhauer, is not a response to isolated moments of hardship but a reflection of the deeper existential trauma of existence as the bondage of the will. And, an individual's withdrawal is a turning away from the incessant striving of life and a movement toward stillness, detachment, and the negation of the will through asceticism (or quietism). Schopenhauer's quietism comes from his metaphysical understanding of the world as a manifestation of will, which he sees as the blind,

insatiable force driving all existence. For Schopenhauer, the will is the source of suffering because it perpetually strives and never reaches satisfaction, akin to the concept of *jouissance* from Jacques Lacan (2006), who puts Schopenhauer's notion in a psychoanalytic framework wherein too much pleasure 'feels bad.' The phenomenological experience of this striving is one of constant tension, frustration, and transient relief. Schopenhauer (1969, p. 196) writes, 'All willing springs from lack, from deficiency, and thus from suffering. Fulfilment brings this to an end; yet for one wish that is fulfilled there remain at least ten that are denied.' Human life, as it is a manifestation of will like all other forms of life (and the non-living universe generally), is trapped in an endless cycle of desire and inability to satisfy desire, making suffering an inescapable aspect of existence. Quietism, then, is Schopenhauer's ethical response to this pessimistic insight – a call to renounce the will, to cease striving, and to cultivate detachment from the desires that bind us to suffering.

A phenomenology of shying away involves one's realization that willing for the ephemeral, which is the only type of willing that can take place, is futile. Schopenhauer (1969) describes this transition as the point where one recognizes the 'nothingness' of individual acts, realizing them as a mirror of the greater futility of existence itself. This recognition is not merely intellectual but existential: one has a lived experience of profound disillusionment. He writes: 'the transition that is possible, but to be regarded only as an exception, from the common knowledge of particular things to knowledge of the Idea takes place suddenly, since knowledge tears itself free from the service of the will precisely by the subject's ceasing to be merely individual, and being now a pure will-less subject of knowledge. Such a subject of knowledge no longer follows relations in accordance with the principle of sufficient reason; on the contrary, it rests in fixed contemplation of the object presented to it out of its connexion with any other, and rises into this' (Schopenhauer 1969, p. 178). In this moment of detachment, an individual no longer identifies with the will but instead attains a state of contemplative stillness. Quietism is both a denial of life and a gnostic-like acceptance of its deeper reality – one that transcends the ceaseless turmoil of the will. Schopenhauer's affinity to Vedic philosophy is apparent here, since his recommendation to the sufferer reading *The World As Will and Representation*, to avoid suffering, is one that is found among many non-Tantric sages: shy away from the world, and 'unite Atman with Brahman.' The question that is begged in this union, that of Atman with Brahman, is why a force representing

the universal individual, namely Atman, would consider it beneficial to unify with an evil (according to Schopenhauer and non-Tantric Vedantic thought) force, as represented by Brahman, given that Brahman is the expression of a world whose only constant is that of suffering.²

Schopenhauer's quietist phenomenology continues with an individual transitioning from being driven by the will to adopting a state of will-less contemplation: a condition Schopenhauer likens to an aesthescetic³ experience. The phenomenological shift here is such: instead of perceiving the world through the lens of personal desire and striving, an individual perceives it as a pure subject of knowledge – detached from the ego and its incessant demands. Schopenhauer (1969, pp. 178–179) explains,

We lose ourselves entirely in this object, to use a pregnant expression; in other words, we forget our individuality, our will, and continue to exist only as pure subject, as clear mirror of the object, so that it is as though the object alone existed without anyone to perceive it, and thus we are no longer able to separate the perceiver from the perception, but the two have become one.

This experience liberates a person from the tyranny of the will, albeit temporarily, by allowing them to encounter the world not as a field of struggle but as an object of serene contemplation. The 'quiet' referred to in this passage is meant not as a shunning of unpleasant noise but more fundamentally a suspension of all striving – a phenomenological shift from turbulence to quietude through ascetic practices.

The stillness one gets from asceticism, however, is fragile and fleeting when rooted solely in aesthetics; namely, when it is aesthescetical. Schopenhauer acknowledges that the aesthescetic state provides only a momentary respite from the will. True liberation, in his view, demands a

² The question that is begged in this union, that of Atman with Brahman, is why a force representing the universal individual, namely Atman, would consider it beneficial to unify with an evil (according to Schopenhauer and non-Tantric Vedantic thought) force, as represented by Brahman, given that Brahman is the expression of a world whose only constant is that of suffering.

³ The terms 'ascetic' and 'aesthetic' may seem linguistically similar, but they represent distinct concepts. 'Ascetic' pertains to a life of withdrawal from worldly pleasures and indulgences, often for spiritual reasons, while 'aesthetic' relates to the appreciation and understanding of beauty and art. Peirce (1955) argues that ethics is a subset of aesthetics, meaning what is ethical is dependent on what pleases human beings (this is a thesis that was also put forward by Nietzsche). Taking Peirce (and Nietzsche)'s insight, the two words are indeed related. 'Aesthescetic,' a neologism introduced here, refers to a shying away or a negation of the will to live that is brought about by good art, especially music.

more radical transformation: *the complete negation of the will-to-live*. He describes this as a profound ethical quietism, where the individual arrives at a state of resignation, or what he calls denial of the will. Phenomenologically, this entails a shift from identifying with the striving, suffering individual to embracing a universal perspective that transcends individuality altogether in favour of something like non-existence. He writes, 'We freely acknowledge that what remains after the complete abolition of the will is, for all who are still full of the will, assuredly nothing. But also conversely, to those in whom the will has turned and denied itself, this very real world of ours with all its suns and galaxies, is – nothing' (Schopenhauer 1969, 411–412). 'Nothing,' to repeat, is a state of freedom from suffering where an individual no longer participates in the endless striving of existence. In this sense, Schopenhauer's quietism is a radical way of living that seeks not to conquer or master existence but to negate the very drive that sustains it.⁴

One crucial clarification has to be made here, particularly in view of comparative research with Indian philosophical traditions: Schopenhauer, like Nietzsche following him, does not clearly separate will from desire. Often replaced with human striving and longing, the will serves as a metaphysical drive and psychological force for both philosophers. But many Vedic and Buddhist systems reject this conflating of ideas. Renunciation targets desire (*kāma*), which is indeed the egoic, grasping force that ties people to illusion (*māyā*). But in the sense of disciplined

⁴ The question of why not to end one's existence if life is so futile, worthless, or both occurs to Schopenhauer. He responds by rejecting suicide as a valid solution to life's suffering. For Schopenhauer (1969), suicide is not a denial of the will to live but rather an affirmation of it (perhaps suggesting that one kills oneself because they 'care too much' or 'want to live so badly'). He argues that suicide arises from a desire to escape specific pains and frustrations within life, rather than a true renunciation of life itself or the will to exist. Schopenhauer contends that the real solution lies in the philosophical and ethical practice of denying the will to live – not by destroying the body, but by overcoming the desires and attachments that bind us to the world. Through asceticism, self-denial, and a profound detachment from worldly pleasures and ambitions, Schopenhauer claims that one can achieve a transcendence of the will and, ultimately, liberation from suffering. This, for this author, is a highly unsatisfying response to the question of suicide, what Camus (1991) calls (wrongly) the most important problem of philosophy (the most important problem of philosophy is solipsism). As already alluded to, two of Schopenhauer's followers, Weininger and Mainländer, did not heed their master's call to do no damage to their bodies in pursuit of an end to suffering. Weil, who is alleged to have been reading *The World as Will and Representation* when she starved herself to death, can be viewed as the third 'victim' of Schopenhauer.

resolve or directed intentionality, it is not always considered as a flaw (Bratoeva 2024; Leach 2021). Beyond this, as part of the very road toward emancipation (*mokṣa* or *nirvāṣa*), it is typically fostered and improved by means of yoga, meditation, and ethical observance (*śīla*) (Ben-David 2024; MacKenzie 2018). Where Schopenhauer advocates a total negation of the will, Indian traditions more typically recommend a change or purification of intentionality – not a philosophical retreat from all willing, but a redirection of volitional energy toward non-attachment and understanding.

This distinction has quite important consequences. The analogy presented in this paper holds if one sees Schopenhauer's rejection of the will as equivalent with the Buddhist or Vedic objective of transcending desire. If will is considered more broadly – as a capacity for deliberate, steady direction – it is false to assert that these traditions support its annihilation. Schopenhauer's mistake, then, is more in his philosophical absolutism than in his diagnosis of suffering. He casts the pathology of desire onto the whole framework of willing, therefore excluding the prospect that a will developed by discipline could be used as a vehicle for emancipation rather than bondage. Schopenhauer's insights on suffering can be preserved by a phenomenological interpretation attentive to this difference, therefore avoiding the totalizing implications he and some of his interpreters have reached.

Empirical Evidence For and Against Quietism

The question of whether shying away or withdrawing from the world effectively helps one cope with suffering has been the subject of both philosophical and empirical inquiry. Schopenhauer's quietism posits that detachment from the world and its restless striving offers a way to transcend suffering, as the constant demands of the will are the root of human distress. However, evidence from psychology paints a decidedly different story: while withdrawal may provide temporary relief to a sufferer, it is not a sustainable means for coping with the sufferings of the world (McLean and Foa 2011; Olatosin Rothbaum and Schwartz 2002).⁵ Instead, a balance between engagement and detachment may be more conducive

⁵ It may be objectionable to compare philosophy and psychology as domains or to use psychological research to bolster philosophical claims. Indeed, there is a replication crisis in psychology and other sciences (Wiggins and Christophersen 2019). It follows that it may not be pertinent to use psychological data to evaluate philosophical statements; or this may be more reason to integrate philosophy and psychology in inquiry, as Wiggins and

to long-term psychological well-being, which is the goal of a pragmatist philosophy.

Empirical studies on contemplative practices, such as meditation and mindfulness – practices often associated with withdrawal or quietism – illustrate the tension between detachment and engagement. These practices, especially those rooted in traditions like yoga or Buddhism, emphasize detachment from desire and the cultivation of stillness, echoing Schopenhauer's ideal of the will-less state. In particular, research on mindfulness-based stress reduction programmes shows that individuals who practice detachment through mindfulness report reductions in stress and improved emotional regulation (Kabat-Zinn 1990). These findings support Schopenhauer's assertion that stillness and withdrawal from striving can alleviate suffering. However, these tested practices do not advocate for a complete withdrawal from life but focus on cultivating awareness and acceptance while remaining engaged with the world. This difference in Schopenhauer's and mainstream psychology's approach suggests that while periods of detachment may be healing, complete disengagement may not align with the realities of human psychological health.

Schopenhauer's implication that shying away is a universal coping strategy is additionally complicated by studies on trauma. Research on post-traumatic stress disorder has shown that avoidance practices, which are analogous to Schopenhauer's quietism, can frequently increase mental illness symptoms over time. According to Foa and Kozak (1986), avoidance keeps individuals from processing their experiences of pain, which results in a cycle of anxiety initiated by unresolved trauma. Beyond this, it has been demonstrated that therapeutic treatments such as exposure therapy, which encourage progressive re-engagement with the cause of the trauma, are effective in fostering resilience and healing (Thompson et al. 2018). This data shows that while short retreat may bring respite, long-term coping typically demands some type of active involvement with the environment and the problems it presents. Short-

Christophersen (2019) suggest. A pragmatist scientific approach applies multiple disciplines in the pursuit of the solving of one problem. Other heuristics beyond science, such as contemplation or wisdom traditions, can be brought forth. Stoicism largely teaches men to negate the will-to-live. Epicurus, whose name is associated with luxury, proselytizes negating the will-to-live (Taylor 2013). Affirmative philosophies regarding the will to live may encompass Crowley and few others. It seems that psychology, as epistemologically shaky as it may be, is the 'odd man out' in declaring that a radical denial of the will to live is not optimal in dealing with the sufferings of the world.

term disengagement may provide some relief. This viewpoint is consistent with Friedrich Nietzsche's (2006) critique of Schopenhauer, which may be defined as a positive spin on Schopenhauer's ontology of suffering. Nietzsche advocates for an embrace of life and its conflicts, rather than withdrawing from the inherent pain that is a part of its existence.

It follows that, while Schopenhauer's quietism offers profound insights – though ones not unknown to a Vedic audience – into the nature of suffering and the potential for transcendence through withdrawal, empirical evidence shows that a total renunciation of the will may not always be the most effective or adaptive response to life's struggles. Instead, a nuanced approach – one that incorporates detachment as a tool rather than an end in itself – may better serve individuals seeking to navigate the trauma and suffering of existence.

Schopenhauer's admiration for Vedic philosophy, particularly the concept of Maya – the idea that the world of appearances is illusory and ultimately unreal – is relevant to the practices of many yogis and spiritual teachers who embrace this worldview. The Maya hypothesis holds that the phenomena of the world, including suffering and striving, are ephemeral and therefore deceptive: a mask of the deeper, unchanging reality of the universal self (Atman) or the ultimate principle (Brahman) (Radhakrishnan 1914). For yogis who adhere to this perspective, the goal of life becomes detachment from worldly illusions and the realization of the unity between Atman and Brahman. This philosophical framework aligns with Schopenhauer's quietism, which similarly advocates for a rejection of the will and the phenomenal world as the path to transcendence. However, the Maya hypothesis can also lead to troubling ethical behaviours, particularly in how some yogis and spiritual leaders treat their followers.

By viewing the world and its events to be an illusion, yogis may find themselves adopting a detached attitude not only toward their own suffering but also toward the suffering of others. This detachment, while philosophically consistent with the Maya hypothesis, can manifest in a lack of empathy or ethical accountability. In extreme cases, some spiritual leaders have used the Mayanic worldview to justify abusive behaviour toward their followers, with the implication being that the harm they inflict is inconsequential within the grand illusion of existence. For example, followers of a Mayanic yogi may be subjected to exploitation or mistreatment under the guise of 'spiritual discipline,' with the pain they are being inflicted with reframed as a necessary step toward breaking free

from the Mayanic illusion. Critics of yogis who abuse their followers argue that this misapplication of Vedic principles represents a distortion of their intended purpose, which is to foster liberation and compassion, not to excuse harm (McCartney 2022). However, while Schopenhauer's reflections on Maya emphasize withdrawal and renunciation as a personal ethical imperative, the potential for such ideas to be misused in hierarchical or authoritarian settings is great. As pragmatists, such abuse ought to make us think about the consequences of radical detachment when applied to interpersonal relationships, such as in intentional communities, Ashrams, and other intersubjectively-intense spaces.

Nietzsche's (2006) concept of the will to power is a dynamic and life-affirming alternative to Schopenhauer's vision of bondage to the will and the resignation he prescribes as its solution. For Schopenhauer (1969), the will is a blind and insatiable force that perpetually drives existence, trapping individuals in an endless cycle of striving and suffering. Schopenhauer's quietism offers some escape through the negation of the will, but this approach denies the possibility of finding meaning or fulfilment within life itself. In fact, Schopenhauer's followers, among them Otto Weininger and Philipp Mainländer, elaborate on the worthlessness of life in their own ways, taking Schopenhauer to his logical conclusion of the complete negation of the will to live by taking their own lives (despite the fact that Schopenhauer rejected suicide). Nietzsche, by contrast, reconceives the will not as a source of bondage but as a source of strength, creativity, and growth – as strained and 'pathetic' as this view is coming from the sour and misanthropic Nietzsche. The will to power, as Nietzsche (2006) describes it, is not a compulsion to strive toward some external goal but a fundamental drive to assert, expand, and overcome – ultimately to affirm life in all its struggles and complexities. Unlike Schopenhauer's rejection of the will, Nietzsche's philosophy suggests that the extension and mastery of the will lead not to suffering but to an exhilarating sense of vitality and empowerment.

Phenomenologically speaking, the will to power 'feels good' precisely because it embodies the creative force of life itself. Where Schopenhauer (1969) sees suffering as an inescapable consequence of desiring and striving, Nietzsche (2006) sees joy in the act of overcoming – of transforming obstacles into opportunities for growth. Power, in Nietzsche's ontology, is not (only or solely) domination over others but the capacity to shape one's reality through an extension of will – to affirm one's existence and to transcend limitations (though, in many instances, this does involve

power⁶ over others). This process of self-overcoming, of taking the raw material of life – including its suffering – and forging it into something meaningful, allows individuals to rise above the passive resignation of Schopenhauer's quietism. In this sense, the extension of the will is simultaneously the overcoming of the will: *the will ceases to be a burden when it is directed toward creation and growth rather than toward futile desires or static renunciation*. Nietzsche's affirmation of life, with all its struggles and imperfections, offers a path to liberation that embraces the will rather than negates it.

Thus, Nietzsche's will to power provides an empowering and holistic response to the suffering of existence than Schopenhauer's quietism. While Schopenhauer calls for withdrawal and detachment, Nietzsche urges engagement and transformation, finding strength and joy in the very act of willing. Nietzsche's life-affirming perspective not only rejects the idea that life is inherently burdensome but also celebrates the creative potential of individuals to shape their own destinies. By embracing the will to power, one does not flee from life's challenges but confronts them head-on, finding meaning and vitality in the process of overcoming. Nietzsche's philosophy turns Schopenhauer's vision on its head: where Schopenhauer sees bondage, Nietzsche sees freedom; where Schopenhauer sees suffering, Nietzsche sees the exhilaration of becoming.

Conclusion

Schopenhauer's quietism, rooted in his metaphysical understanding of the will and influenced by Vedic philosophy, offers a profound critique of the inherent suffering of existence and a radical solution: *the complete negation of the will-to-live*. His philosophy provides a framework for understanding trauma and suffering as not merely circumstantial but as fundamental to life itself, urging withdrawal and detachment as a means to transcend the ceaseless turmoil of the will. While this perspective resonates with contemplative traditions and practices that emphasize detachment and stillness, it also faces significant challenges when confronted with empirical evidence and ethical considerations. Psycholog-

⁶ Power over others includes the power of suggestion, such as through music. There is a reason that Nietzsche (2006) extols music; because it is a convincing medium of propaganda (consider his affinity affinity for and then rejection of Wagner), to say nothing of its role in Schopenhauer's ontology, wherein it is an aesthescetical negation of the will to live by proxy.

ical studies suggest that while temporary withdrawal can provide relief, long-term coping often requires re-engagement with the world, a point echoed by Nietzsche's critique of Schopenhauer's retreat from life's struggles.

Furthermore, the influence of Schopenhauer's quietism and its parallels to the Maya hypothesis in Vedic thought raises important ethical concerns related to solipsism.⁷ Detachment, when misapplied, can lead to a lack of empathy or accountability, particularly in contexts where hierarchical spiritual relationships enable abuse. This shows the limitations of radical quietism as a universal response to suffering. While Schopenhauer's insights remain invaluable for understanding the human condition, they must be balanced with a pragmatic recognition of the need for engagement among us, and the ethical responsibility that follows, in navigating the challenges of life. Ultimately, Schopenhauer's quietism offers a powerful but incomplete vision of how to confront suffering – one that must be tempered by an active (Nietzschean) affirmation of life and a commitment to addressing the sufferings of human existence head on.

References

- Ben-David, Aviran. 2024. 'Bridging the Gap Between Sila and Samādhi: The Role of Mindfulness in Pre-Meditative Practice.' *Mindfulness* 15:2386–2401.
- Bratoeva, Milena. 2024. 'The Song of Desire (Kāma): If You Meet Kāma, Don't Kill Him.' *Filosofiya-Philosophy* 33 (1): 71–91.
- Bremner, J. Douglas, ed. 2007. *Posttraumatic Stress Disorder: From Neurobiology to Treatment*. Wiley-Blackwell.
- Camus, Albert. 1991. *The Myth of Sisyphus*. Translated by Justin O'Brien. Vintage International.
- Dewey, John. 1981. *The Philosophy of John Dewey*. Edited by John J. McDermott. 2 vols. in 1. University of Chicago Press.
- Foa, Edna B., and Michael J. Kozak. 1986. 'Emotional Processing of Fear: Exposure to Corrective Information.' *Psychological Bulletin* 99 (1): 20–35.

⁷ Richard Watson (1994), in his *Solipsism: The Ultimate Empirical Theory of Human Existence*, argues that solipsism is the underrated and unaddressed fundamental problem of philosophy, stating (from the book jacket), 'The specter haunting modern philosophy is not the ghost in the machine: it is solipsism.' He claims, rightly, in this author's view, as Immanuel Kant also recognizes, that no thinker has proven the existence of the external world. That there is a Maya hypothesis (and a related simulation hypothesis) is a testament to the enduring problem of solipsism: the ultimate empirical theory of human existence and the ultimate epistemological problem for professional philosophers. Philosophical systems, from Plato's to Peirce's, are a sidestepping of solipsism, which manifests, as Watson notes, as 'solipsism-of-the-present moment,' wherein no past or future are conceptualizable and/or sources of *epistémé*.

- James, Wiliam. 2000. *Writings 1902–1910*. Edited by Bruce Kuklick. Library of America.
- Kabat-Zinn, Jon. 1990. *Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness*. Delacorte.
- Lacan, Jacques. 2006. *Écrits: The First Complete Edition in English*. Translated by Bruce Fink. Norton.
- Leach, Robert. 2021. 'Liberation in Hinduism.' In *The Encyclopedia of Philosophy of Religion*, edited by Steward Goetz and Charles Taliaferro. Wiley.
- MacKenzie, Matthew. 2018. 'Virtue, Self-Transcendence, and Liberation in Yoga and Buddhism.' In *Self-Transcendence and Virtue: Perspectives from Philosophy, Psychology, and Theology*, edited by Jenifer A. Frey and Candance Vogler. Routledge.
- Mainländer, Philipp. 2018. 'Philosophy of Redemption.' Translated by Y. Hunter. Internet Archive. <https://archive.org/details/MainlanderPhilosophyOfRedemption>.
- McCartney, Patrick. 2022. 'Spiritual Bypass and Entanglement in Yogaland: How Neoliberalism, Soft Hindutva, and Banal Nationalism Facilitate Yoga Fundamentalism.' *Politics and Religion Journal* 13 (1): 137–175.
- McLean, Carmen P., and Edna B. Foa. 2011. 'Prolonged Exposure Therapy for Post-Traumatic Stress Disorder: A Review of Evidence and Dissemination.' *Expert Review of Neurotherapeutics* 11 (8): 1151–1163.
- Nietzsche, Friederich. 2006. *The Will to Power*. Translated by Anthony M. Ludovici. Sterling.
- Olasov Rothbaum, Barbara, and Ann C. Schwartz. 2002. 'Exposure Therapy for Posttraumatic Stress Disorder.' *American Journal of Psychotherapy* 56 (1): 59–75.
- Peirce, Charles Sanders. 1955. *Philosophical Writings of Peirce*. Translated by Justus Buchler. Dover.
- Radhakrishnan, Sarvepalli. 1914. 'The Vedanta Philosophy and the Doctrine of Maya.' *The International Journal of Ethics* 24:431–451.
- Schopenhauer, Arthur. 1969. *The World as Will and Representation*. Translated by Eric F. J. Payne. Dover.
- Schopenhauer, Arthur. 2008. *Svet kot volja in predstava*. Prevedla Alfred Leskovec in Ana Marija Grošelj. Slovenska matica.
- Taylor, Cha lsea. 2013. 'Pursuits of Wisdom: Six Ways of Life in Ancient Philosophy from Socrates to Plotinus.' *The Philosophical Review* 122:667–670.
- Thompson, Nicolas J., Devika Fiorillo, Barbara O. Rothbaum, Kerry J. Ressler, and Vasiliki Michopoulos. 2018. 'Coping Strategies as Mediators in Relation to Resilience and Posttraumatic Stress Disorder.' *Journal of Affective Disorders* 225:153–159.
- Watson, Richard A. 1994. *Solipsism: The Ultimate Empirical Theory of Human Existence*. State University of New York Press.
- Wiggins, Bradley J., and Cody D. Christopherson. 2019. 'The Replication Crisis in Psychology: An Overview for Theoretical and Philosophical Psychology.' *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology* 39 (4): 202–217.

Psychosis as a Transformation of the Flesh: Some Merleau-Pontian Musings on Madness

Adnan Sivić

University of Ljubljana, Slovenia

adnan.sivic.ff@gmail.com

 © 2025 Adnan Sivić

Abstract. Psychosis is often understood in one of two ways: as a breakdown of cognitive circuitry, which has nothing to teach us as far as phenomenology is concerned and that can be treated only by focusing on the underlying causal processes that bring it about (reductionism and the ‘madness-as-nonsense’ view), or, alternatively, as a different interpretation of reality, one with nothing distinctly pathological about it (relativism). In this paper, I outline a different approach, drawing largely on Merleau-Ponty’s work, which aims to encompass both the properly unintelligible (pathological) and intelligible (expressive, phenomenologically informative) aspects of psychosis. By applying Merleau-Ponty’s analysis of expression to the problem of psychosis and psychotic language, the latter can be understood as an *attempt* at expression – a kind of *speech without language* that is most often incomplete, but that *can* under specific circumstances be made intelligible to others, often to significant therapeutic benefit. The present paper thus aims to complement and conceptually elucidate recent work in phenomenological psychiatry, which has demonstrated the clinical significance of enabling patients to express various aspects of their psychotic episodes.

Key Words: psychosis, phenomenology, philosophy of psychiatry, Merleau-Ponty, phenomenology of language

Psihoza kot preobrazba mesa: merleau-pontyjevska refleksija o blaznosti

Povzetek. Psihozo se pogosto razume na dva načina: bodisi kot kognitivno »okvaro«, ki ni dovzetna za fenomenološko analizo in ki jo lahko obravnavamo samo na ravni kavzalnih procesov, ki jo povzročajo (redukcionizem, »norost kot nesmisel«), ali pa zgolj kot drugačno interpretacijo realnosti, v kateri ni ničesar patološkega (relativizem). V tem prispevku predstavim drugačen pristop k psihozi, ki se povečini

opira na Merleau-Pontyjevo fenomenologijo in si prizadeva upoštevati tako dejansko neinteligibilne (patološke) kot inteligibilne (ekspresivne, fenomenološko informativne) vidike psihoze. Skozi prizmo Merleau-Pontyjeve analize izražanja predstavim problem psihotičnega izražanja kot neke vrste »govor brez jezika«, ki je najpogosteje zelo pomanjkljiv, a ga je mogoče v določenih okoliščinah narediti razumljivega za druge, kar pogosto prinaša pomembne terapevtske učinke. Namen pričujočega prispevka je tako razširiti in konceptualno podpreti novejšo raziskave na področju fenomenološke psihiatrije, ki so pokazale klinični pomen omogočanja bolnikom s psihozo, da izrazijo in osmislijo različne vidike svojih izkustev.

Ključne besede: psihoza, fenomenologija, filozofija psihiatrije, Merleau-Ponty, fenomenologija jezika

Introduction

Madness is rife with paradoxicality.¹ From hallucinations of things that both are and are not there to thoughts that both are and are not one's own, the casual disregard that madness shows for such matters as logical axioms and coherence of thought have often relegated it to the realm of the utterly unintelligible. To make matters yet more perplexing, even this status of madness itself has something paradoxical about it, for madness has throughout history been both praised and made sacred as *theia mania* and shunned to the dishonourable and untouchable outskirts of society (nowadays, of course, it is rather the isolation cell, conveniently hidden from view, where the attempt is made to *fix* it with pharmacological means, irrespective of any collateral damage to the mental life of the person thus afflicted – sometimes calling to mind the way one would *fix* a microscopic sample by replacing the water inside hitherto living cells with conveniently static resin). It is no surprise, then, that contemporary philosophical literature abounds with many mutually incompatible and radically different accounts of madness, which cover its phenomenology (e.g. Kusters 2020; Fuchs 2024; Gipps 2022), neurobiology (e.g. Sumiyoshi

¹ I am following Kusters (2020, xv–xvi) in using the terms *madness* and *psychosis* interchangeably to designate what is nowadays more commonly described by the many neatly classified terms under the umbrella of Schizophrenia Spectrum Disorders (SSD). While the medical and psychological classification of these disorders is invaluable in its own domain, uncritically transferring it to philosophy would be more likely to give us a false sense of understanding the phenomena at hand, outweighing any potential positive effect of such jargon.

et al. 2024), and the status, role, and legitimacy of psychiatry (e.g. Garson 2022).

The phenomenology of madness will be the primary focus of the present paper, though the arguments presented here will have significant implications for the philosophy of psychiatry. More specifically, I will be addressing the question of what it is that is affected in the prototypical examples of madness, namely those involving delusion, formal thought disorder and hallucinations, along with a host of other positive and negative symptoms. I will begin by presenting and then criticizing the ‘alternative framework’ view, according to which psychosis consists in the assuming of different logical schemes to those accepted by the majority in a given society, such that the content of delusional experience and expression would still make sense for the psychotic, while its unintelligibility to us would merely be the result of the fact that we are living in different worlds, so to speak. While the sharp rejection of this view would seem to leave us with no choice but to forgo any attempt to understand or learn anything from the psychotic (thus making phenomenological psychiatry a rather hopeless enterprise), I will attempt to show in the second section that there is a promising avenue for the phenomenology of psychosis that draws mainly on Merleau-Ponty’s work, namely his understanding of the structures of meaning, thought and consciousness developed in *The Phenomenology of Perception* (2012) and the posthumously published *Visible and the Invisible* (1968). By making use of his notions of the *flesh* and the *invisible* as enactive replacements for the conventional representationalist framework, we can fruitfully describe some paradoxical aspects of madness without reducing them to something that is merely a superficial modification of non-psychotic experience (i.e. without giving up the sense in which they are beyond understanding in the way argued for by Jaspers (1963, 363)). Finally, in the third section I will sketch out a Merleau-Pontian approach to the problem of psychotic language, drawing on his differentiation between *speaking speech* and *spoken speech* developed in *The Phenomenology of Perception*, *The Prose of the World* (1973), and *Signs* (1964).

Worlds Apart: Madness as an Alternative Logical Scheme

It seems very natural to describe the prototypical aspects of psychosis – delusion, loss of reality contact, and hallucination – by saying that ‘a new world has come into being’ for the psychotic patient (Jaspers 1963, 284). But what, precisely, does this mean? One straightforward way of under-

standing it would be to claim that the paradoxicality of madness results from the patient's taking up of a different logical framework from the one employed by non-psychotic subjects. Thus, while we typically come to conclusions regarding relations of identity and causality based upon a clear demarcation between logical subjects and predicates (from 'All men are mortal' and 'Socrates is a man,' we conclude that 'Socrates is mortal,' not 'All men are Socrates'), the psychotic subject alters the grounds on which such judgements can be made, such that a phonetic resemblance, for instance, is likewise a valid reason to posit an essential connection between different concepts. As Kusters (2020, 225) puts it:

The words float in the air like fluttering leaves. With no contextual footing, there's no reason not to connect Bonaparte with blownapart. Nokia becomes associated with 'no key.' [...] Language becomes a seductive game of building blocks, for who is able to hold back the torrent of expanding forms, and on what grounds? There's no dictionary or grammar, and no other authority that can lay down the law for us. All grammars, all words, are convention, and it's conventions that we've dispensed with.

There is thus no question that language functions differently in psychosis – which is a topic that I will return to later on – but the view under consideration here, which I will call 'relativism' (following Gipps 2022, 191), is more specific, namely that this change consists in a different logical structure of thought that, while containing axioms that we might find un-intuitive, is nevertheless as valid as any other, especially given the fact that our own rationality is likewise grounded in a bedrock of rationally unjustifiable certainties.² This view aims to offer destigmatising recognition to the psychotic patient, but it does so at no small conceptual cost. Leaving aside the fact that it would completely undermine psychiatry and the grounds for any (self-)ascription of psychosis (hence 'relativism'), there are two important reasons why it fails to do justice to the structures of thought and experience, whether psychotic or not.

First, as Gipps (2022, 192–194) has pointed out, it is not at all clear that it is even coherent to claim that psychiatrist and patient could have truly

² Gipps (2022, 204) suggests that Kusters (2020) holds something approximating this view, but I find this reading implausible. I would argue instead that Kusters remains largely neutral regarding this question, and that he can likewise be read in a way that is in accordance with the Merleau-Pontian view presented in the next section (e.g. Kusters 2020, 123–124, 252).

incommensurable logical schemes. If we say, for example, that the patient comes to conclusions regarding similarity based on phonetic resemblance rather than essential properties, we have to know that both patient and psychiatrist share the *same* understanding of such matters as ‘similarity,’ ‘essential properties,’ ‘identity,’ etc., which is tantamount to reducing the patient’s putatively radically different logical scheme to that of the psychiatrist (the only alternative being that no communication is in fact possible between patient and psychiatrist). Moreover, it is hard to see how we could even know anything about our *own* logical scheme, let alone alternative ones, since ‘to have such a scheme just is for one’s thought to be constrained by it’ (p. 193), making the attempt to grasp it by somehow stepping *outside* of it completely impossible.

To this Wittgensteinian difficulty we can add a second, more phenomenological and Merleau-Pontian one. To talk of logical schemes in this way is to understand language as fundamentally a system of propositions aimed at representing the world (typically paired with a notion of thought as an ‘inner’ system of propositions, which must then be ‘translated’ into language), but this is a phenomenologically naïve account of the genesis and role of language. As Merleau-Ponty argued in *The Phenomenology of Perception*, both crucial relations in play here – namely that between thought and its expression on the one hand and that between expression and meaning on the other – are misconstrued on such a view. Rather than both being external relations, such that words would be merely arbitrary designations that thought is translated into, he argues that both are *internal*: speech is thus not a translation of thought but its *accomplishment*, and the meaning of words does not pick out logical objects in a kind of free-floating space of possible representations (which would make phonetic resemblance as a marker of essential similarity in psychosis wholly unintelligible), but rather derives from an affective *gestural signification* that precedes and grounds fully fledged conceptual systems (Merleau-Ponty 2012, 182–185; Romdenh-Romluc 2011, 186–188; Lewis 1966). The upshot of this is that language is an essentially embodied activity, grounded not in a logical scheme but in the subject’s lived body and its coupling with the environment. Phrased in a way that is very similar to the Wittgensteinian point above: ‘expression is not one of the curiosities that the mind may propose to examine, but the mind’s existence as act’ (Merleau-Ponty 1964, 79, translation modified).

If the notion of alternative logical schemes – and with it, the view according to which paradoxical mad thought is merely a different (but

equally valid) conceptual system – is thus shown to be unjustified, we seem to be left with no choice but to conclude that the paradoxical expressions in psychosis do not constitute any form of thought at all. They are instead only examples of *ersatz* thought, a consequence of the mind's 'short-circuit' (Gipps 2022, 93), neither true nor false, but completely unintelligible. A similar point can be made regarding the status of hallucinations and delusions, namely that they are not forms of perception and belief, but merely illegitimate pretenders to those titles (pp. 57–59, 140–144). Being thus exiled from the realm of the rationally intelligible, such phenomena can only be understood in psychological or motivational terms, i.e. as an escape from an unbearable emotional predicament. In other words, psychosis is not a coherent alternative form of thought and experience, but merely a short-circuit into which the psychotic subject retreats when he or she is unable to cope with the realities of life.

The consequence of this, then, is that we have nothing to learn *from* psychosis (i.e. from first-person accounts and phenomenological investigations into the structure of psychotic experience); the only knowledge that can relate to it is wholly from the outside, namely in the form of a motivational understanding of the circumstances which bring it about. Epistemically speaking, everything functions almost as if psychosis were a nonconscious physiological state: we may inquire into its causes and learn how to treat it (not necessarily by pharmacological means), but there is nothing fruitful to be gained by listening to what the psychotic patient has to say, other than perhaps to learn something about the triggers which brought about that particular episode, but this is, once again, not learning about psychosis itself but only about matters causally related to it.³

While the relativist view goes too far in the direction of reducing psychotic experience to our own, this alternative 'madness-as-nonsense' account throws the phenomenological baby out with the delusional bathwater by negating any possibility of learning about structures of experience from psychosis. Such an approach risks making psychosis into too much of an 'all or nothing' affair, ignoring less pronounced phenomeno-

³ I should highlight that I do *not* take this to be Gipps' (2022) view, although he can at least partly be read in this vein. In fact, I am not sure to what extent (if at all) the ideas developed in the following section are incompatible with his account, except perhaps for the fact that my approach to phenomenology is at least partly explanatory rather than purely expressive (pp. 106–111).

logical changes that have been shown to occur in the prodromal stage of schizophrenia (Parnas et al. 2005; Parnas et al. 2016), as well as features of experience that are common to both psychotic and non-pathological states. Furthermore, there is ample precedent in the phenomenological literature of using pathological alterations of the structure of experience to elucidate distinctions and functions which would otherwise be harder to shed light on in non-pathological experience; it should suffice to point out the famous example of Schneider, of whose symptoms Merleau-Ponty made ample use in describing such matters as the ‘categorical attitude’ and the *Greifen/Zeigen* distinction (Merleau-Ponty 2012, 123–127 passim). Partial (but very real) unintelligibility, which was certainly characteristic of Schneider’s case, thus does not have to be an obstacle to phenomenological understanding.⁴ What would be necessary, however, is a different way of fleshing out the structures in question, one that is free from the representationalist presuppositions that characterise much of the literature and lead us inevitably into either the untenable relativist view or the equally unappealing biomedical model (e.g. Gipps 2022, 92).

Merleau-Ponty’s Ontology of the Flesh

As a segue into a Merleau-Pontian approach, we should note one further difficulty with the views presented above, namely that both leave the connection between madness and philosophy – noted since antiquity and powerfully presented recently by Kusters (2020) – wholly unexplained. While the relativist model could at least be read in such a way that both madness and philosophy would represent similar shifts in one’s logical scheme, it would still leave completely open the question of why those shifts should in any way resemble one another (though even explaining that would not help much given the model’s incoherence, of course). As for the alternative, madness-as-nonsense, account, any connection here would have to be completely arbitrary. Thus, while racking one’s brains over Husserl’s account of time-consciousness could have something to do with the onset of psychosis (e.g. Kusters 2020, 243–255), that would only be due to the (pre)psychotic subject’s frustration with the matter, playing nothing more than the same motivational role that could likewise be

⁴ It is interesting to note in passing that some of Schneider’s symptoms closely resemble those of schizophrenia (e.g. his context-insensitive understanding of stories; see Merleau-Ponty 2012, 126–128). As for the aetiology of his symptoms being due to shrapnel rather than primary psychosis, this matter is irrelevant for the purposes of phenomenology.

taken up by, say, exceptionally pronounced dissatisfaction with the outcome of a particular football match.

If there is to be any kind of connection between madness as the unrestrained ‘passion for infinity’ (Kusters 2020, xxii) and philosophy as a restrained form of that same passion – in other words, if it makes sense to understand madness as ‘cogitating your head off’ (p. 37) – then this connection must be made intelligible from *within* psychosis, leaving us no alternative other than to boldly step into the epistemically perilous terrain of trying to understand how the structures of experience become altered in madness. Given the untenable representationalist presuppositions of any talk of logical (or conceptual) schemes, which could hardly do justice to radical changes in experience anyway, I propose that a fruitful avenue would be to make use of Merleau-Ponty’s ontology of the *flesh* and the *invisible*, developed in *The Visible and the Invisible* (1968). I will not be focusing here on his much better-known *Phenomenology of Perception* (2012) for two reasons: because its better-known status means that much of the work, in any case compatible and complementary with what will be presented here, has already been done (e.g. Kusters 2020; Fuchs 2013), and because I believe that his later and often ignored work can yet shed new light on some otherwise unintelligible aspects of psychotic experience.⁵

To begin, we need to get a grip on what Merleau-Ponty means by these mysterious-sounding notions. Inevitably risking oversimplification for the sake of brevity, *the invisible* can be understood as his account of *ideality*, but an ideality that is ‘not a set of principles or laws, but rather a system of levels posited in the sensible field by our body in its primal assuming of position before the tasks of the world’ (Lingis 1968, li). This immanent perceptual logic, prefigured in the *Phenomenology of Perception*, is termed the invisible because it is not something *that* we see, but rather that *by which* we see and which is moreover not understood dualistically as something wholly apart from the visible; instead, the visible and the invisible are ‘the obverse and the reverse of one another’ (Merleau-Ponty 1968, 152) – they are continuously (and can only exist as) intertwined with one another. The flesh, on the other hand, is the lived body *qua* visible seer, audible hearer etc. – it expresses the inextricably Janus-faced nature

⁵ While Merleau-Ponty’s work is primarily situated within the phenomenological tradition, it draws on a very wide range of authors, including Gestalt theorists and structuralists. For a thorough overview of his relationship with structuralism, which is particularly relevant to his understanding of language, see Schmidt (1985, 102–167).

of mindedness, which gives us access to a world only because we ourselves are enmeshed in it (p. 152).⁶

The relevance of these concepts for the phenomenology of psychosis lies, among other reasons, in the fact that they allow us to unify some seemingly paradoxical symptoms as alterations of the same structure. A prime example would be the oft-referenced dual movement of an ‘objectivization’ of thoughts and ‘subjectivization’ of perception: ‘Mad thoughts, unlike normal thoughts, are “visible”. The perceptible outside world is “thought” or “invented” by the psychotic. That is to say, what normal people regard as a shared outside world is, in the experience of the psychotic, a manifestation of his “private thinking”’ (Kusters 2020, 80). If we understand this literally, as two distinct changes, whereby thoughts are somehow experienced similarly to external objects, while the latter are assimilated to the status of thoughts, it becomes exceedingly difficult to make sense of why this would be an apt description without referencing a questionable epistemology that understands the mind as populated by sundry ‘inner entities’ or, alternatively, taking this sort of expression so loosely that it loses all meaning (Gipps 2022, 54). Here we would do much better by focusing not on discrete perceptions and thoughts as two distinct classes of putative inner entities, but rather on the flesh as the *chiasm* where the subject-object structure itself emerges (Merleau-Ponty 1968, 146). On this reading, it becomes much clearer why a loss of the ‘natal bond’ of perceptual faith – elaborated almost universally as a movement of ‘withdrawal from the world’ characteristic of schizophrenia (Merleau-Ponty 1968, 32–36; Parnas et al. 2005) – would bring with it a change that can be described as an ‘objectivization’ of thought. For, if all thought is essentially *expression* – drawing on an ideality that does not float free in a self-enclosed conceptual universe, but rather pervades the visible itself – then the loss of ‘solidity’ on part of the perceived world will necessarily have as its reverse side an ossification of expression, one that can aptly be described as objectivization. In other words: it is not that a change to the structure of perception *causes* a correlative shift in thought, but rather that the very differentiation of the two, as two sides of the same flesh (one accessible only to me, the other implicating other subjects) is compromised.

It is here that the relationship between madness and philosophy becomes more than an arbitrary one of motivation. If philosophical (and

⁶ An exceptionally good introduction to the concept of the flesh, though in a different context (namely a phenomenological critique of panpsychism), can be found in Bitbol (2016).

especially phenomenological) reflection involves a sort of ‘loosening’ of the intentional threads that bind us to the world of perceived things (Merleau-Ponty 2012, lxxvii), then psychosis consists in their *undoing* – not, to be sure, a complete *rupture* that would leave a worldless subject cut off in a putatively private world, but rather a dedifferentiation of the structure that gives rise to both perceiver and perceived.

Similarly, the nature of delusion can be reconnected with the most fundamental structures of our embodied being-in-the-world through the notion of the invisible. What we are dealing with here is not a sphere of ideality completely cut off from embodiment – an arbitrary ‘logical scheme’ that can be replaced by an alternative one – but rather ‘an ideality that is not alien to the flesh, that gives it its axes, its depth, its dimensions’ (Merleau-Ponty 1968, 152). On this view, systems of logical propositions, geometrical relations and the like (which form the content of delusions), are grounded in embodied perception: “‘pure’ ideality already streams forth along the articulations of the aesthesiological body, along the contours of the sensible things’ (p. 152). If this is the case, then we should expect full-blown delusions to be preceded by changes in the subject’s experience of these fundamental axes of perception, which is precisely what we find in madness (Kusters 2020, 129):

In normal life, our minds are deeply rooted in a foundation of common past experiences and shared meanings. In psychosis, this depth is replaced by an ecstatic, blistering, endlessly deep superficiality. There is no longer any normal depth, any normal perspective, either in time or in space. Everything is equally close or far away. The feeling of familiarity in a known space disappears. Without depth, there is no anchoring. Without the difference between foreground and background, there is no foundation.

The shift from ‘normal life’ to psychosis is thus couched in *perceptual*, rather than cognitive, terms. Indeed, even when fully fledged, delusions are described not as logical schemes, but rather as the ‘earthly, fragmented exterior of sublime inspiration or enchantment’ (Kusters 2020, 578) – an enchantment that is at the very heart of one’s bond to the world, that is, *in the flesh*.

The Language and Experience of Paradox

One question, vital to the validity of the whole undertaking of the present paper, remains unaddressed: what do we make of the paradoxicality of

mad *language*, and how can we base any claims on the phenomenology of psychosis based on such paradoxical speech? A seemingly straightforward hermeneutic approach is to understand psychotic language as *metaphorical* in nature, but this has been heavily criticized recently (e.g. Gipps 2022, 167–173).

In brief, the difficulty here is the following: metaphor requires that the subject making it understands the difference between its two terms (the *tenor* or *target*, to which the properties borrowed from the *vehicle* or *source* are applied), which implies an understanding of its metaphorical as opposed to literal meaning, and it also requires that the content of the metaphor be such that it can be *understood*, i.e. that the metaphor is *apt*. Neither of these requirements is fulfilled in the case of mad language; while we can understand why it is apt to say that the world is a stage (and Shakespeare surely knew that it is not *literally* a stage in a theatre), we cannot make any analogous sense of the free-associating ‘crisscross connections,’ linking such things as a cup of tea, political debates, and hardware stores, that pour out in bursts in the language of madness (e.g. Kusters 2020, 221).

The metaphorical reading thus breaks down, not just because mad would-be metaphors are not apt or intelligible to others, but because the very distinction between the literal and the metaphorical (as a precondition for the latter) simply is not present in psychotic language. This in itself is not too contentious – indeed, those who have undergone psychotic episodes themselves often claim that metaphor misses the mark (Kusters 2020, 221–223) – but the question then becomes where this negative conclusion leaves us. One claim would be that the psychotic subject has somehow *transcended* metaphor (if not language in its entirety), but this is taken by some authors to be an example of the *pre/trans fallacy*, i.e. the unwarranted conclusion that, just because X is not present in a particular state, X must have been transcended in that case. An alternative, which Gipps (2022, 172) takes to be more convincing, is that psychotic language is *pre-metaphorical*: it lacks the conditions for metaphor to even arise, let alone for it to be transcended. What this view misses, however, is that the *pre* side of the *pre/trans fallacy* is just as problematic and potentially even more misleading: while we cannot claim without further justification that the psychotic subject has transcended metaphor, it is even less plausible to claim that he or she – say, up to that point a fully-functioning adult with a perfect grasp of language – has suddenly become in this respect indistinguishable from a toddler that has not yet

learned what metaphors are.⁷ If the pre/trans fallacy thus cuts both ways, we might do better to look elsewhere for a grasp of mad language.

A promising conceptual candidate here is another one of Merleau-Ponty's analyses, this time one developed primarily in *The Phenomenology of Perception*, namely the distinction between secondary or *spoken speech* (*parole parlée*) and primary or *speaking speech* (*parole parlante*), which is Merleau-Ponty's (2012, 202; 1973, 13) rendering of the distinction between *language* and *speech*.⁸ Briefly put, spoken speech refers to the linguistic and cultural world of already sedimented significations (pp. 202–203), i.e. the kind of language that one would find condensed into a dictionary. This type of language cannot be the whole story, however, since constituted meanings must have come to be constituted somehow, namely through speaking speech, where 'the meaningful intention is in a nascent state,' giving rise to new significations and transforming the meaning of already established linguistic signs (pp. 202–203). While speaking speech is perhaps most evident in poetry and literature, it is active even in the most ordinary of everyday conversations, for all expression necessarily entails the '*surpassing of the signifying by the signified* which it is the very virtue of the signifying to make possible' (Merleau-Ponty 1964, 90, emphasis added). Language thus presupposes speech, but might it not be possible to understand some forms of mad language as forms of nascent expression that cannot be sedimented into stable significations due to the particularities of the experience in which they take shape – in other words, as *speech without language*?

To see what this strange designation would mean, it would be informative to consider the parallel with a different (but just as paradoxical) sort of discourse, namely that of mysticism,⁹ focusing here more specifically on the well-known example of Zen Buddhism. In the classical texts of

⁷ Merleau-Ponty (1968, 203–204) makes a similar point when discussing Piaget.

⁸ It should be noted that Merleau-Ponty uses three terminological distinctions, namely that between spoken speech and speaking speech, between secondary and primary speech, and, finally, between language and speech. All three are equivalent (Merleau-Ponty 1973, 13) and strongly influenced by Saussure's (1997, 91) seminal work on the distinction between language and speech. For an overview of the ways in which Merleau-Ponty's analysis of language diverges from Saussure's – an important topic that nevertheless falls outside of the scope of the present paper – see Lewis (1966, 37–40).

⁹ I use the term 'mysticism' to designate a particular aspect of religion, which focuses on contemplative/meditative practices and gives special attention to mystical experiences, i.e. ones in which the subject-object structure of experience is altered in some way (in line with Vörös 2013, where examples from various other traditions are discussed).

Zen, we encounter a host of unusual expressions that are sometimes described as metaphorical, but that are just as far from being true metaphors as the paradoxical locutions of madness. Thus, while we know what is meant with Shakespeare's slings and arrows of outrageous fortune, we would be hard pressed to understand how Dōgen's 'one thousand eyes on top of a stick' could be a metaphor (Tanahashi 2012, 556), and yet, such expressions are far from arbitrary nonsense. Instead of designating a particular mental representation (or an amalgamation of two representations in the case of metaphors), the seemingly nonsensical language of Zen serves to point out or, better yet, *symbolise* certain aspects of experience that are brought about by intense meditative practice (Sivić and Vörös 2022, 173). The expressions utilised are thus not arbitrary, because they are indeed understood by those familiar with the experiences in question – even being able to *evoke* such experiences in those that are 'on the brink,' so to speak (p. 174) – but their distance from ordinary everyday speech and experience makes them completely meaningless to anyone unfamiliar with Zen (Izutsu 1982, 90).

It is crucial to note here that such examples are *not* a kind of (speaking) speech without language: even though the genesis of each expression (most obviously in the case of *kōans*) must have displayed the creative power of speaking speech to bring forth new meaning to a remarkable degree, the existence of a *tradition* of Zen, wherein such expressions are passed down and understood centuries later, attests to the existence of a *Zen language* or *spoken* speech, albeit one that is indecipherable from the outside. What is essential for the parallel with madness is this unintelligibility or, better yet, the remarkable fact that the unintelligibility admits of exceptions. In other words, phrases as unusual as those of Zen would be described as nonsense in most contexts, even if they are bona fide attempts to describe highly unusual aspects of experience. What allows such locutions to be understood once they are uttered and thus form a sedimented part of a living tradition is the fact that *both* interlocutors (and, later on, an entire community) share those unusual experiences due to their shared commitment to decades of meditative practice within the same doctrinal, institutional and liturgical context. Both Dōgen and the monks to whom his talks were addressed lived in the *same world*, which has continued to be inhabited (or, more accurately, instituted) by Zen practitioners through the centuries.¹⁰ This, precisely, is what the psy-

¹⁰ The concept of institution is meant here in Merleau-Ponty's sense of the term, i.e. as the

chotic subject lacks. Mad language is unintelligible not because of any inherent logical feature of the utterances themselves, but rather because the highly unusual experiential context in which it arises, and which it attempts to express through a creative act of speaking speech, is not shared by any linguistic community, rendering it speech without language – one that is destined to fall on deaf ears.

At this point an important cautionary note is in order, for the claim that mad utterances are speech without language can all too easily be mistaken for the well-known (and extremely problematic) notion of ‘private worlds’ that is a different guise of the relativist view discussed above. Much like the notion of alternative logical schemes, the ‘private worlds’ view would claim that the psychotic subject lives in a solipsistic world (of perception, thought and expression, complete with a private language) that is just as coherent, vivid and rich as (if not incomparably more than) any other, while being in some way incommensurable or at least inexpressible to anyone else (Gipps 2022, 61). This, however, is *not* the claim being made here. For, just as the creative thrust of speaking speech is an essential aspect of expression, so too is the ability of nascent meanings to be *understood* and thus sediment into a language, instituting a cultural and linguistic world together with other speaking subjects. If mad speech lacks the latter function, it remains but an *incomplete* expression, deprived of the shared fabric of meaning through which a world can come into being. To the extent that we talk of the psychotic as living in a different world, this – much as in the case of alternative logical schemes – should not be taken too literally.

While the present view thus differs from relativism, it is also at odds with the madness-as-nonsense approach on two important counts. First, although speech without language cannot constitute complete expression, it is nevertheless *not nonsense* even if it is merely an *attempt* at expression. Indeed, on a Merleau-Pontian understanding of the centrality of expression to human experience (e.g. Merleau-Ponty 1964, 79), the claim that psychotic language is truly nonsensical would be tantamount to excluding psychotic subjects from the sphere of human experience –

‘establishment in an experience (or in a constructed apparatus) of dimensions (in the general, Cartesian sense: system of references) in relation to which a whole series of other experiences will make sense and will make a *sequel*, a history’ (Merleau-Ponty 2010, 8–9; 1973, 121). Note that a similar point applies not only to mysticism, but any highly specialised realm of discourse. It is particularly evident in examples such as particle physics, psychoanalysis and Heideggerian phenomenology, to name a few.

it would be nothing short of the claim that they *are not subjects* at all (i.e. the ‘nobody-at-home’ account criticised by Gipps (2022, 92)). Second, the present account does not condemn the madman or madwoman to perpetual isolation from any linguistic community; the question of whether mad speech can at least exceptionally allow for the intersubjective understanding necessary for *language* remains open. If such understanding is unlikely due to the peculiarity of the experience involved, it is (much as in the case of Zen) by no means impossible. Providing opportunities in which such comprehension can arise is thus an important therapeutic task, one that has already been undertaken, for example, in the work of Škodlar and Ciglencečki (2021, 21–70), where patients with schizophrenia were able – with the help of a philosophically trained psychiatrist and Parmenides’ texts – to communicate aspects of their experience that would be inexpressible in ordinary language, providing relief from the social and linguistic isolation that exacerbates psychosis.

The Merleau-Pontian proposal explored in this section is thus an attempt at a middle way between the relativist view, according to which psychotic language is always a perfectly adequate form of expression, and the madness-as-nonsense view, which denies madness any form of expression whatsoever. The problematic implications of these two extremes – namely the notion of a private language on the one hand and the exclusion of psychosis from the sphere of recognisable human experience on the other – can be avoided by understanding mad speech as a form of expression, albeit one that is most often incomplete. Under favourable circumstances, at least some forms of mad speech can become *bona fide language* and thus function as adequate means of expression in a similar way to the seemingly paradoxical language of Zen (or the likewise difficult language of Parmenides, for that matter). If this is not possible, then expression remains incomplete, a speech without language that can rightly be termed pathological. It is, in fact, only on this view that we can give full weight to the term *pathological speech* (Merleau-Ponty 1973, 17), unlike in the relativist account, which denies its pathological nature, taking it to be merely an unusual form of speech, or the madness-as-nonsense view, which denies that we are dealing with anything expressive at all, hence understanding it as a pathology *without* speech.

Conclusion

Psychotic experience is a wellspring of insights into the most unusual (and hence most fascinating) facets of man’s being-in-the-world, but

many philosophical and clinical approaches reduce it to either just another form of experience, with nothing particularly pathological about it (relativism), or else to a simple neural or cognitive short-circuit with nothing to teach us as far as experience is concerned (the madness-as-nonsense account). In this paper, I have attempted to sketch out a middle way between these two extremes, drawing largely on Merleau-Ponty's analyses of ideality and expression, in order to account as much as possible for both the intelligible (phenomenologically informative, expressive) and the properly unintelligible (pathological, radically different) aspects of madness.

One consequence of charting such a middle way is giving up the comfort provided by both reductionist and relativist accounts, which make psychosis either not the *psychiatrist's* problem per se (being merely a neurobiological issue) or *not a problem* at all (being merely an alternative interpretation of reality). Instead, a Merleau-Pontian acceptance of the fundamental ambiguity of psychosis puts responsibility back in the hands of the clinician, who must attempt to comprehend each individual patient in their brokenness *and* their human expressiveness, thus determining not just decisions about pharmacological treatment, but also such matters as whether a given mad utterance can be brought to full expression in the proper environment, perhaps to considerable therapeutic benefit (Škodlar and Ciglencečki 2021, 60). Here it is often a case of comprehending 'by coexistence, laterally, *by the style*' (Merleau-Ponty 1968, 188) – an effort that is a far cry from the simple rules of reductionism, but one whose difficulty is both understandable and justified in light of its aim.

Acknowledgment

This paper is a result of work within the research programme 'Philosophical Investigations' (P6-0252), financed by ARRS, the Slovenian Research Agency. Some of the arguments in this paper were presented in preliminary form at the third Too Mad to be True conference in Ghent, Belgium (October 30 and 31, 2024). I would like to thank Wouter Kusters for co-organising the conference and providing invaluable insights both through his published work and via the less tangible, but likewise philosophically vital avenue of conversation and correspondence.

References

- Bitbol, Michel. 2016. 'Panpsychism in the First Person.' In *Analytic and Continental Philosophy (Proceedings of the 37th International Wittgenstein Symposium)*, edited by Sonja Rinofner-Kreidl and Harald Wiltsche. De Gruyter.
- Fuchs, Thomas. 2013. 'Temporality and Psychopathology.' *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 12:75–104.

- Fuchs, Thomas. 2024. 'Polare Grundstrukturen der Wahrnehmung: Phänomenologie und Psychopathologie.' In *In Kontakt mit der Wirklichkeit: die Perspektivität verkörperter Wahrnehmung*, edited by Magnus Schlette and Christian Tewes. De Gruyter.
- Garson, Justin. 2022. *Madness: A Philosophical Exploration*. Oxford University Press.
- Gipps, Richard T. 2022. *On Madness: Understanding the Psychotic Mind*. Bloomsbury.
- Izutsu, Toshihiko. 1982. *Toward a Philosophy of Zen Buddhism*. Prajñā.
- Jaspers, Karl. 1963. *General Psychopathology*. Translated by J. Hoenig and Marian W. Hamilton. Manchester University Press.
- Kusters, Wouter. 2020. *A Philosophy of Madness: The Experience of Psychotic Thinking*. Translated by Nancy Forest-Flier. MIT Press.
- Lewis, Philip. 1966. 'Merleau-Ponty and the Phenomenology of Language.' *Yale French Studies* (36/37): 19–40.
- Lingis, Alphonso. 1968. 'Translator's Preface.' In *The Visible and the Invisible*, edited by Maurice Merleau-Ponty. Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice. 1964. *Signs*. Translated by Richard C. McCleary. Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice. 1968. *The Visible and the Invisible*. Translated by Alphonso Lingis. Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice. 1973. *The Prose of the World*. Translated by John O'Neill. Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice. 2010. *Institution and Passivity: Course Notes from the Collège de France (1954–1955)*. Translated by Leonard Lawlor and Heath Massey. Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice. 2012. *Phenomenology of Perception*. Revised ed. Translated by Donald Landes. Routledge.
- Parnas, Josef, John Carter, and Julie Nordgaard. 2016. 'Premorbid Self-Disorders and Lifetime Diagnosis in the Schizophrenia Spectrum: A Prospective High-Risk Study.' *Early Intervention in Psychiatry* 10 (1): 45–53.
- Parnas, Josef, Paul Møller, Tilo Kircher, Jørgen Thalbitzer, Lennart Jansson, Peter Handest, and Dan Zahavi. 2005. 'EASE: Examination of Anomalous Self-Experience.' *Psychopathology* 38 (5): 236–258.
- Romdenh-Romluc, Komarine. 2011. *Routledge Philosophy Guidebook to Merleau-Ponty and Phenomenology of Perception*. Routledge.
- Saussure, Ferdinand de. 1997. *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Translated by Boštjan Marko Turk. ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Schmidt, James. 1985. *Maurice Merleau-Ponty: Between Phenomenology and Structuralism*. Macmillan.
- Sivić, Adnan, and Sebastjan Vörös. 2022. 'Beyond Elimination and Construction: Zen, Symbolism, and the Perennialist School.' *Ars and Humanitas* 16 (2): 165–178.
- Škodlar, Borut, and Jan Ciglenečki. 2021. *Meandri duše: antična filozofija in psihoterapija*. KUD Logos.
- Sumiyoshi, Tomiki, Luca De Peri, and Stefano Barlati. 2024. 'Editorial: Unveil-

ing the Neurobiological Underpinnings of Cognitive Dysfunction in Patients with Schizophrenia.' *Frontiers in Psychiatry* 15:1511643.

Tanahashi, Kazuaki, ed. 2012. *Treasury of the True Dharma Eye: Zen Master Dogen's Shobo Genzo*. Shambhala.

Vörös, Sebastjan. 2013. *Podobe neupodobljivega: (nevro)znanost, fenomenologija, mistika*. Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Mladi Marx in kritika Heglove pravne filozofije

Jernej Meden

Neodvisni raziskovalec

jernej.meden@gmail.com

 © 2025 Jernej Meden

Povzetek. Cilj pričujočega strokovnega članka je razgrniti enotnost argumentov Marxovega fragmentarnega rokopisa »Kritika Heglovega državnega prava«. Namesto splošnih rekel in fraz, ki so besedilo v filozofiji in družboslovnih znanostih naredile prepoznavno, se v njem spustim v podrobnejšo analizo Marxovega rokopisa. Pokazati skušam, da tako Marxova splošnejša in nedodelana kritika logike kot tudi njegova podrobnejša kritika Heglove koncepcije oblasti temeljita na enotnem argumentu, uperjenem proti Heglovemu projektu kot takemu. V članku podrobneje pokažem, kako argument o protislovnosti Heglove zakonodajne oblasti mladega Marxa vodi k sklepu, da je protislovje mogoče razrešiti le tako, da zavzamemo stališče, ki je za Hegla epistemološko in politično zunanje: republikanski demokratizem. Članek sklenem z nekaterimi nastavki za nadaljnje raziskovanje, ki bi omogočili jasnejšo presojo dometa veljavnosti Marxove kritike.

Ključne besede: Karl Marx (1818–1883), Georg Wilhelm Friedrich, Hegel (1770–1831), kritika Heglovega državnega prava, politična filozofija, oblast

The Young Marx and the Critique of Hegel's Philosophy of Right

Abstract. The purpose of this article is to expose the unity of the arguments behind Marx's fragmented manuscript, 'Critique of Hegel's Philosophy of Right.' Instead of focusing on broad statements and common phrases that have made the text familiar in philosophy and social sciences, I explore a more detailed analysis of Marx's manuscript. I aim to demonstrate that both Marx's more general and incomplete critique of logic and his more detailed critique of Hegel's concept of power are rooted in a single argument opposing Hegel's project as a whole. In the article, I carefully explain how the argument about the contradiction in Hegel's legislative power leads the young Marx to conclude that the contradiction can only be resolved by adopting an epistemological and political stance outside of Hegel: republican democratism. I conclude

with some suggestions for future research that could help clarify the scope of Marx's critique.

Key Words: Karl Marx (1818–1883), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), 'Critique of Hegel's Philosophy of Right,' political philosophy, power

Namen pričujočega besedila je sistematična predstavitev in izpeljava nekaterih ključnih argumentov Marxovega rokopisa »Kritika Heglovega državnega prava«.¹ Za razliko od besedil, ki ambicije zgodnjega Marxa povzemajo kot poskus »obrata Heglove dialektike«, pri čemer se sklicujejo na nekatere literarno okrašene fraze in slogane iz rokopisa, se pričujoči članek raje posveča rekonstrukciji nekaterih zahtevnih in pogosto zapletenih argumentov, ki se skrivajo za pogosto citiranimi, a za razumevanje besedila manj bistvenimi izrazi.

Ključna predpostavka članka se glasi, da je v Marxovem mestoma težko razumljivem in fragmentarnem rokopisu mogoče odkriti neko argumentativno enotnost, uperjeno proti Heglovemu projektu. Kljub videzu, da rokopis združuje dve različnih in medsebojno nepovezani kritični ambiciji – zelo splošno, fragmentarno in pomanjkljivo kritiko logike na eni strani ter izjemno specifično in podrobno kritiko Heglove teorije države na drugi –, trdim, da pozorna rekonstrukcija besedila pokaže, da Marx v kritiki skuša prikazati težave logike in težave politične filozofije pri Heglu kot težave, ki izhajajo iz ene in iste nastrojenosti. Največji del pričujočega besedila je namenjen pozorni rekonstrukciji Marxove kritike Heglove teorije oblasti, ki kulminira v izpeljavi protislovnosti vladne oblasti. Protislovnost Heglove zakonodajne oblasti Marxa vodi k rešitvi, ki je zunanja Heglovi epistemološki in politični nastrojenosti.

Namesto opredelitve do veljavnosti oz. neveljavnosti Marxove kritike Hegla v sklepu izpostavim, da je ta presoja Marxovih argumentov odvisna od presoje problema posredovanja med civilno družbo in državo pri Heglu. Trdim, da je Marxove argumente mogoče presojati le, če vemo, ali so Heglovi modeli institucij že utemeljeni na mezdnem delu, iz česar bi sledilo, da Hegel že govori o problemu posredovanja dveh avtonomnih sfer, značilnih za moderni kapitalizem. Če to drži, potem so Marxovi argumenti relevantni tako za Heglovo logiko v splošnem kot tudi za poli-

¹ Izvorno besedilo sem zaključil v začetku leta 2021 kot primer filozofskega enciklopedičnega prispevka. Besedilo kasneje ni bilo objavljeno, saj se enciklopedija ni realizirala. Pričujoči članek je spremenjena verzija izvirnega prispevka.

tično oz. pravno filozofijo posebej. Kot plodno izpostavljam možnost, po kateri se lahko, nasprotno, izkaže, da Heglov *Oris filozofije pravice* predpostavlja le tržno družbo, ne pa tudi kapitalistično tržno družbo. Potem se domneva o nespravljenosti civilne družbe in države pri Heglu lahko izkaže za napačno, saj civilna družba in država še nista nujno nespravljeni, kot naj bi to veljalo v kapitalistični družbi. V tem primeru bi imela Marxova kritika omejeno veljavnost. A hkrati se tu odpre področje za raziskovanje vprašanja, do katere mere je bil moderen značaj posredovanja med civilno družbo in državo posledica kasnejše interpretacije Hegla in ne nujno intence zgodovinskega avtorja.

Uvod

Rokopis z naslovom »Kritika Heglovega državnega prava« je nedokončan projekt tedaj šele 25 let starega Karla Marxa, napisan poleti leta 1843 v Kreuznachu. Besedilo predstavlja analizo in sočasno kritiko paragrafov 261–313 *Orisa filozofije pravice*, v katerih Hegel podrobneje razvije svojo vizijo pravične notranje ustavne ureditve moderne države kot razsvetljene ustavne monarhije. Podobno kot ekonomsko-filozofski rokopisi je »Kritika Heglovega državnega prava« besedilo zasebne narave, ki predstavlja Marxovo miselno vajo oz. osebno razjasnitev določenega teoretskega in političnega problema. Za časa Marxovega življenja je zapis ostal neobjavljen. Kljub temu se je ohranil v 39 pol dolgem rokopisu, ki ga je leta 1927 izdal moskovski Inštitut Marxa-Engelsa-Lenina.²

Marxova »Kritika Heglovega državnega prava« sovpada s časom zaostritve cenzure in naraščajoče politične moči konservativnih sil v Prusiji na eni strani ter vse večjega pesimizma liberalnih in progresivnih sil ob političnem stanju na drugi strani. V kontekstu Marxove kritike Hegla je vredno poudariti vsaj tri zgodovinske dogodke, ki so neposredno vplivali na spremembo miselnega in ideološkega ozračja med mladoheglovci v Prusiji, med katere je takrat spadal tudi Marx.

Ključnega pomena za spremembo miselne naravnosti na univerzah sta dve smrti. 5. maja 1839 je umrl progresivno naravnani profesor prava in pravne filozofije ter Marxov profesor Eduard Gans, zaslužen za prvo izdajo Heglovega *Orisa filozofije pravice*. Gans je v krogih mladoheglovcev odigral ključno politično vlogo. Bil je zagovornik progresivnih reform pruske države, uvedbe civilnega zakonika in nove ustave. Zaslužen je bil

² Slovenski prevod trenutno ni celosten; izbor ključnih izsekov je dostopen v prvem zvezku izbranih del Marxa in Engelsa, ki je leta 1979 izšel pri Cankarjevi založbi.

za širitev idej francoskega socialista Saint-Simona v nemškem prostoru, s katerimi je Gans pogosto dopolnjeval in nadgrajeval Heglove politične nauke. Njegovo življenjsko delo predstavlja *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung* (slovensko: Dedno pravo v svetovnozgodovinskem razvoju) v štirih delih. V krogih mladoheglovcev pa je bila še posebej odmevna njegova interpretacija Heglove pravne in politične misli, s katero je želel dokazati, da *Oris filozofije pravice* ne podpira konservativnega projekta pruske restavracije iz leta 1820, temveč ponuja nastavke za reformistični projekt moderne ustavne monarhije.

Leto po smrti Gansa – 14. maja 1840 – je umrl reformistični kulturni minister Karl vom Stein zum Altenstein. Dogodek je bil pomenljiv predvsem za progresivno naravnane heglovce, ki so s prihodom novega ministra v večji meri izgubili svoje pozicije na nemških univerzah. V Berlinu je leta 1840 na Gansovo mesto stopil ultrakonservativni Friedrich Julius Stahl, leto kasneje pa se mu v boju proti »zmajevemu semenu Heglovega panteizma«³ (Schelling 1870, 36) pridruži še Friedrich Wilhelm Joseph Schelling. Oba profesorja sta bila med študenti nepriljubljena.

Sprememba miselnega in političnega ozračja na univerzah se je po letu 1840 še zaostрила. Konservativno reakcijo je po smrti pruskega kralja Friderika Viljema III. 6. julija 1840 nadaljeval njegov sin Friderik Viljem IV. Od novega kralja so si liberalne sile takratne Prusije sprva obetale politične svoboščine in novo ustavo, a že oktobra istega leta je postalo jasno, da novi kralj omenjenih želja ne bo izpolnil. Znotraj univerzitetnih krogov je nova pruska politika v splošnem naletela na tri tipe odzivov. Nekateri so zapadli v politični pesimizem, posledica katerega je bila zanikanje vsake možnosti političnih sprememb. Drugi so vero v možnost revolucije ohranili, a so ob trpki realnosti namesto konkretnih predlogov proizvajali sanjarije o revoluciji v prihodnosti. Marx je ubral tretjo pot, ki bi jo lahko imenovali pot politične radikalizacije. Ta je bila skeptična do liberalno reformističnega projekta ter vztrajala pri tem, da je za uresničenje reformističnih idealov, kot so razglasitev novega civilnega zakonika, odprava cenzure, celostna šolska reforma in izdaja nove ustave, treba opustiti vero v reformizem in zavzeti revolucionarno demokratično stališče.

Marxova usoda je bila tesno prepletena z odločitvami pruske države. Oktobra leta 1842 je namreč pričel delovati kot glavni urednik pri liberalnem *Rheinische Zeitung*, ki se je pogosto soočal z represivnimi politikami Friderika Viljema IV. Že dva meseca po začetku Marxovega urednikova-

³ Izraz izhaja iz pisma Barona von Bunsna Schellingu iz leta 1840.

nja je z zaprtjem politično podobno naravnane Leipziškega *Allgemeine Zeitung* postalo jasno, da so tudi Marxovemu časopisu štetí dnevi. Odločba za prepoved Renskega časopisa je prišla januarja 1843. Dokončno zaprtje časopisa je bilo določeno za 1. april, v vmesnem času pa naj bi časopis deloval pod močno cenzuro. Svoja občutja ob zaprtju časopisa Marx strne v pismu Arnoldu Rugeju s 25. januarja 1843 (Marx in Engels 1963, 414–415):

Tukaj vidim zgolj posledico; v zatrtju *Rheinische Zeitung* vidim napredek politične zavesti in zato odstopam. Poleg tega mi je atmosfera postala mučna. Hlapčevanje je celo v imenu svobode nekaj slabega; boriti se s šivankami namesto s koli. Utrujen sem svetohlinstva, neumnosti, surove avtoritete in našega prilagajanja, upogibanja, izmičkanja in dlakocepstva. Vlada mi je torej povrnila svobodo.

V skladu s povedanim je Marx tako že marca izstopil iz redakcije *Rheinische Zeitung* in odpotoval na Nizozemsko, nato pa se odpravil v študijsko osamo v Kreuznach, kjer je nastal rokopis »Kritika Heglovega državnega prava«.

Kritika Heglove politične filozofije je bila v tistem času splošno razširjena. V krogih mladoheglovcev je pričela odmevati z dvema člankoma Arnolda Rugeja iz junija 1840 in avgusta 1842. V njiju Ruge po eni strani hvali Heglov pojem država kot »enega najglobljih pojmov, kar ga je doseгло človeštvo« (Chitty 2006, 216), vendar po drugi strani Heglu očita, da v svoji državi ni napravil mesta za javno debato in kolektivno samodoločanje, zaradi česar je njegova ureditev enaka policijski državi.⁴

Karl Marx, ki je bil v tem času v redni korespondenci z Rugejem, je svoj študij Heglovega *Orisa filozofije pravice* opravil že kmalu po svojem doktoratu leta 1841, leto kasneje pa naj bi tudi sam delal na kritiki omenjenega dela. Do kritike v obliki rokopisa je sicer prišlo nekoliko kasneje, v vmesnem času pa je Marx študiral Ludwiga Feuerbacha, francoske utopične socialiste in zgodovino francoske revolucije, kar je njegovi kritiki Hegla pustilo močan vsebinski in terminološki pečat. Najneposredneje zaznaven je vpliv Ludwiga Feuerbacha, čigar filozofija je predstavljala odmik od filozofskih sistemov nemškega idealizma k materialistični antropološki filozofiji, ki se je zoperstavljala religiji in filozofskim abstrakcijam. Poleg Feuerbacha je za kritiko Hegla pomembna tudi francoska revolucija, ki v Marxovih očeh ni bila zmožna razrešiti političnih protislovij

⁴ Za podrobnejšo obravnavo glej Chitty (2006).

med civilno družbo in državo. Po Marxu je namreč francoska revolucija z uvedbo splošne volilne pravice in enakosti pred zakonom ter odpravo stanov predstavljala zgodovinski napredek, vendar je ostala nedokončana, problemi moderne politike, ki jih je odprla, pa nerešeni. Marx Heglovo politično misel obravnava kot analogno fenomenu francoske revolucije: bila je prva, ki je bila zmožna koncizno formulirati probleme moderne politike, ne da bi bila sposobna podati njihove ustrezne rešitve.

S kritiko Hegla je Marx želel ubiti dve muhi na en mah. Po eni strani je namen kritike *Orisa* teoretsko soočenje s političnimi problemi moderne, po drugi strani pa meri na specifično družbeno formacijo *ancien régime* – ustavno monarhijo. Napad na Hegla torej ni zgolj teoretska vaja, temveč hkrati napoved političnega boja proti konkretnim političnim razmeram v Prusiji.

Civilna družba in država pri Heglu

V zgodovini politične misli je Hegel mislec, znan po natančni in konceptualno dovršeni razlagi družbene distinkcije, značilne za ustroj moderne družbe: gre za razliko med ekonomsko in politično sfero. Splošno ime ekonomske sfere je po Heglu civilna družba (nem. *bürgerliche Gesellschaft*), sfera dejavnosti, zgrajena okoli »sistema potreb«⁵. Ekonomska sfera uživa relativno avtonomijo napram drugim sferam družbe, še posebej države, zaradi česar jo Hegel pogosto opisuje kot *zunanj*o državo. Civilna družba predstavlja področje partikularnosti, saj v njej subjekt nastopa kot akter, katerega cilj je zadovoljitev svojih partikularnih želja in smotrov.

Za razliko od civilne družbe, ki predstavlja sfero partikularnega, predstavlja država sfero univerzalnosti. Pri državljskem delovanju naj subjekt ne bi več deloval v zasebnem, temveč v javnem interesu; iz tega pa sledi, da državljan ni več del sistema potreb in se zato v svojem premisleku ne ozira več na osebne želje in potrebe, temveč razmišlja in deluje obče – v skladu z načeli uma. Država se tako od civilne družbe loči predvsem v dveh točkah. Prvič v tem, da je državljsko delovanje obče; drugič v tem, da je življenje v državi javno in skupnostno življenje, kjer človek ni osamljen atom, temveč pripadnik npravne skupnosti. Hegel navsezadnje za razliko med subjektom civilne družbe in subjektom države uporabi francoski razloček med *bourgeois* in *citoyen* oz. med meščanom in

⁵ Za podrobnejšo obravnavo Heglovega pojma civilne družbe glej Kervégan (2018, 147–182) in Hegel (2013, 143–150; 164–203).

državljanom, ki opisuje dvojno vlogo, v kateri nastopa moderni subjekt.

Razvoj civilne družbe v moderni dobi in večji poudarek na posameznikovi osebni svobodi v družbi za Hegla predstavlja zgodovinski napredek in izraz dejstva, da je duh v modernosti dosegel višjo stopnjo samozavedanja o svobodi. Vendar Hegel v civilni družbi ne vidi zgolj sfere, ki uspešno dviguje raven individualne blaginje, temveč sfero, ki hkrati proizvaja družbeno nezaželene učinke. Civilna družba tako po Heglu brez uspešnega posredovanja države proizvaja socialne neenakosti in povzroča izgubo kolektivne svobode. Heglov cilj na področju teorije države je zato konceptualno utemeljiti takšno politično ureditev, ki bo sposobna posredovati med civilno družbo in državo na način, da prva v družbi ne igra določujoče vloge.

Marxova kritika Hegla

Mladi Marx je v svojem rokopisu želel pokazati, da se Heglova ideja ustavne monarhije sooča z nepomirljivimi protislovji, zaradi česar ne ponuja vizije onkraj *ancien régime*, temveč na teoretski ravni zgolj reproducira njegove nestabilne strukture. Iz tega razloga po Marxovem prepričanju Heglov predlog ni zmožen rešiti političnih težav časa – npr. podati predloga zakonodajne oblasti, ki je ne bi zaznamovalo nepomirljivo trenje med monarhom in civilno družbo. Marxova teza ima za Heglov sistem po mnenju nekaterih interpretov (Ruda 2015) pomembne posledice, saj bi, v primeru, da je resnična, pomenila, da Hegel ni razrešil problema, ki ga je prepoznal in pojmovno formuliral. Po mnenju Marxa je Heglov poskus rešitve ostal neuspešen, tako iz metodoloških kot tudi iz političnih razlogov. Zavaljo jasnosti se bomo najprej posvetili kritiki Heglovega systemskega pristopa k politični filozofiji, nato pa bomo razjasnili še Marxovo stališče do Heglovih predlogov politične ureditve države.

Kritika formalizma in misticizma

Eden Marxovih temeljnih očitkov Heglovi obravnavi države se glasi, da Hegel državo zasnuje kot logični konstrukt (Marx 1956, 216):

Konkretna vsebina, dejansko določilo [*die wirkliche Bestimmung*], se prikaže kot formalna vsebina; popolnoma abstraktno formno določilo [*Formbestimmung*] se prikaže kot konkretna vsebina. Bistvo državnih določil ni to, da so državna določila, temveč da jih je moč obravnavati v njihovi najabstraktnejši podobi kot logično-metafizična določila. Ne filozofija prava, temveč logika je resnično

zanimanje.⁶ Ne da se misel utelesi v političnih določilih, temveč da obstoječa [*vorhandenen*] politična določila izpuhtijo v abstraktne zamisli [*Gedanken*] – to je delo filozofije. Ne logika stvari, temveč stvar logike je filozofski moment. Logika ne služi dokazu države, temveč država služi dokazu logike.⁷

Opazimo, da Marx Heglu očita nekaj podobnega, kot Hegel očita Kantu ali Fichteju. Tako kot je Hegel svojim predhodnikoma pogosto očital, da njuna filozofija konkretno vsebino izvaja iz togih logičnih ogradij, sam pa proti temu pristopu poudarjal, da se mora misel predati objektu preučevanja, tako Marx podoben očitek obrne proti samemu Heglu (Hegel 2017, 38); s to razliko, da Marxov očitek proti Heglu ni ta, da Hegel empirične realnosti v svoji pravni filozofiji ne upošteva, temveč ta, da realnost razume kot utelešenje abstraktne ideje. To pa ima za obravnavo države dve problematični konsekvenci. Prvič, da omogoča obravnavo določil po modelu (aristotelovskega) silogizma, ne glede na njihova politična določila – to dejstvo bo za Marxa ključnega pomena pri obravnavi notranje ureditve države, ki naj bi po Heglu sledila trem momentom silogizma. In drugič, da obravnavanje posamičnih objektov v realnosti kot momentov občega pojma ustvarja videz, po katerem je tisto obče – ideja – konkretno, medtem ko je empirično in partikularno pravzaprav abstraktno.

Omeniti velja, da Marxovi argumenti proti Heglu danes pogosto niso sprejeti kot legitimni. Temeljni argument proti Marxovi interpretaciji Hegla pogosto izhaja iz razumevanja Heglove teorije pojma, čigar struktura vključuje momente partikularnosti, posebnosti in univerzalnosti. V teoriji zato vsak pojem – v našem primeru pojem države – ne sme izhajati iz abstrakcij, ločenih od posamičnih primerkov, temveč mora izgraditi univerzalni pojem tako, da ta v sebi zajema partikularne empirične primere. Proti formalistični obravnavi vseh fenomenov, naj bodo naravni ali družbeni, se pogosto poudarja dejstvo, da Hegel razlikuje med filozofijo narave in filozofijo duha, pri čemer je posebnost prve v tem, da raziskuje sfero, v kateri je pojem kot produkt človeške zgodovine odsoten.

Ne glede na sodobne interpretacije Heglove filozofije⁸ lahko v njegovi

⁶ Nem.: *Rechtsphilosophie*, filozofija prava ali filozofija pravice.

⁷ Izsek je v slovenskem prevodu izpuščen.

⁸ Med interpreti ni soglasja o Marxovem poznavanju Heglove logike in posledično relevantnosti Marxove kritike slednje. V pričujočem besedilu dajem poudarek rekonstrukciji kritike Heglove filozofije pravice, kar je – ne glede na odseke, ki zadevajo logiko – tudi glavni predmet kritike Marxovega besedila (Schuringa 2021, 349).

filozofiji vendarle najdemo odseke, ki Marxovi interpretaciji dajejo neko mero utemeljenosti. Takšen odsek najdemo npr. v 198. paragrafu Heglove enciklopedije (Hegel 2019, 356):

Kot sončni sistem je na primer v praktični sferi država sistem treh silogizmov. 1.) Posamezno (oseba) se preko svoje *posebnosti* (fizičnih in duhovnih potreb, ki izoblikovane rezultirajo v civilni družbi) priključi občemu (družbi, pravu, zakonu, vladi). 2.) Volja, dejavnost posameznikov, je posredujoče, ki zadovolji potrebe po družbi, pravu itd. kot tudi izpolni in uresniči družbo, pravo itd. 3.) Ampak obče (država, vlada, pravo) je substancialni vmesni termin [*die substantielle Mitte*], v katerem posamezniki in njihove zadovoljitve imajo in prejmejo svojo izpolnjeno realnost, posredovanje in obstoj.

V prid Marxu torej lahko rečemo, da je moč najti odseke, ki kažejo na to, da bi njegova kritika lahko imela neko tekstovno podporo. Kljub temu pa lahko v prid Heglu trdimo, da Marxova kritika v rokopisu ostaja fragmentarna in na ravni zatrditev ter izrazov, ki večinoma niso natančno pojasnjeni ali argumentirani. Če želimo natančneje razumeti Marxove težave s Heglovo logiko, si moramo zato ogledati konkretnejše primere.

Marx svojo kritiko ponazori na primeru politične ustave; po Marxu Hegel v svoji raziskavi začne z že izdelano občo idejo politične ustave, nato pa to idejo najde v konkretnih primerih političnih ustav. Ta postopek je formalističen, saj je cilj takšne raziskave zgolj primerjava že izdelane ideje s posameznimi empiričnimi objekti – npr. primerjava ideje politične ustave s konkretno, npr. nemško ali francosko ustavo (Marx 1979, 64):

Edini interes je spet najti »idejo« nasploh, »logično idejo« v vsakem elementu, bodisi elementu države bodisi v elementu narave, in dejanski subjekti, kot tu »politična ustava«, postanejo samo njena *imena*, tako da obstaja samo videz dejanskega spoznavanja.

Isto točko Marx pogosto izraža s pomočjo Feuerbachove terminologije. Sledeč tej naj bi Hegel zagrešil krivdo zamenjave subjekta in predikata v sodbi, kar privede do zmotne predstave, da je nekaj konkretnega *produkt* ideje. Klasični primer takšne zmote je v svoji kritiki religije podal Ludwig Feuerbach (2021). Po njegovem mnenju temeljna človeška zmota religije obstoji v tem, da človeka razume kot produkt ideje, ki jo je sam ustvaril. Konkretno, verniki in teologi menijo, da je človek produkt Boga, čeprav drži ravno obratno: Bog je produkt človeka. Povedano drugače, religija je človekov predikat in ne obratno, človek predikat religije. Podobno točko Marx ponovi na področju politične kritike: klasičen primer takšne zmote

najdemo v filozofiji prava, kjer se dozdeva, da pravni zakon ni produkt človeške dejavnosti, temveč obratno, da je človek produkt pravnega zakona. Prav takšno zmoto po Marxu (1979, 72) zagreši tudi Hegel:

Hegel izhaja od države in napravi človeka za subjektivirano državo; demokracija izhaja od človeka in napravi državo za objektiviranega človeka. Kakor religija ne ustvarja človeka, ampak človek ustvarja religijo, tako ne ustvarja ustava ljudstva, ampak ljudstvo ustavo.

Zamenjavo subjekta in predikata, ki abstraktnemu daje videz konkretnega in konkretnemu videz abstraktnega, Marx imenuje *misticizem*. Povedano drugače, logična ideja pri Heglu postane subjekt, čeprav bi subjekt morali biti resnični ljudje oz. nek del družbene realnosti. Posledica tega je, da to, kar je resnično – npr. ljudje ali družbena realnost –, postane pojav tega, kar naj bi bilo zares resnično: ideja. Posebno pozornost je treba nameniti dejstvu, da Marx ne trdi, da Heglova napaka izhaja iz kakšne neresnične logične predpostavke ali iz neutemeljenih apriornih trditev o realnosti. Marx meni, da je Heglov program logičnega prikaza države smotrni ter da predstavlja velik napredek v filozofiji prava. Kar trdi Marx, je, da je Heglov program pomanjkljiv. Kot bo postalo jasneje v nadaljevanju, je namen Marxovih splošnejših in fragmentiranih opazk o logiki nakazati, da so težave Heglove logike in težave Heglove države prepletene. Izkazalo se bo, da logika Heglu omogoča, da *zatrdi*, da neko pojmovno posredovanje pojasnjuje empirično realnost.

Misticizem torej ni nujno nekaj ozaveščenega – ni npr. prevara, ki bi jo filozofi, kot je Hegel, počeli iz zlih namenov –, temveč je splošno razširjena iluzija, ki jo je moč odpraviti zgolj z dosledno filozofsko kritiko. Omenimo, da Marx ni povsem jassen pri razlagi razlogov za vznik misticizma. Ni namreč jasno, ali je misticizem zgolj zgodovinski produkt ali je neodpravljljiv del človekove narave. Ne glede na to, ali zagovarjamo prvo ali drugo interpretacijo misticizma, Marx (Marx 1979, 147) meni, da se je zoper misticizem mogoče boriti z reformo zavesti:

Naše geslo se mora glasiti: reforma zavesti ne z dogmami, ampak z analizo mistične, same sebi nejasne zavesti, pa naj nastopa religiozno ali politično. Potlej se bo pokazalo, da ima svet že dolgo samo sanjsko predstavo o neki stvari, ki bi se je moral zavedati, da bi jo dejansko imel.

Kot je jasno iz zgornjih stavkov, kritika ne odstranjuje le teoretskih zmot, temveč s svojo dejavnostjo spreminja sam odnos do kritiziranega predmeta. In prav ta točka je ključna pri Marxovi teoretski kritiki Hegla

– Heglove teoretske zmote za Marxa v večji meri izhajajo iz njegove politične drže; *misticizem, formalizem in podpora ustavne monarhije so tri oblike iste nastrojenosti*. Za napredek v metodologiji kot tudi v politični vsebini je po Marxu treba zavzeti politično stališče, ki je Heglu *zunanje* – v času pisanja rokopisa je to politično stališče še predstavljal republikanski demokratizem.

Kritika ustavne ureditve Heglove države

Kritika knežje oblasti

Hegel notranjo ustavno ureditev države v skladu s trodelno delitvijo pojma razdeli na knežjo, vladno in zakonodajno oblast. Knežjo oblast predstavlja monarh, ki svojo suverenost prejme po naravnem rojstvu in v triadni ureditvi predstavlja moment partikularnosti. Vladna oblast skrbi za izvrševanje in izvedbo monarhovih odločitev ter za ohranjanje splošnih institucionalnih temeljev države; pod vladno oblast Hegel uvršča tudi sodno in policijsko oblast ter poudarja vlogo vladne oblasti za širitev države v civilno družbo. V skladu s to nalogo vladna oblast predstavlja moment posebnosti – njena naloga je posredovanje med partikularnostjo monarha in univerzalnostjo zakonodajne oblasti. Slednja tako predstavlja moment univerzalnosti v tridelni notranji ureditvi ter se v skladu s tem dotika določitev državnih zakonov in občin notranjih zadev.

V komentarju paragrafov 275–286 o knežji oblasti Marx izpostavlja predvsem težave Heglovega razumevanja monarhove in ljudske suverenosti. Hegel suverenost pojmuje kot idejo, ki je ni mogoče ločiti od enotnosti države ali ustave.⁹ Ker suverenosti ni mogoče ločiti od državne ustave, ta pa implicira diferenciacijo državne oblasti na različne, čeprav ne popolnoma ločene, oblasti, je lahko za Hegla suverenost kot ideja misljiva zgolj kot del kompleksnega in enovitega državnega aparata. Kljub temu po Heglovem mnenju suverenost znotraj države ne more obstajati brez ustrezne reprezentacije, ki jo v ustavni monarhiji opravlja monarh.

Ker Hegel monarha pojmuje kot predstavnika suverenosti celotne države, zanj ideja suverenosti ljudstva, ločenega od monarha, enostavno ni smiselna, saj bi bilo v tem primeru ljudstvo ločeno od države, s tem pa ne bi bilo več ljudstvo, temveč zgolj brezoblična masa. V tem oziru Hegel nasprotuje moderno-demokratskemu razumevanju suverenosti, ki ga odpravi z naslednjim stavkom (2013, 234):

⁹ Podrobneje o Heglovem razumevanju suverenosti glej Kervegan (2018, 231–277).

Vendar je običajni pomen, v katerem se je v novejših časih začelo govoriti o suverenosti ljudstva, ta, da je suverenost ljudstva razumljena v nasprotju do suverenosti, ki eksistira v monarhu – v tem nasprotju suverenost ljudstva spada med zmedene misli, ki imajo v osnovi surovo predstavo ljudstva.

Marxova kritika Heglovega razumevanja suverenosti v rokopisih ostaja nerazdelana in se pogosto prekriva z vehementnim zagovorom demokracije proti monarhiji. A vendarle lahko iz nje razberemo, da po Marxu pri konceptih ljudske suverenosti in suverenosti monarha ne gre za dve različni razumevanji enega in istega pojma, temveč za dve vsebinsko različni in konkurenčni pojmovanji suverenosti. Marxu se zdi ključnega pomena, da *suverenost monarha ne predstavlja ljudstva, temveč od ljudstva odtujen državni aparat*. Obratno pa naj bi demokratična suverenost izhajala iz egalitarnih načel enakosti vseh, zaradi česar naj bi bila demokratična suverenost istovetna z ljudsko suverenostjo. Demokratična država torej – za razliko od ustavne monarhije – odpravlja dualizem ljudstva in države, saj predstavlja izraz ljudske volje. Zdi se, da Marx pri tem ne cilja na ukinitve same reprezentacije suverenosti v demokraciji – npr. po modelu volitev –, temveč zgolj opozarja na neprimernost monarha kot resničnega zastopnika ljudstva.

Kritika vladne oblasti

Vladno oblast večinsko tvori »srednji sloj« birokratov, ki pa je podobno kot monarh odtujen od civilne družbe. Marx sicer v komentarjih poudarja, da Heglu ni uspelo razviti *vsebine* vladne oblasti, saj je v borih desetih paragrafih podal zgolj opis funkcije državne administracije v ustavni monarhiji. Vendar to ni toliko Heglova slabost, temveč prej izraz dejstva, da se vsebina državne administracije nahaja zunaj države, natančneje, v civilni družbi. Birokracija je del države, čeprav je njena dejanska funkcija posredovanje med civilno družbo in državo. Dodajmo, da pri Heglu najverjetneje ne gre za posredovanje med državo in kapitalističnim trgov, kot bi to razumeli v teorijah države blaginje 20. stoletja. Zdi se, da Heglova civilna družba kot sistem potreb ni zasnovana kot specifično kapitalistično gospodarstvo, temveč zgolj kot korporativno regulirano tržno gospodarstvo.¹⁰

¹⁰ Podrobnejše historične opredelitve Heglovega trga nisem zasledil v nobeni študiji. Ker-vegan npr. govori o tržni družbi, s čimer se izogne težkemu vprašanju posebne določitve trga pri Heglu. Raimund Ottow ugotavlja, da Hegel civilno družbo opredeli kot tržno

Primarna skrb birokracije je vzdrževanje zakonitosti posebnih pravic v ustanovah civilne družbe, kot so korporacije, uprave in občine. Zaradi položaja birokracije, ki se v državnem aparatu nahaja med sfero partikularnosti in sfero občosti – tj. civilno družbo in državo –, Hegel birokratskemu razredu nameni podobno družbeno vlogo kot članom korporacije. Heglova korporacija je sicer omejena predvsem na združenja obrtnikov, trgovcev in zgodnjeindustrijskih »podjetnikov«, pri čemer razlikovanje med srednjeveškimi cehi in poznosrednjeveškimi oz. novoveškimi korporacijami pri Heglu ni jasno razloženo.¹¹ Smoter korporacije je torej združevanje posameznikov civilne družbe, ki se v svojem delovanju ravna po zasebnih interesih. Korporacija tem posameznikom omogoči, da svoje partikularne smotre udejanjajo kot del širše skupnosti, ki je po svoji zasnovi podobna npravni skupnosti države.¹² Hegel na podlagi tega argumentira, da korporacija predstavlja moment občosti, značilne za državo, v sferi civilne družbe, saj kot ustanova razbija individualizem in atomizem slednje. Korporacija torej predstavlja enega izmed elementov posredovanja med civilno družbo in državo.¹³

Posebnost birokracije je, da izhaja iz korporacije, čeprav tvori del države. Birokracija se zato nahaja med civilno družbo in državo ter skrbi za ustrezno posredovanje obeh sfer. Birokratski razred se v skladu s tem ukvarja s spoznanjem civilne družbe in z vzdrževanjem njenih posebnih zakonov; kot predstavniki države pa birokrati ne smejo zastopati zasebnih interesov – npr. interesov kakšne korporacije –, temveč morajo delovati v skladu z interesi javnosti. Smoter birokratov je tako v tem, da skozi njih pripadniki civilne družbe pripoznajo sebe kot del obče države. Ali po-

družbo, čeprav ne specifično kot kapitalistično tržno družbo (Ottow 2001, 468). Še največ o značaju trga v Heglovem času pove Ellmers (2017, 81), ki zaključuje, da so obstajali različni produkcijski režimi, v katerih mezdno delo ni bilo niti prevladujoče niti zaželeno. Temeljna študija Heglove ekonomske misli – *Hegel als Ökonom* avtorja Birgerja Priddata – mi žal ni bila na voljo.

¹¹ O korporacijah v poznem srednjem veku in novem veku glej v Ogilvie (2018). Za interpretacijo, po kateri naj bi Hegel razlikoval med srednjeveškimi in novoveškimi korporacijami, glej Kervégan (2018, 99). Za interpretacijo, po kateri je to storil šele Gans, glej Ottow (2001).

¹² Podrobneje o pojmu korporacije: Hegel (2013, 198–203).

¹³ Kot na več mestih prepričljivo pokaže Ellmers, je Hegel zavračal liberalno različico kritike cehov in politiko ukinitve korporacij. Npr: »V Angliji imamo tudi največjo revščino in največ drhali, za velik del tega raka je kriva ukinitve korporacij« (Philosophie Des Rechts Nach Der Vorlesungsnachschrift Von H. G. Hotho 1822/23 §254, citirano v Ellmers 2017, 89).

vedano drugače, smoter birokracije je v tem, da vzdržuje pravne temelje privatne lastnine in trgovine, civilno družbo pa utemeljuje v strukturah države. Zaradi navedenih lastnosti po Heglu birokracija posreduje med civilno družbo in državo.

Vendar za Marxa ta zgodba ni tako preprosta. Tudi če predpostavimo, da birokratskega razreda ne vodijo zasebni interesi, temveč obča želja po javnem dobrem, iz tega še ne sledi, da birokracija deluje kot posrednik med partikularnostjo civilne družbe in občestjo države. Marx namreč obrne Heglovo interpretacijo birokracije kot elementa znotraj države, ki presega protislovja civilne družbe. Prav nasprotno, *birokracija internalizira ločitve omenjenih sfer znotraj države*. Birokratski razred obstaja zgolj kot ločen od civilne družbe – za vstop v birokracijo je namreč treba opraviti državni izpit –, zaradi česar birokratska vednost ne predstavlja javnega mnenja, temveč vladno mnenje, ločeno od javnosti. To dejstvo pa povzroča praktično iluzijo, po kateri politična država predstavlja dejansko ljudsko voljo, utemeljeno v birokratski vednosti o civilni družbi. Z drugimi besedami: zdi se, da birokracija posreduje sfero civilne družbe z državo, zaradi česar sta obe del ene in iste enotnosti; a v resnici velja prav obratno – *birokracija je izraz ločenosti državnega aparata od civilne družbe*. Marxov argument proti Heglu torej lahko povzamemo z dvema tezama. Prvič, birokratski aparat ustavne monarhije je simptom ločitve civilne družbe in države, ne njeno zdravilo. In drugič, birokracija kot del ustavne monarhije deluje kot hierarhija državnih strokovnjakov, katerih vednost deluje pod predpostavko *izključitve* javnega mnenja. Heglova teorija vladne oblasti po tej izpeljavi nasede birokratski iluziji, po kateri vednost vladne oblasti predstavlja mnenje javnosti. Marx (1979, 82) to iluzijo opiše na sledeč način:

Birokracija je krog, iz katerega ne more skočiti nihče. Njena hierarhija je hierarhija vednosti. Vrh zaupa spodnjim krogom vpogled v posamezno, spodnji krogi pa zaupajo vrhu pogled v obče, in tako se vzajemno varajo.

Poleg tega je vredno omeniti, da birokracija v korist države ne deluje zaradi dobre izobrazbe, krepstnih nazorov ali patriotizma, temveč zaradi možnosti vzpenjanja po državniški hierarhiji. Ozadje državnopravnega delovanja za birokrata po Marxu ni omika, kot to trdijo vladni uslužbenci in Hegel, temveč lov za višjimi mesti oz. ustvarjanje kariere. Iz tega razloga je kontekst zasledovanja službe upravnika pravzaprav podoben zasledovanju zasebnih interesov v civilni družbi (Marx 1979, 82):

V birokraciji je istovetnost državnega interesa in posebnega smotra tako postavljena, da postane državni interes neki posebeni privatni smoter nasproti drugim privatnim smotrom.

Marx že na primeru birokracije nakazuje, da interpretacija protislovja med civilno družbo in državo, ki državo obravnava kot neproblematično sfero občosti, zgreši temeljni vidik te moderne politične težave. Ključnega pomena je namreč dejstvo, da se protislovje civilne družbe in države nahaja v instituciji *politične države* kot take (Marx 1979, 114):¹⁴

V resnici pa je antinomija politične države in civilne družbe protislovje abstraktne politične države same s seboj.

Omenjena antinomija je del politične države kot abstrakcije od civilne družbe. Ker se politična država konstituira kot ločena od civilne družbe, iz tega sledi, da po svojem pojmu nastopa kot *realno obstoječa abstrakcija*, ki nujno nastopa kot zunanja civilni družbi. Prikaz abstraktnosti politične države pride še posebej do izraza v kritiki zakonodajne oblasti, ki v *Orisu* tvori jedro konstrukcije enotnosti med državo in civilno družbo.

Kritika zakonodajne oblasti

Hegel (2013, 247–226) zakonodajno oblast razume kot totaliteto, sestavljeno iz že omenjene knežje in vladne oblasti ter stanovskega elementa. Slednji v zakonodajni oblasti označuje stanovsko skupščino v dveh zbornicah. Prvo sestavljajo zemljiški posestniki, drugo pa predstavniki korporacij.¹⁵ Če se osredotočimo zgolj na slednje, lahko rečemo, da je pomen stanovskih predstavnikov korporacij v zakonodajni oblasti ta, da pride z njimi »subjektivni moment obče svobode« do eksistence v državi. Po Heglu (2013, 247) je to nujno iz golih pojmovnih razlogov; stanovski element v zakonodajni oblasti ni prisoten zavoljo skrbi za obče, temveč zgolj zaradi predstavnštva partikularnih smotrov kot takih:

Jamstvo, ki ga za obče dobro in javno svobodo vsebujejo stanovi, se že po drobnem razmisleku ne nahaja v njihovem posebnem uvidu – kajti najvišji državni uradniki imajo nujno globlji in celovitejši vpogled v naravo uredb in potreb države, kakor tudi večjo spretnost in vajenost za ta opravila in lahko storijo dobro brez stanov.

¹⁴ Podrobneje o politični državi glej v Kouvelakis (2018, 298–303).

¹⁵ Podrobneje o stanovih in korporacijah pri Heglu glej v Ottow (2001), Elmers (2017) in (Niji 2014).

Zakonodajna oblast zato za izvajanje dobre politike ne potrebuje stanovskih predstavnikov. Namen stanovskih predstavnikov v zakonodajni oblasti je legitimizacija države s strani predstavnikov korporacij ter obenem vpliv države na korporacije preko njenih predstavnikov. Kar pri tem bije v oči, je dejstvo, da Hegel – kljub temu da stanovskemu elementu v zakonodajni oblasti namení zgolj simbolno vlogo – obenem trdi, da se civilna družba pripoznava kot del države, saj v njej igra aktivno vlogo pri odločanju o notranjih zadevah. »*Privatni stan pride do političnega pomena in aktivnosti v stanovskem elementu zakonodajne oblasti*« (Hegel 2013, 251). Stanovski element znotraj zakonodajne oblasti tako zavzema vlogo vmesnega člana med knežjo oblastjo na eni strani in interesi posebnih institucij civilne družbe (korporacij, občin, ustanov ipd.) na drugi strani. Zaradi tega posebnega mesta v državnem aparatu naj bi stanovi odpravljali nasprotje med posameznimi interesi civilnih institucij in knežjo oblastjo. Ali povedano drugače, člani civilne družbe bi morali v stanovih dobiti svoj glas v državi, s čimer bi knežjo oblast prepoznali kot legitimno; in obratno bi moral monarh vir svoje moči uzreti v ljudstvu, reprezentiranem v stanovih. S Heglovimi besedami (str. 251): »Kot organski, tj. povzet v totaliteto, se stanovski element dokaže le skozi funkcijo posredovanja. S tem se nasprotje [med vlado in ljudstvom] samo zvede na videz.«

Ker gre za preizkusni kamen Heglove politične filozofije, katere osrednji cilj je posredovanje med državo in civilno družbo, ne preseneča, da Marx največ prostora v besedilu namení prav kritiki zakonodajne oblasti. Če se omejimo na bistveno, lahko izluščimo dva ključna argumenta proti Heglovi zasnovi posredovanja med civilno družbo in državo. Prva točka spora zadeva pojem stanov. Marx (1979, 94) Heglu očita, da apolitične stanovne civilne družbe v zakonodajni oblasti konstruira kot politične, zaradi česar se zabriše ločitev obeh sfer:

Hegel ve za ločitev civilne družbe in politične države, toda hoče, da bi bila znotraj države izražena njuna enotnost, in sicer naj bo to izpeljano na tak način, da tvorijo stanovi civilne družbe kot taki hkrati *stanovski element zakonodajne družbe*.

Težava je namreč v tem, da je Hegel stanove civilne družbe opredelil kot apolitičen stan, katerega smoter ni obče oz. splošno dobro, temveč zasebni interes. Iz tega razloga stan civilne družbe *po svojem pojmu* ni politični stan, kakor ga npr. predstavlja birokracija, temveč je stan zunaj države; celo stan, ki sam po sebi lahko *nasprotuje državi*. Tega dejstva

se Hegel zaveda, a si kljub temu želi, da bi apolitičen zasebni stan v zakonodajni oblasti prišel do političnega pomena. Vendar po Marxovem mnenju po francoski revoluciji, ki je politične stanove preobrazila v socialne, takšen cilj ni več mogoč, saj stanovi sedaj izključujejo političnost. Ali povedano drugače, *stanovi kot del zakonodajne oblasti pravzaprav ne bi bili več stanovi v Heglovem pomenu*, saj njihovo delovanje ne bi bilo več opredeljeno kot zasledovanje posebnih interesov, temveč kot želja po občem delovanju – takšno delovanje pa stanovi civilne družbe izključujejo. Marx (1979, 96) proces preobrazbe zasebnega stanu v političen zato primerja s krščansko transsubstanciacijo, v kateri se določena substanca, npr. kruh, spremeni v neko povsem drugo substanco, npr. v Kristusovo telo:

Ta politični akt je popolna transsubstanciacija. V njem se mora civilna družba docela odreči sami sebi kot civilni družbi, kot privatnemu stanu, uveljaviti del svojega bitja, ki ne samo nima nič skupnega z dejansko civilno eksistenco njenega bitja, ampak ji tudi neposredno stoji nasproti.

V obrambo Heglu bi sicer bilo mogoče argumentirati, da v civilni družbi zanj občost države ni popolnoma odsotna, saj jo vanjo vnašajo institucije, kot je korporacija, v katerih so člani civilne družbe del večje skupnosti. Kljub temu bi Marx nasproti temu odvrnil, da pri tej obliki skupnosti še vedno govorimo o interesni skupnosti, ki ima za svoj smoter partikularne interese, ne pa o skupnosti, ki bi zavestno udejanjala obče interese države. A tudi če dopustimo možnost, da stanovi civilne družbe dejansko lahko uspešno tvorijo političen element zakonodajne oblasti, po Marxu ne bi bili zmožni posredovati med civilno družbo in vlado.

Druga točka kritike se v skladu s povedanim posveča zasnovi Heglove zakonodajne oblasti in vloge stanov v njej. Po Heglu stanovski element skupaj z vladno oblastjo tvori sredino med civilno družbo in vlado pa tudi skrbi, da se knežja oblast na eni strani in civilna družba na drugi ne kažeta kot dva ločena ekstrema, temveč kot del enotne države. Marx tej interpretaciji nasprotuje. Po njegovem mnenju stanovi civilne družbe ne predstavljajo pluralizma mnenj in pogledov oz. javnega mnenja, zaradi česar ne morejo biti razumljeni kot predstavniki ljudstva (Marx 1979, 88–89). Iz tega pa sledi, da stanovi *ne predstavljajo* empirične občosti,¹⁶ temveč od-

¹⁶ Gre za Heglov izraz za splošno javnost.

bor, ki predstavlja zasebne cilje nekaterih znotraj civilne družbe. Stanovi in knežja oblast znotraj zakonodajne oblasti tako tvorijo dve partikularnosti – prva je partikularnost zasebnih interesov, druga partikularnost monarha.

V zakonodajni oblasti pa ne naletimo le na eno protislovje, ki se odvija med stanovi in monarhom, temveč na množstvo protislovij, ki se odvija med vsemi tremi členi oblasti. To postane jasno, če primerjamo interese vladne oblasti in stanov. Podobno kot monarh tudi vladna oblast predstavlja interese države, zaradi česar nujno nasprotuje zasebnim interesom stanov. S tega vidika poleg že omenjenega protislovja med knežjo oblastjo in stanovi obstaja še protislovje med vladno oblastjo ter stanovi. Če zakonodajno oblast motrimo z vidika neskladja znotraj zakonodajne oblasti, potem se zdi, da mora vlogo posrednika med obema zavzeti vladar, ki predstavlja celotno državo – torej tudi civilno družbo. Vendar prav to ni mogoče, saj naj bi vladar hkrati nastopal kot nasprotnik stanovom (Marx 1979, 109–110):

Vladar bi torej moral biti v zakonodajni oblasti za sredino med vladno oblastjo in stanovskim elementom, toda vladna oblast je vendar sredina med njim in stanovsko družbo in stanovska družba je sredina med njim in civilno družbo.

Marx iz te izpeljave sklene, da je Heglova zakonodajna oblast protislovna, saj so njeni elementi nespravljivi. Drugače rečeno, nobenega od treh elementov zakonodajne oblasti ne moremo narediti za sredino, saj se ta menja glede na postavitev odnosov med tremi členi. Iz tega sledi sklep, da posredovanje med državo in ljudstvom, kakor ju je zasnoval Hegel, ni mogoče (Marx 1979, 111):

Dejanskih ekstremov ni mogoče posredovati drugega z drugim ravno zato, ker so dejanski ekstremi. Toda tudi ne potrebujejo posredovanja, saj so nasprotne narave.

Če povzamemo povedano: po Marxu elementi (birokracija, stanovi in korporacije), ki jih Hegel zasnuje v namen konstrukcije državne enotnosti – enotnosti civilne družbe in države –, niso zmožni opraviti svojega poslanstva, saj so vsi zasnovani na dualističnih predpostavkah ustavne monarhije. Protislovna zasnova ustavne monarhije pa se najbolje pokaže v zakonodajni oblasti, kjer vsak izmed elementov ne tvori enotnosti z drugim, temveč je njegovo nasprotje. Rezultat zakonodajne oblasti je protislovje.

Odprava politične države

Kritika Heglove koncepcije oblasti torej na primeru izpelje tezo, ki jo Marx nakaže – ne pa tudi izpelje – v odsekih, ki govorijo o logiki. Konkreten primer protislovja posredovanja med civilno družbo in državo ter protislovnosti zakonodajne oblasti namreč na primeru pokaže to, kar Marx v splošnem očita Heglovi logiki: zasnova logike omogoča, da se *zatrdi*, da neko pojmovno posredovanje pojasnjuje empirično realnost. Na primeru zakonodajne oblasti to pomeni, da se najprej predpostavi, da ustavnomonarhična oblika oblasti po svojem pojmu ni protislovnost, nato pa se iz institucij ustavne monarhije izpelje, da so te zmožne razrešiti problem posredovanja med civilno družbo in državo.

A Marx skuša argumentirati, da je do takšnega sklepa moč priti le, če postopamo mysticistično in formalistično. Zato je smotrno, da zavzamemo neko drugo stališče, zunanje Heglu, ki bo ponudilo razrešitev protislovja. Na ravni obravnavanega rokopisa to pomeni, da se zavzamemo za odpravo same ureditve, ki je v svojem jedru protislovnost. Kot rešitev težav ustavne monarhije Marx leta 1843 še ne predlaga spremembe ekonomske baze in odprave meščanske države (študiju ekonomije se prvič resno posveti šele leta 1844), temveč odpravo *politične* države in širjenje deliberativnih procesov v civilno družbo.

S terminom politična država Marx (1979, 131) označuje državo, ki je ločena od civilne družbe. Pozivanja k odpravi politične države zato ne smemo razumeti kot odprave državnih institucij *per se*, temveč kot odpravo predstavniške zakonodajne oblasti in vzpostavitev zakonodajne oblasti, ki temelji na procesu volitev. Z Marxovimi besedami (1979, 133):

Ne gre za to, ali naj zakonodajno oblast izvaja civilna družba po poslancih ali vsi posamezno, ampak gre za *razširitev* in kar največjo *posplošitev* volitev, tako *aktivne* kot *pasivne* volilne pravice.

Z volilno reformo in reformo notranje ureditve države bi tako po Marxu lahko dosegli družbeno stanje, ki uspešno zaceli prepad med civilno družbo in državo (1979, 134):

Volilna reforma je torej znotraj abstraktne politične države zahteva po njeni odpravi [*Auflösung*], toda prav tako zahteva po odpravi civilne družbe.

Smernice za prihodnje raziskave

Trdil sem, da je za argumenti Marxovega rokopisa moč razbrati neko enotnost, ki vodi k stališču, ki je zunanje Heglovemu programu. Pozoren

bralec je ob tem najbrž opazil, da nisem odgovoril na vprašanje, ali je Marxova kritika veljavna ali ne. Menim, da izpeljava, podana v pričujočem članku, ne zadostuje za odgovor na to vprašanje, a podaja namige za nadaljnje raziskovanje. Glede vprašanja veljavnosti predstavljene kritike bi se bilo treba najprej natančno posvetiti odnosu med Heglovimi in Marxovimi pojmi ter problemi in dejanskimi zgodovinskimi institucijami ter političnimi odnosi. Šele s tem bi postalo jasno, kaj so dejanske zgodovinske institucije, za katere lahko upravičeno domnevamo, da služijo kot model za Heglov ali Marxov družbeni koncept ali institucijo.

Za konkretnjšo predstavo o nalogi si oglejmo dva Heglova pojma: »trg« in »korporacija«. Sekundarna literatura ugotavlja, da Heglov oris predpostavlja tržno družbo, kar pa ni nujno, da že pomeni kapitalistično tržno družbo v polnem pomenu (Ottow 2001, 468). Raziskovalci, kot je Ellmers (2017, 81), so ugotovili, da je Hegel živel v družbi, kjer so obstajali različni produkcijski načini, iz česar sledi, da je zavzemanje za določene predkapitalistične oblike ekonomske ureditve lahko imelo utemeljitev v dejansko obstoječih institucijah Heglovega časa.¹⁷ Zdi se, da bi bilo torej treba več raziskovanja, da bi ugotovili specifične zgodovinske lastnosti trga in civilne družbe v Prusiji prve polovice 19. stoletja.

Prav tako bi bilo treba natančneje razumeti socialno in ekonomsko vlogo korporacij zgodnjega 19. stoletja. Za celostnejše razumevanje tega pojma pri Heglu bi bilo treba oceniti, do kakšne mere je koncept izpeljan iz Splošnega zemljiškega prava za pruske države (Allgemeinen Landrecht für die Preußischen Staaten) iz leta 1794 (Niji 2014), ter pretresti vprašanje distinkcije med cehom in korporacijo pri Heglu ter Gansu.¹⁸ Odgovori na omenjena vprašanja bi pojasnili, ali alternativna zasnova korporacije predstavlja prostotržno oz. odprto ekonomsko institucijo, ki temelji na mezdnem delu, ali pa gre v *Orisu* za protoindustrijski ceh, čigar funkcija je tako družbena (oz. moralna) kot ekonomska.

Odgovor na omenjena vprašanja nas popelje bližje k temeljnejšemu vprašanju odnosa med Heglom in Marxom. Vprašanje se glasi, do kak-

¹⁷ Glej opombo 14.

¹⁸ Med raziskovalci ni konsenza o tem, ali je Hegel že ločil ceh in korporacijo. Kervégan (2018, 166–167) trdi, da »korporacija ni enakovredna tradicionalnim cehom ali bratovščinam: *Ständeschrift* iz leta 1817 izrecno razlikuje staro korporacijo (*Zünfte*), ki jo je preveval »cehovski duh« (*Zunftgeist*) in se je omejevala na obrambo svojih privilegijev, od modernih poklicnih korporacij, ki so nujne za urejanje slepih mehanizmov trga«. Po drugi strani nekateri raziskovalci zagovarjajo, da je jasno ločnico med cehom in moderno korporacijo v kontekstu heglovskega gibanja potegnil šele Eduard Gans (Ottow 2001, 473).

šne mere je problem posredovanja med civilno družbo in državo pri Heglu sploh *kazal poteze nespravljlivega protislovja dveh popolnoma avtonomnih sfer*. Če zgodovinski podatki in tekstovni dokazi pokažejo, da gre pri Heglu za moderne institucije, ki predpostavljajo mezdno delo – in so torej ustvarjene bolj po vzoru Anglije 19. stoletja kot pa Prusije –, sledi, da Marx res naslavlja enega jedrnih problemov Heglovega *Orisa*. V nasprotnem primeru pa se je treba vprašati, do kakšne mere je problem posredovanja med civilno družbo in državo, kot specifično kapitalističen problem, ustvarjen šele skozi zgodovino interpretacij Heglovega *Orisa* – in ne, obratno, nekaj, kar je zmerom že bilo dano v sami Heglovi politični in pravni filozofiji. To vprašanje puščam odprto za nadaljnje raziskave.

Literatura

- Chitty, Andrew. 2006. »The Basis of the State in Marx of 1842.« V *The New Hegelians*, uredil Douglas Moggach. Cambridge University Press.
- Ellmers, Sven. 2017. *Svoboda in ekonomija: teorija civilne družbe po Heglu*. Prevedel Alfred Leskovec. Sophia.
- Feuerbach, Ludwig. 2021. *Bistvo krščanstva*. Prevedla Frane Jerman in Božidar Kante. Slovenska matica.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 2013. *Oris filozofije pravice*. Uredil in prevedel Zdravko Kobe. Krtina.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 2019. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften I*. Suhrkamp.
- Kervégan, Jean-François. 2018. *The Actual and the Rational: Hegel and Objective Spirit*. University of Chicago Press.
- Kouvelakis, Stathis. 2018. *Philosophy and Revolution: From Kant to Marx*. Verso.
- Marx, Karl. 1979. »Kritika Heglovega državnega prava.« V Friedrich Engels in Karl Marx, *Izbrana dela v petih zvezkih*, 1. zv. Prevedli Božidar Debenjak idr. Cankarjeva založba.
- Marx, Karl, in Friedrich Engels. 1963. *Marx Engels Werke*. 27. zv. Dietz.
- Niji, Yoshihiro. 2014. »Hegels Lehre von der Korporation.« *Hegel-Jahrbuch* (1): 288–295.
- Ogilvie, S. 2018. »The Economics of Medieval and Early Modern Guilds: How Medieval and Early Modern Guilds Shaped Trade, Labor, and Economic Power.« *Brewminate*, 10. december. <https://brewminate.com/the-economics-of-medieval-and-early-modern-guilds/>.
- Ottow, Raimund. 2001. »Die Lehre von den Korporationen in der Rechtsphilosophie Hegels und ihre Fortschreibung durch Eduard Gans als Beitrag zur Frage der 'Zivilgesellschaft'.« *ARSP: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 87 (4): 468–480.
- Ruda, Frank. 2015. *Heglova drhal: raziskava Orisa filozofije pravice*. Uredil Simon Hajdini; prevedel Alfred Leskovec. Sophia.

- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von. 1870. *Aus Schellings Leben: in Briefen*.
Zv. 3, 1821–1854. Uredil Gustav Leopold Plitt. Hirzel.
- Schuringa, Christoph. 2021. »Marx's Critique of Hegel's Philosophy of Right.«
Crisis and Critique 8 (2): 347–367.

Veliki jezikovni modeli in obči intelekt

Lea Kuhar

Univerza v Ljubljani, Slovenija

lea.kuhar@ff.uni-lj.si

 © 2025 Lea Kuhar

Povzetek. Članek obravnava vprašanje avtomatizacije na primeru velikih jezikovnih modelov. Osrednja teza članka je, da veliki jezikovni modeli ne avtomatizirajo individualnih sposobnosti mišljenja niti javne vednosti, kot so jo razumeli avtorji nemške klasične filozofije, temveč tisto, kar je Marx imenoval »obči intelekt«. Z danim konceptom Marx označuje obdobje, ko obče družbeno znanje postane gonilna sila proizvodnje, kar pomeni, da se upredmeti tako v proizvodnih silah (napredek pri avtomatizaciji strojev) kot v organizaciji delavcev (sprememba v organizaciji dela, nujna za tehnično-znanstveni razvoj). Če se je v Marxovem času, torej v obdobju industrijske dobe, obči intelekt upodabljal v strojih, se danes uteleša v algoritmičnih in statističnih modelih umetne inteligence. Članek sledi »delovni teoriji avtomatizacije«, kot jo je razvil Matteo Pasquinelli, in pokaže, da veliki jezikovni modeli avtomatizirajo predvsem delo percepcije, tj. sposobnost prepoznavanja vzorcev, obenem pa tudi specifična družbena razmerja, ki so zakodirana v matematičnih algoritmičnih.

Ključne besede: obči intelekt, Marx, veliki jezikovni modeli, Pasquinelli, delovna teorija avtomatizacije

Large Language Models and General Intellect

Abstract. The article discusses the issue of automation using the example of large language models. The central thesis of the article is that large language models do not automate individual thinking skills or public knowledge, as understood by the authors of German classical philosophy, but what Marx called 'general intellect.' With this concept, Marx marks the period when general social knowledge becomes the driving force of production, which means that it is materialized both in the productive forces (progress in the automation of machines) and in the organization of workers (a change in the organization of work, necessary for technical and scientific development). If in Marx's time, that is, in the period of the industrial age, general intellect was depicted in machines, today it is embodied in algorithms and statistical models of artificial intelligence. The article follows the 'work theory of automation,' as developed by Matteo Pasquinelli, and shows that large

language models automate primarily the work of perception, i.e. the ability to recognize patterns, but also specific social relationships that are encoded in mathematical algorithms.

Key Words: general intellect, Marx, large language models, Pasquinelli, labour theory of automation

V delu *Fajdros* je Platon izrazil svojo zaskrbljenost glede narave in vpliva pisanja, ki ga je videl kot obliko tehnologije. Pravi, da je pisanje dvorezen meč: gre za tehnologijo, ki lahko ohranja znanje in ideje skozi čas, vendar hkrati predstavlja grožnjo resničnemu človeškemu znanju, ustvarjalnosti in sposobnosti mišljenja. Opozarja, da bo iznajdba pisave »povzročila pozabo«, ker se bodo ljudje »zaradi zaupanja v pisanje spominjali od zunaj, zaradi tujih znakov, ne pa od znotraj, sami od sebe« (Platon 2009, 569). Platon ne pravi neposredno, da pisava poneumlja ljudi, pravi pa, da lahko oslabi določene intelektualne sposobnosti in prakse, ki so potrebe za pravo modrost, predvsem zmožnost spominjanja in poglobljenega razmišljanja.

Na podoben način, kot je pisavo videl Platon, se danes razpravlja o vesplošnem razponu umetne inteligence, predvsem v navezavi na velike jezikovne modele, ki generirajo besedila, podobna človeškemu jeziku, kot so ChatGPT (OpenAI), LAMDA (Google), Claude (Anthropic), Co-Pilot (Microsoft). Na eni strani imamo zagovornike teze, da nam veliki jezikovni modeli kradejo kreativnost, spodbujajo lenobo, prokrastinacijo in izgubo spomina pri študentih, širijo dezinformacije ter preko avtomatizacije proizvodnje vodijo do izgube služb. Na drugi strani imamo tiste, ki trdijo, da veliki jezikovni modeli družbo osvobajajo nepotrebnega dela, spodbujajo in razširjajo človeško kreativnost, spreminjajo koncept človeške inteligence in vodijo do nastanka novih zaposlitev.

Izkupiček danih debat je podoben tistemu pri Platonu. Na splošno se avtorji in avtorice strinjajo, da je zadeva kompleksna ter da ima razvoj jezikovnih modelov in umetne inteligence tako pozitivne kot negativne posledice. Razvoj nevronske mreže, na katerih temelji strojno učenje, ključno za delovanje velikih jezikovnih modelov, je pogosto dojet kot nekakšen nepristranski medij, ki ga je mogoče uporabiti tako v dobre kot slabe namene. Vendar pa takšen pristop k preučevanju velikih jezikovnih modelov zakriva ključno vprašanje, in sicer: kaj natanko si prisvajajo stroji? Kaj se v procesu digitalizacije in avtomatizacije dejansko izgublja oz. nadomešča?

Glavna teza danega članka je, da si veliki jezikovni modeli ne prisvajajo

individualnih sposobnosti mišljenja niti javne vednosti v smislu, kot so jo razumeli avtorji nemške klasične filozofije, temveč tisto, kar je Marx imenoval »obči intelekt«. S tem konceptom Marx označuje čas, ko obče družbeno znanje postane gonilna sila proizvodnje, kar pomeni, da se upredmeti tako v proizvodnih silah (napredek pri avtomatizaciji strojev) kot v organizaciji delavcev (sprememba v organizaciji dela, ki je nujna za tehnično-znanstveni razvoj). Če se je v Marxovem času, torej v obdobju industrijske dobe, obči intelekt upodabljal v strojih, se danes uteleša v algoritmičnih in statističnih modelih umetne inteligence. Članek sledi »delovni teoriji avtomatizacije«, kot jo je razvil Matteo Pasquinelli, in pokaže, da veliki jezikovni modeli avtomatizirajo delo percepcije, to je sposobnost prepoznavanja vzorcev, ter specifično družbeno razmerje, ki je zakodirano v matematičnih algoritmičnih.

Od javne vednosti do občega intelekta

Vprašanje, kaj je javna vednost in kako se konstituira, je bilo ključno vprašanje, s katerim so se ukvarjali avtorji nemške klasične filozofije. Po Kantu ima vednost vselej univerzalen značaj. Prava vednost je vselej obča in univerzalna, saj temelji na zmožnosti človeškega razuma, ki deluje po univerzalnih in nujnih načelih. V *Kritiki čistega uma* (2019) Kant pokaže, da se znanje o svetu oblikuje na podlagi nujnih in univerzalnih pogojev spoznavanja. Dane pogoje spoznavanja utemelji v svoji teoriji transcendentnega idealizma, v kateri izpodbija dihotomijo med empirizmom in racionalizmom. Medtem ko empirizem trdi, da vednost nastane preko čutnega zaznavanja, ima za racionaliste človek pred vsakim izkustvom neko razumsko spoznavo, ki je pojavlja v obliki vrojenih idej. Napram dani dihotomiji Kant pokaže, da vednost sicer nastaja iz izkustva, a vse vednosti ni mogoče utemeljiti v izkustvu. Obstajajo namreč apriorne sintetične sodbe, kot so ideje o prostoru in času, ki ne izvirajo iz izkustva, vendar obstajajo kot nujne ideje, ki jih razum apriorno uporablja za strukturiranje čutnih zaznav. Ključni poudarek Kantove spoznavne teorije je, da razum deluje po univerzalnih načelih, kar pomeni, da je vednost, ki jo tvori, potencialno dostopna vsem ljudem, ki delujejo v skladu z istimi razumskimi možnostmi.

V spisu »Odgovor na vprašanje: Kaj je razsvetljenstvo?« (1987) Kant nato doda, da se vednost razvija skozi svobodno in univerzalno rabo uma v javni sferi. Za Kanta je ključna razlika med zasebno in javno rabo uma. Zasebna raba uma se nanaša na tiste situacije, v katerih posameznik deluje na določenem zaupanem mu javnem položaju ali uradni službi in

mora v skladu s svojim poklicem slediti določenim zakonom ter predpisom. Kant poda primer duhovnika, ki mora pri opravljanju svojega poklica slediti dogmam svoje vere. Po drugi strani pa javna raba uma omogoča kritično izmenjavo idej in preizpraševanje slednjih. V javni rabi uma je vsak posameznik svoboden, da na svoj način – preko zapisov, knjig, javnih razprav ali drugih oblik komuniciranja – svoj razum uporablja za iskanje resnic. Kant trdi, da je razsvetljenstvo mogoče doseči zgolj tako, da se ljudje odrečejo subjektivni nezrelosti (nedoletnosti) in začnejo lasten razum uporabljati na način, ki je odprt in skupen vsem. Uveljavitev vsestranske javne uporabe lastnega uma je torej pogoj za doseg svobode posameznika in kot tak pogoj za doseg razsvetljenstva.

Poleg Kanta je imela tudi za Hegla javna vednost ključno vlogo pri oblikovanju človeške svobode in zgodovine. V *Fenomenologiji duha* (2017) Hegel predstavi svojo teorijo zgodovine, ki jo razume kot dialektičen proces razsvetljevanja človeštva, v katerem se Duh postopoma razkriva skozi čas. Javna vednost je del tega zgodovinskega procesa, ki vodi k napredku v človeškem znanju in svobodi. Ta napredek pa se kaže v vse večji refleksiji posameznikov o lastnem mestu v svetu ter v vse večji sposobnosti človeštva, da prepozna svojo lastno univerzalnost. V tem pogledu se Hegel razlikuje od Kanta, ki je javno vednost razumel kot prostor svobode, ki je ločen od političnih in družbenih struktur. Za Hegla je javna vednost vselej vezana na specifične družbene in politične institucije, znotraj katerih se posamezniki lahko razvijajo in prehajajo v višje oblike svobode. Po njem se posamezniki torej ne morejo razvijati in dosegati višjih oblik svobode v abstraktnem prostoru, temveč le v okviru družbenih struktur, ki jim omogočajo udeležanje njihove racionalnosti. Javna vednost se torej ne oblikuje zunaj institucij, temveč skozi njih.

V *Orisu filozofije pravice* (2013) Hegel nato doda, da posamezniki lahko svojo resnično svobodo dosežejo le v okviru sodobne države. Država je po Heglu institucija vednosti, ki deluje kot realizacija konkretne svobode posameznikov. Po eni strani to pomeni, da posameznike obravnava glede na univerzalne zakone, ki so enaki in zavezujoči za vse. Po drugi strani pa utemeljuje svoje delovanje v okviru načel razuma. Posameznikom še vedno pripada možnost samostojnega razmisleka, vendar se ta ne realizira v državi, temveč v civilni družbi. Kantovo razlikovanje med zasebno in javno rabo razuma je pri Heglu, zelo grobo rečeno, preneseno na institucionalno razlikovanje med civilno družbo in državo. Medtem ko lahko civilno družbo razumemo kot množico izoliranih posameznikov, ki se jim ni treba obremenjevati z univerzalnimi načeli in ki se ukvarjajo s svojimi

partikularnimi posli, je država zanj isto ljudstvo, združeno pod sfero vednosti. Čeprav lahko posameznik svobodno počne, kar koli že želi, lahko svojo svobodo uresniči le v prostoru razuma, torej v sferi vednosti. Država, kot jo pojmuje Hegel, je institucija, ki nenehno ustvarja in vzdržuje javno vednost.

Z vpeljavo koncepta »občega intelekta« Marx sicer govori o določeni obliki družbenega znanja, vendar pa v svojem pojmovanju slednjega prelomi z razumevanjem javne vednosti nemških klasičnih filozofov. Koncept je prvič uporabil leta 1858 v fragmentu »Fiksni kapital in razvoj produktivnih sil družbe« (Marx 1985), ki so ga postoperaisti kasneje preimenovali v znameniti Fragment o strojih (Virno 1996, 21). V istem tekstu Marx (1985) govori tudi o »splošnih produktivnih silah družbenih možganov« (str. 499), »občih močeh človeške glave« (str. 506) in »akumuliranem znanju družbe« (str. 511). Z danimi koncepti naslavlja preoblikovanje družbenega znanja, do katerega pride v modernem industrijskem kapitalizmu. V omenjenem tekstu Marx (str. 506–507) zapiše:

Narava ne gradi strojev, lokomotiv, železnic, electric telegraphs, self-facing mules etc. So produkti človeške industrije; naravni material, preobražen v organe človeške volje nad naravo ali njegovega udeleževanja v naravi. So s človeško roko ustvarjeni organi človeških možganov, upredmetena moč znanja. Razvoj capital fixe nakazuje, na kateri stopnji je obče družbeno znanje, knowledge, postalo neposredna produktivna sila, tako da so sami pogoji družbenega procesa prišli pod kontrolo general intellecta ter so njemu primerno preusmerjeni. Do katere stopnje so proizvedene družbene produktivne sile, ne le v obliki znanja, ampak kot neposredni organi družbene prakse; realnega življenjskega procesa.

Obči intelekt je za Marxa skupek različnih oblik vednosti, ki izhajajo tako iz znanstvenih in tehnoloških inovacij kot tudi iz povsem praktičnih veščin in intelekta, ki jih delavci potrebujejo pri opravljanju vsakodnevni nalog. Obči intelekt je obči, kolikor ne izraža individualne vednosti enega posameznika, temveč naslavlja kolektivno družbeno znanje. Poleg tega pri občem intelektu ne gre zgolj za abstraktno znanje in veščine, ki jih posedujejo delavci. Ključni moment občega intelekta je, da je vselej upredmeten in »postane neposredna produktivna sila«. Za Marxa so stroji oz. mašinerija produkt določene vednosti in nekakšen podaljšek človeških možganov – so »s človeško roko ustvarjeni organi človeških možganov« in kot taki »upredmetena moč znanja«. Znanje se

upredmeti tako v proizvodnih silah (napredek pri avtomatizaciji strojev) kot v organizaciji delavcev (sprememba v organizaciji dela, ki je nujna za tehnično-znanstveni razvoj).

Pri Marxovem konceptu občega intelekta gre torej za kolektivno družbeno znanje, vendar se njegov koncept razlikuje od koncepta javne vednosti, kot so jo razvijali misleci nemške klasične filozofije. Po eni strani se od Kantovega pojmovanja razlikuje tako, da obči intelekt ni več vezan na posameznika, temveč je v svojem temelju družben. Kot rečeno, je pri Kantu vednost vselej obča in univerzalna, saj je razum zaradi svoje univerzalne narave enak za vse in načeloma dostopen vsem. Vendar se ta koncepcija ne izključuje nujno s partikularno produkcijo vednosti in ne prelamlja z idejo individualnega avtorstva. Čeprav je vednost, ko je enkrat proizvedena, obča z vidika svoje veljavnosti, je lahko proizvedena povsem individualno, npr. s strani nekega samotarskega intelektualca. Pri Marxu pa je obči intelekt obči predvsem z vidika svoje produkcije: intelekt v izhodišču ne more biti partikularen, saj nima nobenega posameznega avtorja, temveč nastane zgolj skozi kolektivno kooperacijo. Ključni epistemološki premik, ki ga Marx izvede, je v tem, da fokus prestavi na produkcijo vednosti. Pri Marxu je torej intelekt obči z vidika svojega izhodišča – z vidika produkcije vednosti.

Poleg tega se Marxovo pojmovanje občega intelekta razlikuje od Kantovega razumevanja javne vednosti tudi glede na področje, kjer se ta nahaja. Kantov obči intelekt ne nastaja na področju javne rabe uma, torej na področju, ki bi ga danes imenovali zasebna sfera vsakega posameznika, temveč na področju zasebne rabe uma, kjer je neločljivo povezan z delom, ki ga posamezniki opravljajo v produkcijskem procesu. Obči intelekt po Marxu ni bil prisoten od nekdaj, temveč je nastal na določeni stopnji razvoja kapitalističnih produkcijskih sil in odnosov. Pojavil se je v trenutku, ko je produkcijski proces od delavcev zahteval večjo stopnjo organiziranosti in produktivnosti ter ko se je znanje delavcev akumuliralo do te mere, da se je upredmetilo v strojih.

Če sledimo dani liniji razmisleka, lahko primerjamo Marxovo in Heglovo razumevanje javne vednosti oz. občega intelekta. V določenem pogledu je Hegel s svojim pojmovanjem javne vednosti prišel precej blizu temu, kar je Marx poimenoval obči intelekt. Ključna razlika je v tem, da se po Marxu obči intelekt ne udejanja v državi kot pri Heglu, temveč v produkcijskem procesu. Udejanja se v strojih – tehnološkem razvoju – in organizaciji dela. Stroji za Marxa niso zgolj skupek orodij, temveč materializacija kolektivnega družbenega znanja in tehnoloških inovacij.

Marx pravi, da tehnološki razvoj (*capital fixe*) nakazuje, na kateri stopnji družbenega razvoja vednost postane »neposredna produktivna sila«. Dana teza ima dva pomena. Po eni strani pomeni, da delo, ki so ga prej fizično opravljali delavci, zdaj opravljajo stroji. Po drugi strani pa pomeni, da stroji niso več zgolj orodja, s katerimi delavci upravljajo, temveč sami postanejo nosilci znanja in organizacije dela. Obči intelekt se tako neposredno utelesi v produkcijskem procesu.

Poleg tega se obči intelekt za Marxa ne manifestira kot javna sfera, v kateri bi posamezniki lahko prehajali v višje oblike racionalnosti in svobode, temveč postane integralen del produkcije, ki je podvržena zasebnemu lastništvu in kapitalističnim razmerjem moči. Obči intelekt nastane kot posledica »subsumcije dela pod kapital«. V Fragmentu o strojih – in kasneje v *Kapitalu* – Marx pravi, da ima dana subsumcija dve stopnji. V prvi stopnji, ki jo poimenuje »formalna subsumcija« dela pod kapital, je presežna vrednost pridobljena iz človeškega dela (Marx govori o »živem delu«) s prisilnim podaljšanjem delovnega dne, medtem ko sam delovni proces ostaja pod neposrednim nadzorom delavcev. Formalna subsumpcija dela pod kapital pomeni, da se npr. delovni dan poveča z osem na deset ur, kar pomeni, da kapital pridobi dve dodatni uri za ekstrapolacijo absolutne presežne vrednosti. Temu je sledila »realna subsumpcija« dela pod kapital, do katere je prišlo z industrijsko revolucijo, ki je omogočila proizvodnjo relativne presežne vrednosti. Relativna presežna vrednost je pridobljena z zmanjševanjem količine časa, ki je potrebna za proizvodnjo dobrin, ki jih delavec potrebuje za preživetje. Doseže se s povečano produktivnostjo dela preko tehnoloških inovacij, organizacije dela in uporabe strojev. Če pri formalni subsumpciji dela pod kapital vednost še vedno pripada delavcem, pri realni subsumpciji vednost pripada strojem – ljudje so zgolj podaljšek strojev.

S konceptom občega intelekta se je Marx navezoval na »pohod intelekta«, znan tudi kot »pohod uma« (Pasquinelli 2019). Navezoval se je torej na gibanje, ki se je pričelo z obdobjem industrializacije in z njo povezanih izobraževalnih reform v zgodnjem 19. stoletju v Angliji. Glavni namen gibanja je bil razširiti javno izobraževanje, zlasti za delavske otroke, ter promovirati znanstveno in tehnološko izobraževanje za podporo industrijski revoluciji, ki je takrat potekala v Angliji. Zagovorniki gibanja so prispevali k izjemnemu povečanju števila publikacij in ustanov, namenjenih ustvarjanju in širjenju znanja. Znanje, ki se je prej omejevalo na elitne ustanove, je postalo »uporabno« (Rauch 2001). Postopoma se je vključevalo v vsakdanje življenje z ustanavljanjem znanstvenih društev,

novih institucij in organizacij, vključno z muzeji naravne zgodovine in javnimi knjižnicami. Nove oblike znanja so množice dosegle preko raznih tiskovin, kot so enciklopedije, slovarji, znanstveni časopisi in priročniki za uporabo.¹ Za Marxa je bil razvoj množičnega izobraževanja bistveni pogoj, ki je delavcem omogočil, da si naberejo tehnološko in praktično znanje, ki bi ustrezalo razvojni stopnji družbe, dosežene s kapitalističnim razvojem in tehnično delitvijo dela.

S konceptom občega intelekta je Marx naslovil ključno vprašanje pohoda intelekta, to je vprašanje, ali lahko obče družbeno znanje spodkoplje stare institucije. V nekakšnem hegllovskem obratu je Marx predpostavil, da bo razvoj občega intelekta sčasoma vodil do zloma obstoječega produkcijskega načina in povzročil nastanek nove, svobodnejše družbene oblike. Z realno subsumcijo dela pod kapital se namreč zmanjšuje nujni delovni čas in povečuje prosti čas delavcev. Marx pravi (1985, 506), da kapital »zmanjšuje delovni čas v formi nujnega, da bi ga povečeval v formi odvečnega«. Protislovje se nahaja v tem, da kapital stremi k čedalje večji redukciji delovnega časa, a hkrati delovni čas postavlja kot edino mero vrednosti. To pa pomeni, da odvečni delovni čas čedalje bolj postavlja kot pogoj nujnega delovnega časa. Marx je bil prepričan, da bo dano protislovje privedlo do tega, da bodo delavci zaradi čedalje večje avtomatizacije proizvodnje imeli več prostega časa, ki ga bodo lahko namenili izobraževanju, umetnosti in vsesplošni človeški kreativnosti. To naj bi privedlo do zloma obstoječega produkcijskega načina, saj naj bi prosti čas in novopridobljeno znanje delavcem omogočila nove oblike upora ter konstitucijo novega družbenega reda.

Kaj si prisvajajo stroji?

V 20. stoletju se je uresničila Marxova napoved, da bo znanje vse bolj postajalo gonilna sila proizvodnega procesa, vendar pa dane spremembe

¹ Že od samega začetka je bil pohod intelekta dojet na nasprotujoče si načine. Porast javnega znanja je po eni strani sprožala vsesplošni entuziazem, po drugi strani pa je sprožala kulturno tesnobo. Dano dvoumnost sta dobro prikazala William Heath in Robert Seymour v seriji karikatur *Pohod intelekta* (»March of Intellect«, 1828–1829). Na eni izmed karikatur tako vidimo robota, ki stopa po družbi. Njegova glava predstavlja znanje – sestavljena je iz zvezkov zgodovine, filozofije in mehaničnih priročnikov. Na vrhu glave ima krono, ki predstavlja londonsko univerzo, v roki pa drži metlo, na kateri je glava reformatorja Henryja Broughama in s katero pometa vse pred sabo – vikarje, župnike, birorkate, zdravnike šarlatane, prošnjake, pritožbe in zapoznele parlamentarne pripombe. Med pohodom kadi pipo, iz katere prihajajo baloni na vroči zrak in krik »prihajam, prihajam«.

niso privedle do »popolnoma avtomatiziranega luksuznega komunizma« (Bastani 2019), temveč do novih oblik družbene dominacije in kapitalističnega izkoriščanja, vključno z nastankom »bulšihov« (Graeber 2024) in s privatizacijo »digitalnega skupnega« (angl. *digital commons*). Do velike spremembe je prišlo tudi pri premiku od tradicionalnih industrijskih oblik dela, ki so temeljile predvsem na manualnem delu, k postfordističnim oblikam dela, ki obsegajo različne oblike kognitivnega in nematerialnega dela. Postfordistične oblike dela so v zadnjem desetletju podrobno preučevali predvsem postoperaistični misleci, ki so, izhajajoč iz Marxovega koncepta občega intelekta, razvijali koncepte »množične intelektualnosti« (Virno 2003), »razpršene intelektualnosti« (Vercellone 2007), »kognitivnega dela« (Bifo 2013; Moulier-Boutang 2011) in »nematerialnega dela« (Lazzarato 1996; Negri in Hardt 2003).

Po omenjenih postfordističnih teorijah se obči intelekt ne udejanja več zgolj v fiksnem kapitalu (strojih oz. tehnologiji), temveč tudi v delovni sili (»živem delu«), torej v samih delavcih in njihovih kognitivnih, komunikacijskih in emocionalnih sposobnostih. Virno (1996) npr. trdi, da obči intelekt v postfordistični družbi »vključuje formalno in neformalno znanje, domišljijo, etična nagnjenja, mentaliteto in jezikovne igre«. Zanj je množična intelektualnost nekakšno skladišče kognitivnih kompetenc, ki jih ni mogoče upredmetiti v strojih. To pomeni, da so same zmožnosti mišljenja, komunikacije in diskurzivne prakse upredmetene v živem delu ter so kot take postale del proizvodnega procesa. Na podoben način Lazzarato trdi, da je po letu 1970 prišlo do družbene preobrazbe in nastanka »masovne intelektualnosti«, ki zakriva stare razlike med manualnim in intelektualnim delom oz. razlike med materialnim in nematerialnim delom. Pravi, da manualno delo vse bolj vključuje postopke, ki bi jih lahko označili za »intelektualne«, medtem ko nove komunikacijske tehnologije vse bolj potrebujejo »subjektivitete, ki so bogate z znanjem« (Lazzarato 1996, 133).

Ena najodmevnejših tehnoloških inovacij v zadnjih letih, ki poskuša avtomatizirati »subjektivitete, bogate z znanjem«, je nastanek velikih jezikovnih modelov. Ti modeli lahko opravljajo številne naloge, npr. urejajo in povzemajo informacije, pišejo e-poštna sporočila ali osnutke dokumentov, nudijo pomoč pri prevajanju, analizirajo in ustvarjajo vizualne podobe, vodijo pogovore, razlagajo kodo v različnih programskih jezikih ter prevajajo človeški jezik v programsko kodo. Pri tem se neposredno odzivajo na vprašanja, ki jih zastavijo uporabniki, in nanje odgovarjajo. Jezikovni modeli ne ustvarjajo novega znanja, temveč na specifi-

čen način prestrukturirajo in povezujejo že obstoječe informacije. Npr., kot lahko preberemo na spletni strani OpenAI, ChatGPT deluje na podlagi treh glavnih virov: (1) javno dostopnih informacij s spleta, (2) podatkov, pridobljenih v sodelovanju s tretjimi osebami, in (3) vsebin, ki jih prispevajo uporabniki, človeški trenerji ali raziskovalci (OpenAI 2025).

Kako razumeti delovanje velikih jezikovnih modelov? Na površini se zdi stvar precej enostavna. ChatGPT npr. deluje tako, da pregleduje širok nabor informacij, kot so tekst, slike, avdio in video, in na podlagi teh informacij tvori novo vsebino. To počne po načelu izračuna verjetnosti. Pri generiranju besedila se na podlagi velike količine podatkov nauči, kako se besede običajno povezujejo in pojavljajo v različnih kontekstih. Na podlagi tega znanja nato statistično preračuna najverjetnejšo naslednjo besedo in jo doda v besedilo. Postopek ponavlja besedo za besedo, dokler ne ustvari celotnega odgovora.² Podoben mehanizem deluje tudi pri vizualnih podatkih. ChatGPT analizira, kako so piksli, ki sestavljajo sliko, povezani med seboj, ter kako so te slike opisane z besedilnimi oznakami (npr. s podnapisi pod slikami). Tako se nauči prepoznavati vzorce in tvoriti nove vizualne vsebine. ChatGPT-ju tako lahko npr. zastavimo vprašanje »Kaj je obči intelekt«? Model nato pregleda obsežen nabor podatkov, vključno s spletnimi članki, blogi in z drugimi dostopnimi viri, ki jih je analiziral med učenjem. Na podlagi teh informacij se »nauči« razumeti vprašanje ter izračuna zaporedje besed, ki tvorijo smiselno in kontekstualno ustrezen odgovor. Npr., eden izmed možnih odgovorov na zastavljeno vprašanje o občem intelektu bi bilo: »Obči intelekt (ali general intellect) je filozofski in družbenoteoretični koncept, ki ga je v svojem delu *Grundrisse* izpostavil Karl Marx, zlasti v kontekstu analize kapitalizma in razvoja proizvodnih sil.«

Na prvi pogled se zdi, da veliki jezikovni modeli na nek način avtomatizirajo diseminacijo javnega znanja. Kot rečeno, ti modeli ne ustvarjajo novega znanja, temveč zajemajo že obstoječe znanje, ki ga klasificirajo, urejajo in povzemajo na nov način. To je sicer res, toda če na pojav jezikovnih modelov pogledamo s perspektive Marxovega koncepta občega intelekta, se razkrije še ena dimenzija. Za Marxa so veliki jezikovni mo-

² Jezikovni modeli v splošnem po izračunu verjetnosti ne uporabijo besede, ki bi bila najprimernejša (najvišje uvrščene besede). Če bi model namreč izbral najverjetnejšo besedo, bi sproduciral zelo monotono in neustvarjalno besedilo, ki pogosto ponavlja eno in isto besedo. Pri izboru zato naključno uporablja nižje, statistično manj verjetne (nižje uvrščene) besede, s čimer se ustvarja smiselnejše besedilo (Wolfram 2023).

deli neposredno utelešenje občega intelekta, torej družbenega znanja, ki se emancipira od delavcev in postane neposredna sila proizvodnje. Če je v industrijski dobi potekal prenos znanja z delavcev na stroje, moramo pojave umetne inteligence razumeti kot del istega procesa, s tem da umetna inteligenca danes upredmetuje obči intelekt v novih oblikah, kot so nabori podatkov, algoritmi in statistični modeli, na katerih temelji strojno učenje. To je pomemben poudarek, saj omogoča pokazati, da pri delovanju chatGPT-ja ne gre zgolj za to, da slednji na novo klasificira že obstoječe znanje, temveč gre predvsem za avtomatizacijo specifičnega znanja, ki temelji na določeni obliki človeškega dela in družbenih razmerij, ki jih zakodira v matematične algoritme. Ključno vprašanje za Marxa bi torej bilo, katero specifično delo in katera družbena razmerja so upredmetena v algoritmih velikih jezikovnih modelov.

Na dano vprašanje odgovarja Matteo Pasquinelli v študiji *The Eye of the Master: A Social History of Artificial Intelligence* (2023). V delu Pasquinelli razvije »delovno teorijo avtomatizacije« oz. »delovno teorijo strojev«, ki jo preko študije umetne inteligence razširi v »delovno teorijo strojne inteligence«. Zanj je ključno vprašanje, kaj je strojna inteligenca oz. zakaj so stroji videti inteligentni. Pasquinelli je neposredno kritičen do pozicij, ki umetno inteligenco obravnavajo kot imitacijo biološke inteligence posameznikov, kar je stališče, ki ga pogosto zagovarjajo tehnološki giganti iz Silicijeve doline. Namesto tega avtor predlaga svojo definicijo umetne inteligence, po kateri je umetna inteligenca »projekt, katerega cilj je zajeti znanje, izraženo preko posameznih in kolektivnih vedenj, ter ga zakodirati v algoritmične modele za avtomatizacijo najrazličnejših nalog: od prepoznavanja slik in manipulacije s predmeti do prevajanja jezikov in odločanja« (str. 2).

Pasquinellijeva teza ima dve ključni posledici za razumevanje inteligence novih tehnologij. Po eni strani pokaže, da inteligentnost novih tehnologij izhaja predvsem iz njihove zmožnosti, da zakrijejo delo, ki je v prvi vrsti omogočilo njihovo delovanje. Kot zapiše Simon Schaffer (1994, 204): »Da bi bili stroji videti inteligentni, je bilo treba poskrbeti, da so viri njihove moči – delovna sila, ki jih je obkrožala in upravljala – postali nevidni.« Če pogledamo primer velikih jezikovnih modelov, lahko rečemo, da pride ob njihovi uporabi do dvojne mistifikacije. Po eni strani se mistificira delo, ki je bilo potrebno za samo delovanje sistema. Tu gre za celotno verigo procesov, ki vključujejo tehnično implementacijo, strojno opremo in obsežno delo na področju omejevanja ter moderiranja rezultatov. Po drugi strani gre za mistifikacijo samega vira znanja, torej »nevi-

dni« postanejo vsi članki in spletne vsebine, ki so jih napisali znanstveniki in znanstvenice ali drugi ustvarjalci spletnih vsebin, iz katerih npr. chatGPT črpa vsebino.

Po drugi strani Pasquinelli poudarja, da pri umetni inteligenci ne gre zgolj za zakrivanje dela, ki je bilo potrebno za razvoj določene tehnologije. Ključni poudarek je, da vsi, tudi najkompleksnejši algoritmi umetne inteligence in strojnega učenja temeljijo na družbenih in materialnih praksah. Pasquinelli trdi, da umetna inteligenca ne nastane z repliciranjem človeške inteligence, temveč s kodiranjem človeških dejavnosti v ponovljive postopke – algoritme. »Delo je prvi algoritem«, pravi Pasquinelli (2023, 16). Algoritemsko mišljenje se je pojavilo kot materialna abstrakcija interakcije med umom in orodjem z namenom reševanja predvsem gospodarskih in družbenih problemov. Pri tem je ključno, da algoritemsko mišljenje ni zgolj abstrakcija, temveč je »realna abstrakcija«, saj je utelešeno v dejanskih materialnih praksah in ne zgolj v idejah. Pasquinelli se s tem pojmom opira na teorijo Alfreda Sohn-Rethela (2021), ki je trdil, da »realne abstrakcije«, kot je npr. denar, izhajajo iz dejanskih materialnih praks menjave v družbi in ne le iz človeškega dogovora, da je »denar nekaj vreden«. Na podoben način algoritmi abstrahirajo sistem navodil, ki usmerjajo človeško dejavnost.

Prvi algoritmi so bili »družbeni algoritmi«, kar pomeni, da so bili upodobljeni v ritualih in družbenih praksah. Kot zgodnji primer družbenega algoritma Pasquinelli navaja hindujski obred Agnicayana za gradnjo simbolnih oltarjev. Ti utelešeni algoritmi so bili način prenosa znanja in spretnosti. Prvi algoritmi niso bili formalizirani, ampak so bili postopki, opisani z besedami. To se je kasneje spremenilo z razvojem formalnih matematičnih zapisov, ki so algoritme predstavljali abstraktneje. Prvi »formalni algoritmi« so se razvili v Indiji in kasneje v srednjem veku v Evropi, ko je nastala potreba po matematičnih operacijah, namenjenih izračunavanju in administrativnim nalogam. To je bil tudi trenutek, ko se je avtomatiziralo kognitivno delo. Kot poudarja Pasquinelli, so bila prva vrsta avtomatizacije kognitivnega dela ročna izračunavanja, ki so jih opravljali »človeški računalniki«. V 19. stoletju »računalnik« ni bilo ime za stroj, ampak za osebo, ki je delala izračune. Ime izvira iz latinskega glagola *computare*, kar pomeni računati ali izračunati. Računalniki so bile najpogostejše ženske, ki so izvajale matematične izračune z orodji, kot so abaki, logaritmična ravnila ali logaritmične tabele. Najemale so jih organizacije zato, da so delale izračune za glavna področja, kot so astronomija, inženirstvo in navigacija. Pogosto so delale od doma. Delo je potekalo tako,

da so na dom prejele kup števil, ki so jih morale preračunati in jih nato po pošti poslati nazaj. Kot pravi Pasquinelli (2023, 51), je bil celoten proces »prvi zgodovinski pojav računalniškega omrežja v obliki domačega dela«. Z industrijsko dobo na Zahodu so se začeli razvijati »avtomatizirani algoritmi«, kar je Pasquinellijev opis za izvajanje formalnih algoritmov v strojnih in elektronskih računalnikih. To so algoritmi, ki jih poznamo danes.

Ključen Pasquinellijev poudarek je, da moramo zgodovino algoritmičnega mišljenja in umetne inteligence obravnavati v povezavi z družbeno-gospodarskimi spremembami in ne zgolj skozi prizmo tehnološkega napredka. Delovna teorija avtomatizacije tako prikazuje, da je razvoj nove tehnologije – vključno z umetno inteligenco – v preteklosti vedno sledil in ponavljal logiko delitve dela. Npr., zgodnja računska orodja in rituali so se pojavili kot utelešene oblike algoritmičnega mišljenja, matematični koncepti, kot so števila, pa so izhajali iz praktičnih družbenih potreb, kot je razdeljevanje virov. Sama matematika za Pasquinellija temelji na materialni izkušnji, saj je štetje nastalo pred števili in dejansko se števila pojavijo kot abstrakcija štetja. Na podoben način vsak nov stroj oz. tehnologija posnema in nadomešča specifično materialno prakso delitve dela. Parni stroj, npr., je obstajal že v antiki, vendar se je uveljavil šele z industrijsko revolucijo, torej po tem, ko je specifična delitev dela ustvarila potrebo po njem. Na podoben način je Charles Babbage mehaniziral umsko delo »človeških računalnikov« z uporabo računskih strojev na parni pogon zaradi nove potrebe po obsežnih preglednicah navigacijskih podatkov v kolonialnih časih, torej po tem, ko se je pojavila potreba po hitrejših in natančnejših izračunih.³

Kako se Pasquinellijeva teorija nanaša npr. na velike jezikovne modele? V primeru umetnih nevronske mreže za prepoznavanje vzorcev, na katerih temeljijo sodobni pojavi umetne inteligence – med drugim ChatGPT –, je logika podobna kot pri avtomatizaciji »človeških računalnikov«, vendar ti modeli ne avtomatizirajo ročnih kalkulacij, temveč delo percepcije (prepoznavanje vzorcev) in nadzora. Ključen izum za avtomatizacijo percepcije je bila iznajdba »perceptrona«, ki ga je leta 1952 razvil psiholog Frank Rosenblatt. Pasquinelli (2023, 209) perceptron definira kot »statistično nevronske omrežje za prepoznavanje vzorcev – to je samoorga-

³ Na podoben način Pasquinelli trdi, da razvoja novih strojev ne poganja zgolj znanost – termodinamika se je kot znanost pojavila šele po izumu parnega stroja in ne obratno –, temveč predvsem vse zapletenejša delitev dela.

nizirajoče računalniško omrežje za binarno razvrščanje dražljajev».⁴ Rečeno zelo preprosto, je perceptron naprava za učenje in prepoznavanje vzorcev. Medtem ko so starejše oblike strojnega učenja delovale po deduktivnem načinu sklepanja, kar pomeni, da so sklepale od splošnega k posameznemu, strojno učenje na podlagi perceptrona deluje po induktivni metodi sklepanja, kar pomeni, da uporablja razpoložljive informacije, znanja ali dejstva za oblikovanje splošnega zaključka. Kot pokaže Pasquinelli, je izumitev perceptrona prinesla veliko spremembo v delovanju sodobne tehnologije, saj je omogočila t. i. »globoko učenje« (angl. *deep learning*), na katerem temeljijo umetne nevronske mreže. Načelo induktivnega sklepanja tako omogoča, da umetne nevronske mreže imitirajo človeško zaznavo in percepcijo, torej lahko prepoznajo obraze, analizirajo slike ali pa razumejo govor.

Delo percepcije, ki ga avtomatizirajo veliki jezikovni modeli, ni delo individualne percepcije, temveč temelji na obsežnem modeliranju občega intelekta – torej kolektivnega družbenega znanja. To modeliranje poteka tako, da vedenje posameznikov vkodira v obliki obsežnih statističnih korelacij. Kot pokaže Pasquinelli, iznajda perceptrona izhaja iz psihometrike – metode merjenja duševnih pojavov s psihološkimi testi za zbiranje podatkov in njihovo statistično obdelavo. Rosenblattov perceptron je analiziral vzorce podobnosti v numeričnih predstavitvah na podoben način, kot je psihometrika določala vzorce podobnosti v numeričnih matrikah psiholoških profilov. Če se je v industrijski dobi obči intelekt upredmetil v strojih, se v sodobnem času umetne inteligence upodobi v statističnih orodjih. Inteligenca strojnega učenja je v prvi vrsti statistična inteligenca, oz. kot pravi Pasquinelli (2023, 245), »trenutna oblika umetne inteligence, strojno učenje, je avtomatizacija statičnih metrik, ki so bile prvotno uvedene za merjenje kognitivnih, družbenih in z delom povezanih sposobnosti«.

Z razvojem umetne inteligence se je statistični pogled na svet in družbo tako rekoč avtomatiziral, s čimer je postal vse bolj normaliziran in naturaliziran. Pasquinellijeva delovna teorija avtomatizacije omogoči pokazati, da s kodifikacijo občega intelekta v računalniško berljiv jezik veliki jezikovni modeli ne le avtomatizirajo dela človeške percepcije in reorganizacije obstoječih podatkov, temveč tudi reproducirajo družbene strukture,

⁴ Perceptron ni bil prva umetna nevronska mreža, temveč prva prilagodljiva nevronska mreža, kar pomeni, da ni zgolj prepoznavala vzorcev, temveč se je naučila, kako jih prepoznavati.

znotraj katerih so nastali. To se nanaša predvsem na družbene hierarhije in neenakosti. Eden takšnih primerov so razredne, spolne in rasne pristranskosti, ki jih sistemi umetne inteligence ohranjajo in reproducirajo. Skupina tehnoloških in jezikoslovnih raziskovalcev je npr. razkrila, da veliki jezikovni modeli, kot sta chatGPT podjetja openAI in Google Gemini, reproducirajo rasistične stereotipe o govoricah afroameriške ljudske angleščine (angl. *African-American vernacular English* – AAVE), angleškega narečja, ki so ga ustvarili in govorili temnopolti Američani (Hofmann idr. 2024). Drug primer so spolni stereotipi, ki jih veliki jezikovni modeli ohranjajo, ko pri pisanju zgodb izbirajo poklice, ki stereotipno pripadajo določenemu spolu (Kotek idr. 2023). Takšna reprodukcija stereotipov dokazuje, da avtomatizacija vednosti ni nevtralen proces, temveč je vedno umeščena v širši politični kontekst, znotraj katerega je nastala.

Poleg tega je ključno vprašanje pri nastanku novih tehnologij tudi, kdo jih nadzoruje in upravlja. Vidimo lahko, da se tudi sami veliki jezikovni modeli med seboj razlikujejo glede na to, kje in kako so bili ustvarjeni. Januarja 2024 je kitajsko podjetje DeepSeek izdalo svoj velik jezikovni model, kar je imelo pomembne posledice za obstoječe jezikovne modele. Po eni strani je DeepSeek dekomodificiral rezultate usposabljanja jezikovnih modelov, s čimer je ogrozil lastniški model obstoječih ameriških modelov. Medtem ko so ti preko plačljivih naročniških shem ponujali svoje storitve kot blago, je DeepSeek dostopen popolnoma brezplačno. Takoj po njegovi izdaji so računalniški programerji po vsem svetu začeli razvijati svoje modele na podlagi njegove odprtokodne kode, kar je imelo velike posledice za ameriško gospodarstvo. Po drugi strani pa razlika med, npr., chatGPT-jem in DeepSeekom ni zgolj v lastniškem ali odprtokodnem modelu, temveč tudi v načinu, kako njuni algoritmi sintetizirajo znanje. Če chatGPT-ju, ki ga razvija ameriško podjetje openAI, zastavimo isto vprašanje kot kitajskemu DeepSeeku, bomo prejeli odgovor, ki reproducira drugačen ideološki nazor.

Z avtomatizacijo kolektivnega intelekta je prišlo do dveh nasprotujočih si tendenc. Po eni strani so veliki jezikovni modeli do neke mere avtomatizirali številna intelektualna dela (od pisanja e-pošte do programiranja zapletenih kod) in olajšali oblikovanje »skupnega znanja« – informacij, podatkov in vsebin, ki so na voljo za uporabo skupnosti uporabnikov. Po drugi strani pa je ta proces tesno povezan s privatizacijo podatkov in z asimetrijo lastništva nad njimi. Čeprav večino podatkov, s katerimi se učijo algoritmi velikih jezikovnih modelov, proizvajajo internetni upo-

rabniki, si lastniške pravice nad njimi lastijo velike tehnološke korporacije, kot so Google, Alphabet in Meta. To pomeni, da javno proizvedeni podatki postajajo vir zasebnega kapitala, kar vodi v koncentracijo moči in bogastva v rokah peščice tehnoloških gigantov. Tako se avtomatizacija kolektivnega intelekta ne izraža le kot tehnološki napredek, temveč tudi kot širši politično-ekonomski proces, ki odpira vprašanja glede dostopa do znanja, nadzora nad informacijami in pravične porazdelitve digitalnih virov.

Isti tehnološki mehanizmi, ki omogočajo delovanje velikih jezikovnih modelov, omogočajo tudi kodificiranje drugih oblik človeškega vedenja in izkušenj, s čimer omogočajo nove oblike družbenega nadzora. Shoshana Zuboff (2019) poudarja, da smo s pretvorbo človeških praks v »vedenjske podatke« vstopili v novo fazo kapitalizma, ki jo imenuje »kapitalizem nadzora«. Ta novi sistem temelji na masovnem zbiranju, analizi in uporabi podatkov o vedenju posameznikov. Shoshana Zuboff trdi, da tehnološke platforme in korporacije z uporabo naprednih algoritmov in umetne inteligence ne le sledijo našemu vedenju, temveč tudi aktivno oblikujejo in napovedujejo naše odločitve, s čimer ustvarjajo novo obliko ekonomske in družbene moči. Nekateri drugi avtorji gredo še korak dlje, saj trdijo, da so nove tehnologije temeljito preoblikovale tradicionalni kapitalizem in privedle do nastanka nove družbene strukture. McKenzie Wark (2019) npr. trdi, da je celotna politična ekonomija, ki temelji na asimetriji lastništva podatkov, privedla do nastanka novega družbenega razreda. Ta razred ne poseduje produkcijskih sredstev kot kapitalisti niti ne ponuja delovne sile kot delavci, temveč si lasti »vektor«, po katerem se zbirajo in proizvajajo informacije. Po mnenju McKenzie Wark počasi prehajamo v nov sistem, ki ni niti kapitalizem niti socializem, temveč »nekaj slabšega od kapitalizma«. Na podoben način Yanis Varoufakis (2023) v zadnji knjigi trdi, da je kapitalizem mutiral in se sprevrgel v obliko »tehnofeudalizma«, torej družbene ureditve, v kateri vladajo tehnološki giganti. Ti imajo monopolni nadzor tako nad spletnimi platformami kot nad našimi informacijami, ki jih uporabljajo za nadzor in manipulacijo z vedenjem posameznikov.

Dane interpretacije do neke mere pritrjujejo Marxovi tezi, da bo razvoj občega intelekta pripeljal do nove družbene oblike, s to razliko, da je Marx pričakoval komunizem, dobili pa smo nove oblike družbene dominacije in izkoriščanja. Kot je prikazal članek, sodobnih pojavov umetne inteligence, kot so veliki jezikovni modeli, ne smemo razumeti preprosto kot avtomatizacijo individualnih sposobnosti mišljenja niti ne avtomatizacijo

javne vednosti, kot so jo razumeli avtorji nemške klasične filozofije, temveč kot neposredno upredmetenje občega intelekta. Umetne nevronske mreže, na katerih temeljijo veliki jezikovni modeli, niso nevtralen medij, temveč medij, ki kodificira obči intelekt – torej tako skupno družbeno znanje kot njim pripadajoča družbena razmerja – v statistična orodja strojnega učenja. Pasquinellijeva delovna teorija avtomatizacije pokaže, da so sodobni pojavi umetne inteligence prizorišče boja – tako za nadzor in lastništvo nad tehnologijo kot tudi za reappropriacijo zgodovinskih oblik abstraktnega mišljenja (statističnih algoritmov).

Opomba

Članek je rezultat dela na raziskovalnem projektu Skupno med substanco in subjektom: heglovski predlog nove socialne filozofije (16-50209), ki ga financira ARIS, Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Literatura

- Bastani, Aaron. 2019. *Fully Automated Luxury Communism: A Manifesto*. Verso.
- Bifo, Franco Berardi. 2013. *Duša na delu*. Prevedel Gašper Malej. Maska.
- Graeber, David. 2024. *Bulšihiti: teorija*. Prevedla Aleksandra Rekar. /*cf.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 2013. *Oris filozofije pravice*. Uredil in prevedel Zdravko Kobe. Krtina.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 2017. *Fenomenologija duha*. Prevedel Božidar Debenjak. Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Hofmann, Valentin, Pratyusha Ria Kalluri, Dan Jurafsky in Sharese King. 2024. »AI Generates Covertly Racist Decisions About People Based on Their Dialect.« *Nature* 633 (8028): 147–154.
- Kant, Immanuel. 1987. »Odgovor na vprašanje: kaj je razsvetljenstvo?« *Vestnik Inštituta za marksistične študije* 8 (1): 9–13.
- Kant, Immanuel. 2019. *Kritika čistega uma*. Prevedel in uredil Zdravko Kobe. Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Kotek, Hadas, Rikker Dockum in David Sun. 2023. »Gender Bias and Stereotypes in Large Language Models.« V *Proceedings of the ACM Collective Intelligence Conference (CI '23)*, uredili Michael Bernstein, Saiph Savage in Alessandro Bozzon. Association for Computing Machinery.
- Lazzarato, Maurizio. 1996. »Immaterial Labor.« V *Radical Thought in Italy: A Potential Politics*, uredila Paolo Virno in Michael Hardt. University of Minnesota Press.
- Marx, Karl. 1985. »Fiksni kapital in razvoj produktivnih sil družbe.« V Karl Marx, *Kritika politične ekonomije 1857/58*, zv. I/8, uredila Rado Riha in Pavel Zgaga. Delavska enotnost.
- Moulier-Boutang, Yann. 2011. *Cognitive Capitalism*. Prevedel Ed Emery. Polity.
- Negri, Antonio, in Michael Hardt. 2003. *Imperij*. Prevedel Janez Dular. Študentska založba.

- openAI. 2025. »How ChatGPT and Our Foundation Models Are Developed.« <https://help.openai.com/en/articles/7842364-how-chatgpt-and-our-foundation-models-are-developed>.
- Pasquinelli, Matteo. 2019. »On the Origins of Marx's General Intellect.« *Radical Philosophy* 206:43–56.
- Pasquinelli, Matteo. 2023. *The Eye of the Master: A Social History of Artificial Intelligence*. Verso Books.
- Platon. 2009. »Fajdros.« V *Platon: zbrana dela II*, prevedel Gorazd Kocijančič. KUD Logos.
- Rauch, Alan. 2001. *Useful Knowledge: The Victorians, Morality, and the March of Intellect*. Duke University Press.
- Schaffer, Simon. 1994. »Babbage's Intelligence: Calculating Engines and the Factory System.« *Critical Inquiry* 21 (1): 203–227.
- Sohn-Rethel, Alfred. 2021. *Intellectual and Manual Labour: A Critique of Epistemology*. Historical Materialism Book Series 224. Brill.
- Varoufakis, Yanis. 2023. *Techno Feudalism: What Killed Capitalism*. Bodley Head.
- Vercellone, Carlo. 2007. »From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism.« *Historical Materialism* 15 (1): 13–36.
- Virno, Paolo. 1996. »The Ambivalence of Disenchantment.« V *Radical Thought in Italy*, uredila Paolo Virno in Michael Hardt. University of Minnesota Press.
- Virno, Paolo. 2003. *Slovnica množstva: k analizi oblik sodobnega življenja*. Prevedel Igor Pribac. Krtina.
- Virno, Paolo. B. l. »General Intellect.« Generation Online. <https://www.generation-online.org/p/fpvirno10.htm>.
- Wark, McKenzie. 2019. *Capital is Dead: Is This Something Worse?* Verso.
- Wolfram, Stephen. 2023. »What Is ChatGPT Doing and Why Does It Work?« Stephen Wolfram Writings, 14. februar. <https://writings.stephenwolfram.com/2023/02/what-is-chatgpt-doing-and-why-does-it-work/>.
- Zuboff, Shoshana. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. Profile.

Film in filozofija
Film and Philosophy

The Poetic Documentary as an Affective Configuration of Thinking-in-Proximity

Maja Krajnc

University of Ljubljana, Slovenia

maja.krajnc@agrft.uni-lj.si

 © 2025 Maja Krajnc

Abstract. This article considers the poetic documentary as a dispositif that does not think in language, but in touch-in rhythms, in auditory tensions, in visual suspensions where the image does not speak but endures. Taking Vid Hajnšek's *A Tree Grows in My Dreams Every Night* (*V mojih sanjah rase vsako noč drevo*, 2024) as its central case study, the article explores how a film – when it relinquishes narration and representation – can create the conditions in which thought no longer unfolds as conceptual reflection, but as an embodied orientation in a world that emerges within the frame. Perception is not treated as mediation between subject and object, but as a mode of being in which the body lingers in affect. The key concept is hesitation – as a tension that does not interrupt, but reconfigures the relation between image and body. The film does not ask what truth is, but how it might act – not as explanation, but as presence. Merging a phenomenological framework (Merleau-Ponty, Sobchack, Marks, Massumi, Sontag) with formal analysis (of framing, rhythm, sound, and texture), the article proposes that the poetic documentary does not produce knowledge, but generates the conditions in which thinking can happen – as affect, as duration, as proximity.

Key Words: poetic documentary, dispositif, hesitation, affect, *A Tree Grows in My Dreams Every Night*

Poetični dokumentarec kot afektivna struktura mišljenja bližine

Povzetek. Prispevek razmišlja o poetičnem dokumentarcu kot dispozitivu, ki mišljenje ne utemeljuje v jeziku, temveč v dotiku – v ritmih, zvočnih napetostih, vizualnih zadržkih, kjer podoba ne govori, ampak traja. Na primeru filma *V mojih sanjah raste vsako noč drevo* (2024) Vida Hajnška analizira, kako lahko film – kadar se odpove naraciji in reprezentaciji – vzpostavi pogoje, v katerih mišljenje ni več konceptualna refleksija, temveč telesna orientacija v svetu, ki se šele vzpostavlja.

Zaznava tu ni posrednica med subjektom in objektom, temveč način, kako telo vztraja v afektu. Osrednji koncept je zadržek – napetost, ki ne prekine, temveč vzpostavi novo konfiguracijo razmerja med telesom in podobo. Film se v tem okviru ne sprašuje, kaj je resnica, temveč, kako lahko resnica učinkuje – ne kot razlaga, temveč kot prisotnost. Prispevek združuje fenomenološki miselni okvir (Merleau-Ponty, Sobchack, Marks, Massumi, Sontag) z analizo formalnih elementov filma (kadra, ritma, zvoka, teksture), pri čemer poudari, da poetični film ne proizvaja vednosti, temveč pogoje, v katerih se mišljenje lahko zgodi – kot afekt, kot trajanje, kot bližina.

Ključne besede: poetični dokumentarec, dispozitiv, zadržek, afekt,
V mojih sanjah raste vsako noč drevo

The film *A Tree Grows in My Dreams Every Night* by director Vid Hajnšek is not a narrative structure that unfolds through the discursive arrangement of meanings, but instead constitutes itself as a sensory configuration of time, space, and the body – one that exceeds the logic of representation. Its form is not organised as the transmission of information, but as a formation of the sensible: it does not seek to say something, but to hold something. The film does not direct attention toward meaning, but toward microtemporal sequences, transitions, and hesitations that do not speak, but pulsate. This distinction – between speech and hesitation, meaning and duration – establishes the central premise that the poetic documentary, as exemplified by Hajnšek's film, functions as a perceptual-epistemological dispositif, in which reality is not reproduced as representation but reorganised as a sensory, affective, and material presence.

In the interplay between perception, the body, and the image, the question that arises is no longer one of representation, but of the very conditions of thought – how a film that neither narrates nor interprets can nonetheless structure an epistemologically relevant experience of the world. This article proceeds from the premise that the poetic documentary, when it consciously renounces narration, explanation, and the symbolic organisation of meaning, does not reject reality. Still, it reorganises the conditions under which reality may be perceived – not as an object of representation, but as a structure of sensory relation. *A Tree Grows in My Dreams Every Night*, the case study explored in the following analysis, does not unfold as a text but as an event – an event that structures experience through light, sound, touch, hesitation, and rhythm: through parameters that do not belong to symbolic analysis, but to perceptual con-

figuration. In this sense, the article approaches the poetic documentary as a dispositif that does not operate on the level of semantic articulation, but within a field of material, affective, and embodied relations. The central thesis guiding the discussion is that a poetic film that forgoes the symbolic economy of meaning establishes a mode of thought that does not ground knowledge in interpretation, but configures it as a constellation of sensory conditions. The epistemology that emerges from this is not an explanation of the world, but its effect. This effect occurs within the viewer's body, within their capacity for perceptual reorganisation, and it realises thinking not as content, but as an event.

Within the phenomenological tradition articulated by Maurice Merleau-Ponty, perception is not treated as a psychological interface between subject and external world, but as the mode through which both subject and world become possible in their relational co-emergence. The subject does not precede perception, but is articulated within it as a situated, embodied perspective; and the world is not given as object, but unfolds as a horizontal appearance always already conditioned by the possibility of being perceived. In *Phenomenology of Perception*, Merleau-Ponty (2002, 169) repeatedly emphasises that the body is 'the general medium for having a world.' 'The gesture which I witness outlines an intentional object. This object is genuinely present and fully comprehended when the powers of my body adjust themselves to it and overlap it' (p. 215). Within this framework, the image does not function as something to be understood, but as a mode through which the world comes into presence through affective intensity and material tension. A film that enacts this structure does not depict anything – yet it transforms everything, as it reorganises the bodily conditions of the viewer's emplacement in the world. In this sense, there is no longer a distinction between perception and thought: perception becomes thought when realised as a constellation of light, time, duration, and affect that structures experience as a sensory configuration rather than as a symbolic order.

Such perception is never static but processual, multidirectional, and embodied. Its temporality is not linear but rhythmic – what is experienced in the image lies not in what is seen, but in what is withheld. Hesitation, which will be developed further as a central conceptual figure, is not an aesthetic effect but a perceptual tension that suspends the automatism of interpretation and enables the emergence of thought. When the viewer can no longer follow narration or translate the image into meaning, a moment of pure perception occurs – one that does not produce

knowledge as resolution, but as suspension: hesitation is not absence, but a structure of resistance that enables a different orientation of thought. A film that operates through hesitation does not reduce meaning but suspends it; it does not reject knowledge but reorganises it. Its affect is not an expressive device but a structural force – a tension that does not lead to explanation but demands persistence within the sensory field. Its aim is not to explain the world, but to create the conditions under which the world may become perceptible as a state, not as an object. Such a film affirms nothing – yet makes possible everything that happens within a body that does not understand but is already affected.

It is at this point that Sontag's (1966, 4) remark enters: 'Interpretation is the revenge of the intellect upon art,' and her call that 'in place of a hermeneutics we need an erotics of art' (p. 10). This is not an anti-intellectual gesture, but a warning against the reduction of art to a symbolic economy that excludes its perceptual, affective, and embodied dimensions. In this sense, the erotics of art is epistemological: not an aesthetic stance, but a structure of thinking that does not unfold into meaning but persists in presence. Persistence here does not imply passivity or immobility, but a cognitive activation within a field in which the image does not narrate, but endures; does not represent, but pulsates; does not explain, but tenses the structure of the body that sees. Sontag's point is not to abandon thought, but to reconfigure it within a perceptual regime capable of withstanding the complexity of affective presence without the need to translate it into meaning. The erotics of art is thus a form of thought that does not speak about the world, but endures within its conditions.

When considered in the context of the poetic documentary, an epistemology emerges that does not rest on narrative explanation, but on a sensory configuration: film does not signify the world but shapes it as a possibility that materialises, sure of the perceptual. Every image that holds the gaze, every sound that resists translation into words, every rhythm that does not resolve but intensifies tension – these are epistemological moments that do not produce knowledge as content, but as a structure of thinking. A film that operates in this way requires no statement, because it is already a dispositif: a structure of relations between the material, the embodied, and the affective, within which thinking does not emerge from concept, but from contact. Film is not an object but a world, not a meaning, not a story, but a structure of thought that occurs when the image persists and meaning withdraws, when the film becomes configuration.

If the image does not communicate meaning but reorganises the conditions of perception, then it becomes essential to rethink those elements of film form that do not represent, narrate, or encode, but persist as withheld presence. Among these elementary structures, hesitation – that is, a duration that does not lead to explanation but creates a tension that does not resolve into symbolic meaning – is one of the central concepts through which the dispositif of poetic documentary film can be thought.

In this epistemological configuration, hesitation is not necessarily linked to slowness or silence, although it often manifests through such expressive parameters. It may emerge through a regime of editing, a gap in sound, an unusual spatial articulation, or a blurred optic. The viewer does not perceive hesitation as an aesthetic decision, but experiences it as a reorganisation of their own rhythm – as a temporal displacement that leads nowhere, yet nonetheless acts. This action is not the result of interpretation but an experience in a field where the body does not know, yet is aware that it is there. The image in hesitation does not narrate but endures – and it is precisely this endurance that enables the possibility of epistemological articulation without a statement.

Within the field of poetic film, the image exists as a surface that emerges in relation to the viewer's body: it does not convey meaning but rather structures proximity, within which thought arises from affect. This affect is not emotion or mood, but, in Brian Massumi's words, 'prepersonal intensity corresponding to the passage from one experiential state of the body to another and implying an augmentation or diminution in that body's capacity to act' (Massumi 1987, xvi). Affect is thus the movement between perception and thought – not an intermediary stage, but a temporally non-synchronous intensity that reorganises the body's position before the body can formulate a response. This reorganisation is not linear but dispersed: thought does not follow the image but unfolds in its duration. A film concerned with affect does not structure narration but a regime of exposure, in which the viewer's body becomes a field of configuration – a space where thought occurs as response, not as interpretation.

Laura U. Marks (2000, 163) extends this logic through the concept of haptic visuality, which she defines as a mode of viewing in which vision is no longer a function of distance but of proximity – one that touches the surface of the image:

While optical perception privileges the representational power of the image, haptic perception privileges the material presence of the

image. Drawing from other forms of sense experience, primarily touch and kinesthetics, haptic visuality involves the body more than is the case with optical visuality. [...] Touch is a sense located on the surface of the body: thinking of cinema as haptic is only a step toward considering the ways cinema appeals to the body as a whole.

In this shift, the image is no longer an object of perception but a space of contact – not in the literal sense of being touched, but in the way the image establishes a relation in which the viewer's body persists in its texture. Vivian Sobchack further develops these relations as a perception of perception – not as access to an object, but as an embodied experience of the image itself. 'Watching a film, we can see the seeing as well as the seen, hear the hearing as well as the heard, and feel the movement as well as see the moved' (Sobchack 1992, 10). Texture, in this context, is not a visual effect but an epistemological structure: a mode through which the image thinks without concept. Every grain, every blur, every luminous tension that resists meaning but persists as a tangible presence functions as a dispositif that is realised not as a product of interpretation but as a configuration of proximity.

It is important to emphasise that such proximity does not depend on physical touch, but on a structure in which the body is no longer separate from the image. At the moment when the viewer can no longer explain what they see, and yet cannot look away, a condition of thinking arises – one that is not reflective but suspended. This suspension does not occur prior to thought, but structures it from within: it is not a transition into meaning, but a pause within contact. And this suspension is not a blockage but an enabling: it means that thought can no longer follow the logic of language, yet it still unfolds – as an affective distribution in the body, as an orientation within a field that does not explain but cuts. A film that realises itself through proximity does not demand anything from the viewer, but organises them – it does not speak, but arranges. This is not passivity but configuration: the viewer does not react but is inscribed into a structure that enables thought as contact. The distinction between reflective and affective-relational thought is essential. Reflection presupposes temporal distance and the articulation of meaning, whereas affective thought – as theorised by Massumi – is realised as a bodily tension, a field of intensities in which perception is already structured as thought, even if it has not yet become conceptual. Rather than interpreting affect as a step toward meaning, Massumi (2002, 27–31) locates it in the body's

capacity to register, modulate, and respond without recourse to signification. What we refer to here as a 'dispositif of thinking' is not a fixed apparatus, but a relational configuration – a structure of perceptual and affective tension that enables thought to arise without relying on reflective articulation. In this sense, thinking is not the content of consciousness but the effect of proximity – a configuration that organises perception into an event of thought.

The proximity we are thinking of here is neither psychological identification nor a phenomenon of empathy, but a structure that reorganises the conditions of thought as proximity to thinking. The question is no longer what the image means, but how the structure of the image produces thought – not through statement, but through a texture that sustains itself as affective intensity. Every tension in rhythm, every rupture in duration, every noise in the texture that does not reduce to function but persists as affect, acts as a configuration that does not articulate thought but enables it. Here, thought is not content but tension. And it is precisely this tension that the poetic documentary establishes as its epistemological gesture: a mode of thinking that does not emerge from concept, but from a relation that cannot be explained. The relation between body and image is no longer representational, but affective-configurational. In this constellation, touch is no longer the opposite of vision but the very way in which vision thinks. Seeing is not optical access to the image, but a structured proximity in which the body is reorganised as a condition of thought. Thought, then, is not reflection but rhythm: thought happens when the image is no longer an object, but a surface; no longer an explanation, but a persistence. A film that enables this does not think through language, but through proximity – it is no longer code, but tangible presence: a perceptual texture that realises thought as affect.

The epistemology of proximity does not unfold in the observer's distance from the image, but in a structure that distributes the body into a tension between what is seen and what cannot be articulated. In this sense, proximity is not a state but a mode of relation: thought does not arise from understanding, but from perceptual emplacement, which is not reflective but embodied. An image that does not explain but persists as a presence does not address the viewer as a subject of meaning, but as a configuration of perceptual vectors. Within this field, there is no longer a distinction between perceiver and perceived; the viewer is inscribed into a current that enables thought through affective tension. This tension is not an aesthetic effect but the basis of an epistemological reorganisation.

It is not a matter of contemplation, but of operative presence, in which the image does not encode but unravels. The blurring of boundaries between elements is not a formal gesture but the way the image dismantles the hierarchy of perceptual layers and introduces a structure in which no component is dominant. Each element – a rupture of light, a textural noise, a sustained sonic disturbance – establishes a field in which thought is no longer constructed through statements, but through spatial and rhythmic orientation. The subject of thought here is not a bearer of reflection but the effect of distribution: thought is not mediated, but structured.

The tension produced by the poetic dispositif does not lead toward interpretation, but forms the condition in which interpretation becomes unnecessary. The film does not open meanings but suspends them so that the relation remains active. The tension without resolution that emerges here is not a blockage but a mode of persistence: not a loop, but a texture in which there is no exit, because any exit would mean nothing other than resolution. This irreducibility is not a failure but a productive configuration – thought materialises precisely because it cannot resolve itself. Hesitation, affect, and proximity constitute part of a structure that does not lead to a result but to a reorganisation of the body in relation to the perceptual. The epistemology that arises from this is not linear but differentiated: the image is not a frame of knowledge but its rupture. A film that enables this does not translate reality but realises it as a condition that thinks. In this lies the poetic documentary as dispositif – not in what it says, but in what it does with the conditions under which the world can be perceived as a tension of thought.

In the theoretical section of this text, I have conceptualised film as intensity, as body, and as a song of memory; in the analytical part, I will trace these dimensions through the case study of the film *A Tree Grows in My Dreams Every Night* (2024), directed by Vid Hajnšek. The analysis will not aim to interpret the film's meaning but will follow its affects, textures, and images – asking how the film operates as an event of embodiment, how it evokes reminiscence and imagination, and how it reorganises reality through its poetic documentary form.

The recent film *A Tree Grows in My Dreams Every Night* by Vid Hajnšek (2024)¹ is a layered synthesis of images – a composition that weaves

¹ The film-poem was woven on location by Vid Hajnšek (recipient of the Vesna Award for Best Documentary and the France Brenk Award), cinematographer Domen Martinčič (recipient of the Iris Award for Documentary Film), and Sara Korošec. The editor, Andrej

together the poetry of the director's grandfather, France Forstnerič, the photography of Stojan Kerbler, and the music of Sara Korošec (Muzikačaka²). The film-poem was woven on location by Vid Hajnšek (recipient of the Vesna Award for Best Documentary and the France Brenk Award), cinematographer Domen Martinčič (recipient of the Iris Award for Documentary Film), and Sara Korošec. The editor, Andrej Nagode, who is also credited as the screenwriter, contributed to the structure remotely. All these traces originate from the region of Haloze, yet the film's leading image – a haptically foggy morning, in which fine raindrops resonate within the music, as silhouettes of landscape and people slowly emerge, with an apple tree at the centre – already exceeds Haloze. The film does not construct a narrative but rather a textural field of perception in which image and sound do not aim at explanation but at affective presence. It is therefore crucial to stress that the film does not document Haloze, but perceives it.

A *Tree Grows in My Dreams Every Night* does not operate as a narrative unfolding according to the logic of meaning or discourse, but as an event that happens in the viewer's body – as a sensory configuration of images, sounds, rhythms, and textures that do not aim at interpretation but at awakening bodily perception. It is not about narrative or symbolic understanding of images, but about the way an image awakens touch, how it cuts into breathing, how it alters the tempo of internal time. The film does not mediate the world but constructs it at the level of experience by engaging the viewer's body as the site where the artwork is realised. In this respect, one may affirm that the artwork does not function as a meaning to be decoded, but as an intensity that enters perception and reorganises it (see also Sontag 1966, 4–10). This is not an aesthetics of representation, but an aesthetics of touch – as if the image comes almost too close to the viewer.

In *A Tree Grows in My Dreams Every Night*, the image functions first and foremost as an event of the body. Its images are not neutral representations but material textures that address the viewer directly – the grain of the footage, the rhythmic pulsing of light, the ambient noises accom-

Nagode, who is also credited as the screenwriter, contributed to the structure remotely.

² 'The music is inspired by Haloze – the environment that surrounds, births, and nurtures it – drawing from its history, local traditions, songs, instruments, stories, the context of rural life, and the lack of connection to the wider world. These elements are absorbed and reimagined by the musician, shaping new directions and times' (Muzikačaka n.d.).

panying the scenes generate an affective flow that inscribes itself into the viewer's skin and breath. The camera does not operate as an instrument recording reality from a distance, but as a tactile gaze that vibrates, fractures, and trembles. This experience is embodied in the most concrete sense – as eventfulness that is not grounded in meaning but in perception. Vivian Sobchack (1992, 10) describes this as an embodied viewing position, in which film is not merely something seen but something that sees – what she calls *the address of the eye*, a mode of relation that does not unfold through discourse but through a tactile encounter between image and perception. That film is not simply an object to be observed, but a subject of experience, which becomes evident in the way specific scenes were made. As Hajnšek explains, the film was not built from a pre-existing concept, but emerged from a process in which its key elements – Kerbler's photographs, Forstnerič's poetry, and the music of Sara Korošec – were organically interwoven (Krajnc 2025). The camera does not retreat but breathes with the bodies, with the materials, with the fog and the rain. Filming was not mere recording, but dwelling within a space, with people and among the things that surrounded them.³ This is why the scenes do not unfold according to narrative logic; instead, the logic is assumed by the body in relation to the world.

The film does not establish a difference between past and present, but shapes them together as a state. In the scene where elderly locals hold in their hands Kerbler's photographs from their childhood, what unfolds is not the revelation of a story, but something else: their hands, their body, their skin belongs to today. Janezek stands in a wheat field speaking about the machines of today, while the photograph he holds – showing him as a small boy in a flowering meadow – reaches into the past. Yet this distance is not a difference – it is a continuity. The viewer is not given information about who is who, but the scene still works, because the image is not a representation but a bond. The body holding the image and the image that was once captured exist in the same space – now, not then. In this context, the film's opening line, a verse by the poet, writer, and journalist France Forstnerič (the director's grandfather), plays a key role. Written in the 1960s and 1970s, his poems return to the Haloze landscape and its people. His presence is not acoustic but typographic – the verse is shown on screen, and this constitutes an affective gesture: not a voice, but a trace, a sign that is not spoken but structures the image. The poem establishes

³ See the conversation with Vid Hajnšek and Andrej Nagode (Krajnc 2025).

a rhythm, an atmosphere that is no longer separated from space, but becomes the space itself. The same applies to sound, which again structures the space. The verses are not a message – they are density.

The dense structure of affect reappears in the scene of developing photographs in the darkroom. We do not know exactly what Kerbler is developing. We observe the calm gestures of hands, the liquid, the movements – without commentary. The process is formal, and its lack of a clear goal enables the *dispositif*: the process itself becomes a bond with an image that is absent – with something that does not appear but nonetheless shapes perceptual tension, an experience that cannot be explained but only endured. Merleau-Ponty (2002, 239) emphasised that ‘every external perception is immediately synonymous with a certain perception of my body, just as every perception of my body is made explicit in the language of external perception.’ The film affirms this phenomenological logic: the viewer does not watch from a distance but is immersed in the flow of images that overwhelm them. The shots of Haloze are not merely a representation of space but an event that reorganises the viewer’s bodily experience. The landscape is not a backdrop but a presence. The fog, which already set the tone in the trailer, operates as a perceptual structure that reorganises the relation between body, image, and space. Rising from below, from the ravines, like moisture that gathers and slowly dissolves the contours of the landscape, it structures perception – not as a motif, but as a *dispositif* that distributes the viewer into a perceptual suspension. In this hesitation, the landscape becomes not an object of vision but a state that can only be thought of as proximity. The viewer does not interpret the landscape but lives it through the film. This is the phenomenological truth of cinema: that it does not convey meaning but draws us into an event of sensibility.

The selected photographs from the series *The People of Haloze* – central to Kerbler’s body of work – do not appear in the film merely as aesthetic references, but as material objects: as traces held today by elderly people who appear in the images as children. This gesture does not serve documentation, but enacts an embodied connection: the image becomes an object that transmits affect between past and present. André Bazin emphasised that photography is a direct imprint of reality, a ‘mould of death’ that preserves the object outside the conditions of time and space (Bazin 1967, 14–16). In the film, the photograph of a face does not act as an illustration, but as a *punctum* – a presence that pierces the viewer (Barthes 1981, 27). The face, captured in a photographic instant, becomes a trace

of reality that now returns as intensity; in combination with moving images and poetry, the photograph produces a dialectical effect – the film becomes not merely a flow of images, but a network of presences where different forms of reality converge. This aligns with Walter Benjamin's (1968, 255) concept of a sudden affective flash in which the past inscribes itself into the present, not as reconstruction, but as a sensory rupture: 'The past can be seized only as an image which flashes up at the instant when it can be recognised and is never seen again.' This moment recurs in the film through micro-scenes that are not content-driven but perceptual. These scenes do not explain, but withhold. And precisely within that suspension, imagination emerges as the space where meaning may begin to unfold.

Other scenes function similarly – not by advancing narrative, but by pulsing as affective intensities. The scene with the cat Martina, helping Robi forage for mushrooms in the forest, acts as a grounded nucleus of slowness, silence, and presence. According to Hajnšek, this relationship carries something 'pure' (Krajnc 2025, 129), something that exceeds anecdote or representation. It is precisely through the observation of the animal that the film's mode becomes clear: it operates as perception that does not require meaning in order to act. It is an event of experiential proximity – not to convey something, but to sustain something.

This is also evident in selected photographs from the series *The People of Haloze*, which are, according to Marjeta Ciglencečki (2003, 27), considered 'the centrepiece of Kerbler's photographic career.' His purpose was to photograph the people of Haloze as they are in everyday real life – he sought them out on workdays and during holidays and rituals, such as harvest and pig slaughter, etc. Foremost in his photographs are the human stories, while the Haloze landscape also plays an important role in this series (p. 28). Because of the structural complexity, his photographs are not readable merely at the level of direct identification of what we can see, and Kerbler is (Kovič 2003, 68):

certainly one of those artists, whose entire production cannot be pigeonholed in terms of realism, either as the so-called 'black' realism, or any other more generic social realism. [...] one would be hard put to find any kind of ethno-folkloristic sentimentality in his photographs, or a confrontation with the rural milieu.

One of his finest artistic achievements involves the people of Haloze, a land that he knows intimately, and Kerbler may have had a close, human

experience with them, 'but he sees no extreme in them. [...] in their apparent singularity, he seeks to recognise above all the universal human being, bringing together the most diverse, intimate and common destinies of the various members of families, social classes and ethnic groups' (Kovič 2003, 68).

France Forstnerič also wrote about Kerbler's photographs of Haloze children in the daily newspaper *Večer* in 1979, describing them as bringing forth a new aesthetic – one that emerges only in the mode of seeing and in the creative process itself. Writing about children photographed in interior spaces, he described them as 'little lights in the dark,' emphasising how these lights are co-shaped by their surroundings (Forstnerič 1979). He did not look at the Haloze children as a cultural observer or critic: 'Grandfather knew exactly what it meant to grow up there, and what it meant to carry a hen in your lap while two cows stare at you from the darkness of the barn. What it means to be a bright dot in the dark' (Krajnc 2025, 130). These are the traces of Kerbler and Forstnerič, rooted in the Haloze region. For Hajnšek, who as a child spent summers at his grandfather's weekend house in Haloze, the (re)entry into this world was made possible through Sara Korošec (Muzikačaka), who, in a small crew alongside DoP Domen Martinčič, took on the role of sound recording. Korošec, whose music often includes field recordings and atmospheric sounds, worked exclusively with natural soundscapes from Haloze in this film. In addition to the train conductor Miha and the forager Robi (all of whom are part of the Banda Haloška), she also appears on screen.

In Korošec's musical work, Hajnšek sensed the same immediacy, authenticity, and deep reflection as in his grandfather's poetry – rooted in Haloze yet universal in tone – and in Kerbler's photography, which is bound to the region in origin but transcends it in expression (Krajnc 2025, 126). Kerbler's approach to the interconnectedness of figure and environment resonated with Forstnerič's poems, which explore the relationship between human and land, between the person and the burden of the soil they come from. Korošec's ambient electronic score serves as a vehicle of continuity between the foggy imagery, the grandfather's poems, and Kerbler's photographs. The music does not 'illustrate' the image but perforates it – organising its rhythm, breath, and silences – and was integrated into the very genesis of the process. The domestic singing scene in the kitchen (with the Banda Haloška) is emblematic: it places the viewer into resonance. This is precisely the kind of haptics that Laura U. Marks writes about: seeing with the skin, hearing with the body (Marks 2000).

In this sense, the film enacts its proximity quite literally through the materiality of sound.

In its aesthetic choice – which is not a matter of style, but a fundamental ethical position – the film enacts what Vivian Sobchack calls *the address of the eye*: not a gaze that merely sees, but a perceptual subject that sees, hears, and feels. The film body is not an object to be viewed but a subject of perception, and as such it speaks to another body – the viewer’s – not as a distant observer, but as a co-material being immersed in the flow. *A Tree Grows in My Dreams Every Night* does not state this in words, but performs it through form: through an embodied gaze that is not oriented toward meaning, but toward relation; through a perceptual structure in which the gaze does not dominate, but becomes self-aware – a medium of proximity. This proximity aligns with what Sobchack (1992, 10) defines as the intertwinement between the film’s body and the viewer’s, a mutual corporeal involvement where, as she writes, we can see the seeing, hear the hearing, and feel the movement.

This becomes especially evident in how the film treats closeness. It is not about close-up shots in the traditional sense, but about closeness as a feeling – a hesitation that resides not in detail, but in the tension between camera and image. A clear example of this is the scene in which women from the Trstenke choir⁴ – without any introduction or explanation – board a bus, sing, and gaze out the windows. The camera does not enter their experience but accompanies it. Their glances are not illustrations of a local community, but suspensions that enter our own perception of time. The viewer receives no information, only a temporal shift. The event lies not in what happens, but in the fact that nothing happens – that duration does not generate meaning, but presence. Even though the sequence was carefully staged, it appears authentic. This authenticity is not spontaneity, but the result of a safe relation: because the women knew what would happen, they could look rather than perform. ‘Still, little things happened that you can’t plan: they sang, the fog came down. The atmosphere emerged entirely organically’ (Krajnc 2025, 129). This is not an enactment of identity, but an enactment of a space in which the body can persist as a body – not as a carrier of meaning, but as a surface that breathes.

The montage follows the logic of a poem. Through a sequence of frag-

⁴ The group takes its name from a traditional folk instrument made of hollow reeds of varying lengths (author’s note).

ments, we sense the interstitial space in which the protagonists dwell. Following Kerbler's method – he 'used a fairly wide-angle 28mm lens, which meant he had to get very close to the subject in order to create interaction between the figure and the space – the kitchen, the vineyard, the field' (Brdnik 2024, 89) – we observe Miha (the train conductor) in the locomotive cabin, which appears as a calm, meditative space. The scene is shot from within the moving locomotive. The camera is fixed on the right side of the cabin, facing Miha, whose hand rests on the vigilance button, which must be pressed every few seconds to keep the train from stopping. The tracks are clearly visible through the window as they disappear beneath the train – the horizon is out of focus, while the emphasis is placed on the mechanical motion below. The movement is not fast, but steady and uninterrupted. The interior soundscape of the locomotive is dense and rhythmic: humming, rattling, metallic noise. There is no music, no dialogue – only the machine's pulse, which structures the experience of space. The rhythm of the sound and the vibration of the image establish a sensation of mechanical movement that is not a central motif but a material texture. Miha is not presented as a character or a figure, but as a corporeal element within the dispositif. His body becomes part of the interior composition, defined by the machine's movement and the framing perspective. The camera does not change angle, nor does it follow any dynamic action. The framing remains restrained and persistent, almost non-participatory. The cabin space is enclosed, linear, but not directed – it does not aim toward a point of arrival but toward an expansion of a state. The train moves forward, the mechanical body cuts through the landscape, travelling through space, yet the camera remains static. In this tension between movement and restrained optics, a relationship emerges in which space does not narrate but organises sensory experience. Despite the dense, rhythmic soundscape of the locomotive interior (humming, trembling, metallic vibration), the space seems imbued with stillness. And the film drifts into another fragment.

Stojan Kerbler's most widely recognised photographic series is *Pig Slaughter*, in which he succeeded in demythologising a ritual that persists in this region today. According to the author, scenes of the slaughter were deliberately omitted from the film, while a special place is given to the *kurenti*⁵ – figures that also appear in Forstnerič's poems. In addition

⁵ Kurenti are traditional masks originating from the Ptuj region and its surrounding areas (Drava-Ptuj plain, Haloze, Slovenske gorice). The masked figures wear sheepskin gar-

to the intrinsic interest of the traditional ritual itself, the *kurent* sequence establishes a sense of community – different generations intertwining, masks, children, whip-crackers, and a particularly striking image of a girl dressed in a *kurent* costume... Following the scenes with Miha, Robi, and the cat Martina – scenes imbued with intimacy and familiarity – the presence of the *kurenti* brings the portrayal of community to a kind of culmination. The *kurenti* disturb something and introduce a new energy, 'which corresponded to the feeling that they bring a certain rupture. [...] In my grandfather's poetry, you can sense something pagan, something raw. He describes them as a fiery herd. And that's how we filmed them – as small flames appearing over the hill ...' (Krajnc 2025, 130).

The film does not restore reality as a content-based given, but establishes it as a sensory duration in which the materiality of sound and image condenses to the point where it ceases to function as evidence and begins to act as presence. What we see and hear is not a referential data set, but an experiential organism, in which the measure of the real shifts from the level of informativeness to that of affective credibility: whether and how the film holds the world (not what it says about it). Within this horizon, the poetic documentary can be understood as an approach that does not abolish referentiality but redirects it.

This reorientation is first evident in the montage, which abandons the hierarchy of narrative functions and replaces it with an economy of suspension and breath. It is not an accumulation of scenes that inform, but a spatial and temporal arrangement of already recorded bodily states: the rhythm of the train, the fog, the silence on the bus, the calibration of gestures. Montage here does not conclude but organises conditions of presence; it does not produce closure but regulates rhythms – synthesis does not imply the completion of meaning, but the configuration of intensities that must remain incomplete to function. Sound operates as a choreography of attention. The music by Sara Korošec is not a commentary on the image, but a sonic dramaturgy that continuously redistributes weight between image and silence, between the inner pulse of space and its visible edge. Just as fog softens optical clarity, sound perforates visual certainty

ments, large cowbells around their waists, and masks with long red tongues and tall horns adorned with feathers and ribbons. *Kurenti* go from house to house, jumping and rattling, driving away winter and evil spirits with the sound of their bells, while symbolically bringing luck and fertility. For a discussion of the transformation of this traditional ritual see Mateja Habinc (2013).

and thereby draws the gaze into proximity: into the zone where optical evidence falters and we begin to 'see' with our ears, as the skin responds to microdurations. This is where an ethics of presence emerges – the film does not exhibit bodies and places but gives them time in which they may become present without explanation. This marks a crucial shift in relation to experimental ethnography, as defined by Catherine Russell (1992, 21): the encounter is no longer a controlled representation of the Other, but a material interaction in which 'postmodernist ethnographic forms seek to integrate with, rather than represent, the social practices that are their object.' Within this relation, the boundary between 'mine' and 'theirs' becomes unstable – dissolved within the perceptual structure of exchange between what is documented and the viewer's embodied experience.

The scene in which Kerbler calmly and slowly sets up a tripod in front of a tree – with the presence of breath, 'This is how the film breathes' (Krajnc 2025, 125) – evokes the preparatory gesture for a portrait or the documentation of a human figure. Yet his gesture is directed toward a tree – a silent, motionless presence that does not pose but persists.⁶ In this scene, photography does not occur; what occurs is a *dispositif* that does not capture an image but establishes a suspension. The tripod no longer functions as a tool of representation, but as a material gesture of withdrawal: an exposure to light, time, and space without a figure. To photograph a tree means to step outside the history of portraiture, outside the psychology of the face, outside the documentary logic of identification – and to remain in a relation that does not produce an image but enacts presence. In this silence, a different affective configuration is realised: no longer a gaze upon the human, but a proximity with the tree, not as an object of vision, but as a persistence.

At the level of the *dispositif*, one could draw parallels with Karpotrotter (*Karpopotnik*, 2013) by Matjaž Ivanišin. In 1971, twenty-eight-year-old

⁶ The majority of Stojan Kerbler's oeuvre is dedicated to the human figure and the rural environment. His first three photographic series are dominated by images of his native surroundings, particularly the regions of Ptuj and Haloze. The following series is associated with the aluminium factory in Kidričevo, where he was employed for nearly forty years; the photographs depict workers and visually compelling scenes inside the production halls. After retiring, Kerbler turned to photographing the courtyards of Ptuj. A square format and compositional clarity mark this series, as the author deliberately avoided dense vegetation. The photographs were taken in late autumn and reflect the monotonous atmosphere of foggy and overcast days, lending them a subtle sense of mysticism (see Ciglencečki 2008).

Karpo Godina travelled through Vojvodina with a camera and shot the film *I Have a House* (*Imam jednu kuću*, 1971). Forty years later, Matjaž Ivanišin retraced that same route and made *Karpotrotter*, a distinctive poetic homage to Karpo Godina, in which Ivanišin masterfully intertwines his own footage with Godina's images, accompanied by Nebojša Pop-Tasić's voice-over verses (Krajnc 2013, 188). In *Karpotrotter*, Ivanišin does not pursue the figure of Karpo Godina, but his absence, his gaze, his rhythm. The film is not a documentary portrait, but a dispositif of travel, archive, and suspension. 'Karpo's rule was that he would not appear in the film, which I thought was great' (p. 189). The film is built out of gaps and fragments that do not generate meaning, but construct a state. Hesitation here is not an aesthetic decision but an epistemological displacement – a space in which the film does not unfold as explanation, but as a structure of relations. It ends with the thought: 'So that the young man can make a house out of all this – a house that will live inside him' (p. 191). This is not a portrait or a biographical film about Karpo Godina, but a film that follows his gaze, his way of seeing, of travelling, of perceiving, just as Hajnšek does not portray Haloze but follows Kerbler's method.

When poetic film relinquishes the language of representation, it does not lose its epistemological function – it asserts it differently: as the structuring of conditions in which thinking is not articulated but enabled. This thinking does not emerge from a concept but from a configuration that allows the body to persist within a tension that is never resolved. Within this tension, the image is neither transparent nor hermetic – it is a perceptual relation that does not articulate, yet it acts. It acts precisely because it resists closure, suspends velocity, and destabilises orientation without replacing it with another. In this regard, the film does not tell us what to think; it shapes the conditions under which thinking might occur, provided we persist in presence.

The dispositif that is realised in the poetic film is epistemological not because it produces meaning, but because it reorganises the relations between light, body, time, and tension. These relations are not logical but affective; not reflective but textural; not repeatable but singular. A film that realises such a structure demands presence without explanation, thought without concept – not as an aesthetic effect or contemplative state, but as an intense emplacement in a field where thought is not the result of knowledge but its conditional space. This space is not defined by distance but by orientation: it does not ask what the image means, but how the image thinks. The thought that such a film establishes is not a con-

ceptual proposition but a configuration – not a reading but a disposition. The epistemological force of such a dispositif does not lie in the duration of meaning but in the temporary articulation of conditions under which thinking becomes possible. Within this event, understanding becomes secondary: the film asserts nothing, but enables the world to emerge as a state, not as an object. This world is not pre-given – it is not present before the image and does not persist after it, but happens exclusively in the moment of perceptual tension. Within this tension, interpretation becomes impossible; what remains is the possibility of persistence – thinking not as a statement, but as a response.

The film *A Tree Grows in My Dreams Every Night* organically aligns itself with a current of audiovisual practices that reject documentary as a vehicle of knowledge transmission and representational transparency. Rather than conveying meaning, the film explores perceptual and affective regimes in which reality does not appear as information but as a temporally sustained inscription into sensory experience. The film does not mediate reality; it establishes the conditions under which reality may be perceived – not as a closed entity, but as an open configuration of bodies, spaces, and temporalities. Meaning is not the goal of the image; instead, it unfolds from materiality – from rhythms, sonic resonances, and pulses of light. This is not a narrative documentary, but a poetic form that grounds its epistemology in perception and in the bodily responsiveness of the viewer.

The affective power of the image is directly tied to its temporal structure. Sequences – such as those with animals or with the Trstenke choir on the bus – are not inserted to convey information, but as waves of experience that create a new temporality. The effect unfolds in rhythm: in the duration of gazing through the window, in the cadence of Robi and the cat Martina walking through the foggy wooded landscape, in the auditory layers of raindrops, ambient noise, and the music of Sara Korošec. Here, sound is just as corporeal as the image – it does not complement the image, but co-creates with it an affective totality. Sound is not a backdrop but a tactile force, penetrating through the auditory system and acting on the level of breath and heartbeat.

When the image ceases to communicate and begins to endure, we enter a field of thought that unfolds through suspension – not as the arrest of meaning, but as its material delay. A film that does not mediate but structures the conditions of presence is a film that produces a perceptual configuration of the world – a world that cannot be read, only

felt. This is where the poetic documentary becomes radical: because it does not reduce the world but configures it; because it does not produce representation but a constellation of tactile points, from which a relation may emerge – an epistemological relation not *as knowledge about*, but as knowledge itself.

A Tree Grows in My Dreams Every Night does not unfold as a narrative about a specific place, a particular voice, a grandfather, a poem, or the Haloze region. The film does not depict Haloze – it enables it. It does not tell a story, but places the viewer into a rhythm, a light, a resonance that does not manifest as information, but as a world that does not exist outside the film but emerges within its rhythm, its cuts, its texture. Hajnšek's film is not a document of time – it is time itself, structured through a duration that does not resolve. The camera does not reveal – it persists. Light does not illuminate – it condenses. Montage does not connect – it organises the conditions for affective resonance. In this sense, the film becomes a philosophical instrument: it does not think *about* the world, but thinks the world as a perceptual effect of form. And therein lies its epistemological status: truth is not what is revealed, but that which cannot be said – yet nonetheless reshapes the body.

References

- Barthes, Roland. 1981. *Camera Lucida: Reflections on Photography*. Translated by Richard Howard. Hill and Wang.
- Bazin, André. 1967. *What is Cinema?* Vol. 1. University of California Press.
- Benjamin, Walter. 1968. *Illuminations*. Schocken.
- Brdnik, Žiga. 2024. 'Vid Hajnšek: »delanje dokumentarca je vzpostavljanje skupnosti.«' *Ekrani* 61:88–93.
- Ciglenečki, Marjeta. 2008. *Dvorišča*. UD Stara steklarska.
- Ciglenečki, Marjeta. 2003. 'Pripoved o Halozah in Haložanih.' In *Stojan Kerbler: ljudje*, edited by Ranko Novak. DesigNovak.
- Forstnerič, France. 1979. 'Kerblerjevi otroci iz Haloz.' *Večer*, 15 December.
- Godina, Karpo, director. 1971. *Imam jednu kuću*. 51 min.
- Ivanišin, Matjaž, director. 2013. *Karpopotnik*. Studio Legen. 49 min.
- Habinc, Mateja. 2013. 'Ptujsko kurentovanje kao homogeniziranje pokladne kulture.' *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 50 (2): 87–101.
- Hajnšek, Vid, director. 2024. *V mojih sanjaj rase vsako noč drevo*. Filmsko društvo Film Factory. 56 min.
- Krajnc, Maja. 2025. 'Film-pesem: pogovor z Vidom Hajnškom in Andrejem Nagodetom o(b) filmu V mojih sanjaj rase vsako noč drevo.' *KINO!* (55/56): 121–131.
- Krajnc, Maja. 2013. 'Karpopotnik – »popotovanje človeka, ki potuje od vasi

- do vasi in snema ljudi«: pogovor z Matjažem Ivanišinom.' *KINO!* (19/20): 188–191.
- Kovič, Brane. 2003. 'Stojan Kerbler: altruistični samohodec.' In *Stojan Kerbler: ljudje*, edited by Ranko Novak. DesigNovak.
- Marks, Laura U. 2000. *The Skin of the Film: Intercultural Cinema, Embodiment, and the Senses*. Duke University Press.
- Massumi, Brian. 2002. *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Duke University Press.
- Massumi, Brian. 1987. 'Notes on the Translation and Acknowledgements.' In *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, edited by Gilles Deleuze and Félix Guattari. University of Minnesota Press.
- Merleau-Ponty, Maurice. 2002. *Phenomenology of Perception*. 2nd ed. Translated by Colin Smith. Routledge.
- Muzikačaka. N. d. 'One Woman Looper Band from Haloze. Music/sound-art/field recording/performance.' <https://muzikaca.weebly.com>.
- Russell, Catherine. 1999. *Experimental Ethnography: The Work of Film in the Age of Video*. Duke University Press.
- Sobchack, Vivian. 1992. *The Address of the Eye: A Phenomenology of Film Experience*. Princeton University Press.
- Sontag, Susan. 1966. *Against Interpretation and Other Essays*. Delta.

Grafiti
Graffiti

Ukrainian War Graffiti

Zosia Kais

National Technical University of Ukraine
'Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute,' Ukraine
zosia.kais@gmail.com

 © 2025 Zosia Kais

Abstract. The proposed article examines graffiti related to the war in Ukraine. Based on a socio-philosophical perspective, the author explores graffiti as a socio-cultural phenomenon and sets out to explore the following research questions: How has graffiti gained visibility and interest among the general public in Ukraine (beyond subcultural communities)? and How has graffiti's symbolic communication evolved in response to wartime circumstances? The study includes a general overview of murals and graffiti in Ukrainian public spaces over the past decades. The research is based on practical cases that illustrate the transformation of symbolic interactions such as expressions of solidarity, protest, revenge, and identity. Particular attention is paid to the evolution of graffiti through illegal activity and the preservation of cultural heritage, spontaneous self-expression and regulation, and the role of government in the development and legalization of graffiti.

Key Words: graffiti, murals, wall paintings, urban world, social semantics, message, sign, symbol, social meanings, communication, Ukrainian resistance

Ukrajinski vojni grafiti

Povzetek. Članek preučuje grafite, povezane z vojno v Ukrajini. Avtor na podlagi sociofilozofskega vidika raziskuje grafite kot sociokulturni pojav in si prizadeva preučiti naslednji raziskovalni vprašanja: Kako so grafiti pridobili na prepoznavnosti in zanimanju med širšo javnostjo v Ukrajini (zunaj subkulturnih skupnosti)? Kako se je simbolna komunikacija grafitov razvijala kot odziv na vojne okoliščine? Raziskava vključuje splošen pregled fresk in grafitov v ukrajinskih javnih prostorih v zadnjih desetletjih. Raziskovanje temelji na praktičnih primerih, ki ponazarjajo preobrazbo simbolnih interakcij, kot so izrazi solidarnosti, protesta, maščevanja in identitete. Posebna pozornost je namenjena razvoju grafitov iz nezakonite dejavnosti in ohranjanju kulturne dediščine, spontanemu samoizražanju in regulaciji ter vlogi vlade pri razvoju in legalizaciji grafitov.

Ključne besede: grafiti, murali, stenske poslikave, urbani svet, družbena semantika, sporočilo, znak, simbol, družbeni pomeni, komunikacija, ukrajinski odpor

Introduction

In recent decades, graffiti has evolved from being perceived merely as an act of vandalism to becoming a powerful medium of political expression, social critique, and cultural identity. Despite the fact that this is a challenging time for the whole world – ‘Crisis, today, is everywhere ... a permanent state of emergency, precariousness and uncertainty has seemingly become the white noise of our existence...’ (Campos et al. 2021, 1) – nowhere is this transformation more visible and urgent than in Ukraine – a country that has undergone a series of profound political upheavals, from the Orange Revolution and Euromaidan protests to the ongoing Russian invasion. Studying graffiti in Ukraine’s changing political and socio-cultural context offers a unique window into the ways in which citizens negotiate power, reclaim public space, and visually articulate dissent. These visual statements often appear where traditional political discourse is censored, distrusted, or inaccessible, making graffiti a vital grassroots communication tool. Moreover, Ukrainian graffiti reflects global currents – from anti-authoritarian symbolism to solidarity with international movements – while remaining deeply rooted in local experiences of war, corruption, revolution, and identity formation. As such, analysing graffiti in Ukraine is not only essential for understanding urban visual culture, but also for interpreting how societies symbolically navigate moments of crisis and transformation. This article explores graffiti as a socio-cultural phenomenon in contemporary Ukraine, focusing on its role as an informal archive of civic agency and contested memory in times of dramatic change. In the context of war, graffiti becomes an even more powerful tool for communicating protest, revenge, solidarity and identity. Graffiti serves as valuable evidence for explaining the intentions of radical movements, the general moods of society, and the priority narratives. The study of graffiti helps uncover the unobvious factors behind significant historical events, such as conflicts, war, genocide, and unmotivated cruelty and aggression.

It is important to note that in the Ukrainian context, graffiti had long been assigned a marginal status and remained largely overlooked in academic discourse. It was only with the emergence of the first patriotic murals that public and scholarly interest in street art practices began to grow.

In this article, we seek to demonstrate how the expansion of wall-based artistic practices has also contributed to the increasing visibility of grass-roots social and protest expressions that had previously been ignored or rendered invisible.

Despite their visual coexistence in urban space, *graffiti* and *murals* represent fundamentally different forms of public art. We define graffiti as *drawings or inscriptions created using any tool, applied deliberately, purposefully, and illegally in public space*. In contemporary academic literature, murals (wall paintings) are defined in various ways that reflect different approaches: art historical, socio-cultural, and urbanist. Murals are often seen as a continuation of the tradition of monumental art intended to be accessible to the public: 'a painting, usually large, painted on a wall [...] as a permanent part of the decoration of a building' (Chilvers 2009, 488).

Within the socio-cultural approach, the emphasis is placed not on the technique but on the function: the mural is viewed as a way of speaking to the city and its community in a specific context: 'Murals are large-scale, site-specific artworks that are often designed to communicate social, political, or cultural messages to a public audience' (Doss 2010, 150). The political dimension of murals is particularly relevant for the analysis of Ukrainian wartime murals, which often serve as acts of protest, remembrance, or healing: 'Murals are often tools of resistance, reclaiming public space and visually asserting alternative narratives that counter dominant powers' (Rolston 1992, 8).

In this sense, graffiti emerges as a practice rooted in protest culture, individual expression, or territorial marking, usually carried out without official permission and outside institutional frameworks. In contrast, a mural is typically a legal, institutionally sanctioned, or even institutionally initiated project. Murals are created within artistic initiatives, public space programmes, or frameworks of memory politics. These are works characterized by deliberate aesthetics, serving a public function (memorial, representative, or educational), and they are integrated into the architectural environment.

While murals articulate a message through artistic imagery, graffiti speaks in the language of the current historical and cultural code, conveying meaning through semiotic signs. This is why we propose applying a semiotic methodology to the study of contemporary graffiti in Ukraine and interpreting it along three dimensions: subcultural graffiti and extraneous graffiti (including political (protest) and everyday expressions).

Methodological and Theoretical Framework

Public practices such as graffiti and street art lie at the intersection of artistic expression, political discourse, and protest activism. Graffiti serves as an active and effective channel of communication, offering a simple yet powerful means of visual engagement within the public sphere; it therefore reflects the most pressing societal issues. In the information age, communication methods and mass media significantly influence public opinion, the understanding of reality, and potential transformational processes. The visual turn in culture has altered the perception paradigm, placing verbal information in the background relative to visual information. Practically, this emphasizes the primacy of visual perception and figurative thinking, enhancing the efficacy of any message when visually supported (Stanislavska 2016, 7–8). Amidst the kaleidoscope of messages in an endless information flow, human attention gravitates towards bright visual images, which can shape and direct thought, establishing key points of social interaction, dialogue, and consensus.

Over the last decade, several European studies have been published, revealing new directions for research into graffiti and street art. Notably, the recent Ukrainian translation of Mitja Velikonja's book (Velikonja 2013) along with his accompanying book tour across various Ukrainian cities, which included public discussions, has indicated significant interest in this topic. The discourse surrounding graffiti is vibrant globally, continuously enriched by new research directions and original perspectives.

The author of this article has been researching graffiti and street art for over 15 years, culminating in a thesis presented in 2015 for the candidate degree in philosophical sciences at the H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine. However, graffiti and street art remain underexplored in Ukrainian academic literature, despite consistent media interest and scholarly discussions. Ukrainian research contributions include works by sociologist Inna Holovaha (2004, 64–77), ethnologist Olha Hrytsiuk (2020), and art critic Kateryna Stanislavska (2016).

This article was written under the usual conditions for scientific work – during an ongoing war – in a difficult situation, with power outages, limited access to sources, destroyed infrastructure, and an unstable psycho-emotional state. The researcher's direct involvement in socio-cultural processes occurring under special and abnormal conditions for the entire society provides deeper insider understanding of the context, which,

in particular, enables a more profound interpretation of communication through graffiti.

Graffiti can be examined from various angles, including anthropological, cultural, aesthetic, linguistic, and psychological perspectives. The author approaches the phenomenon from a social-philosophical reflection, viewing it as a relevant symbolic form within the communicative framework of urban social semantics. As Mitja Velikonja notes, the semiotic method allows us to understand the ideological messages conveyed by graffiti, the power structures they represent, and the practical and political consequences they carry (Velikonja 2013, 117). Drawing on the works of Roland Barthes and Umberto Eco, we argue that the semiotic approach enables us to decode the sign-nature and symbolic form of graffiti. We consider each graffiti inscription or drawing a sign in the sense of Ferdinand de Saussure, viewed as a dyadic structure: ‘not a thing and a name, but a concept and a sound-image. [...] The two elements are intimately united, and each recalls the other’ (Saussure 2011, 65). Graffiti artefacts, such as single inscriptions and drawings, are objectified expressions with visual and sensory images, marking graffiti as a materialized expression of meaning. Graffiti messages are constructed from artistic and figurative means and/or written signs, communicated through visual channels. This channel facilitates the movement of sign forms, while meanings traverse social spaces through perception, understanding, interpretation, and re-interpretation of these signs. Given its sign form, graffiti possesses a communicative nature, allowing for its investigation as a communication phenomenon. The social semantics of the urban world serve as a social component that objectifies, translates, and interprets the symbolic meanings embedded in messages, revealing shared social significances within the city’s communicative framework, in particular: ‘Conflict graffiti transforms the essential structures of a city, reconstituting the architecture to create for viewers a subjective perceptual relationship with the environment. The walls speak and enter into a collective conversation expressing plural identities and revolutionary desires of the people inhabiting the streets’ (Lennon 2021, 64–65). The semantic landscape and elemental ontology of the city manifest in the fundamental components of social reality, connecting material and symbolic objects. Urban daily life is filled with objectified polylinguistic, polysemantic social meanings reflected in the urban text. This daily life consists of signifiers (material objects) that facilitate the invasion of meanings into urban realities, including graffiti symbols.

We propose understanding graffiti as a synthesis of three components: personal-reflective, communicative, and socio-ontological. They realize through three corresponding types of graffiti practices: everyday (spontaneous expressions of thoughts and emotions), artistic (subcultural graffiti, murals, and aesthetic street art), and social protest (political and conceptual) (Kais 2015). The symbolism of graffiti resides in the function it serves for the communicator. Placing a graffiti message within urban space symbolizes a substitute for a completed communicative act; through communicating with the city's physical space (walls, surfaces), the communicator symbolically replaces a genuine act of communication. Therefore, the method of studying context is heuristic, and 'a prior understanding of the spatial, temporal, cultural, and historical landscape in which political graffiti and street art emerge is essential. The message is shaped through their inseparable unity' (Velikonja 2020).

We consider graffiti as a means for symbolically exploring, understanding, and transforming the urban world through three communication scenarios: imitation, dialogue, and control (Kais 2015). Each scenario involves specific communication practices. Everyday graffiti reflects traditions of magic, play, and carnival; artistic graffiti integrates into official artistic practices through adaptation and dialogue; and conceptual/political graffiti embodies deep protest and social transformation potential, enacted through communicative control and sign expansion. The communicative channel of graffiti offers an alternative to other communication methods, not due to a lack of information transmission means, but because of the overwhelming influx of information amidst an excessive concentration of artificial, technical communication strategies.

This article aims to address the following questions: (1) How has graffiti gained visibility and interest among the general public in Ukraine (beyond subcultural communities)? (2) How has graffiti's symbolic communication evolved in response to wartime circumstances? Understanding these critical points allows us to observe the changing interaction scenarios through graffiti messages, particularly how authorities engage with and regulate (or control) graffiti, alongside the factors prompting such transformations and legitimization of this otherwise illegitimate phenomenon.

To address these inquiries, we begin by providing a general overview of the place of the graffiti phenomenon in recent decades in Ukrainian public space. This is followed by presentations of cases demonstrating symbolic interactions with wall paintings, including symbolic solidarity,

protest, and revenge, as well as identity. Lastly, we explore three controversial points related to transformations within the graffiti social phenomenon: illegal activity vs protection of cultural heritage, spontaneous expression vs regulation, and the involvement of authorities in developing and legitimizing graffiti. Case studies illustrating these transformational processes include graffiti and street art reinterpretation over the past 20 years, during which Ukrainian society has undergone significant socio-political changes.

Visibility of Ukrainian Graffiti

What constitutes Ukrainian graffiti, and where is it found? The term 'graffiti' possesses a long history, encompassing everything from ancient cave markings and sacred folklore to political protests and subcultural expressions. This phenomenon has accompanied society throughout history, permeating diverse cultures and ideologies.

Until recently, graffiti was often perceived as a marginal phenomenon, associated with incomprehensible inscriptions and drawings that cluttered city walls, contributing to visual pollution and distorting the city's image. Nonetheless, it was undeniable that such a social phenomenon existed, albeit primarily within the communicative codes of various subcultures, including graffiti subcultures.

The graffiti subculture in Ukraine boasts nearly 40 years of history, initially developing in the western regions due to their proximity to Poland, which facilitated quicker access to paint and information. Crews include, for example, WSK (WestSideKings), FAZ, CB, CBKGB, SWB, Iskra Crew, Psja Krew (PSCR), NOK, and Ingenious Kids (IK, later Interesni Kazky). This geographical advantage fostered inspiration and the adoption of European styles and experiences (<https://www.instagram.com/motornyi.vahon/>). By 2010, the Ukrainian graffiti community expanded with the emergence of new crews and a variety of youth culture festivals encompassing music, sports, and public events, notably featuring graffiti artists from across Ukraine and neighbouring countries. The prevailing pessimistic view of the graffiti subculture today can be attributed to a transformation in its semantics; graffiti messages that once existed in physical space continue to thrive in photographs on social networks, accumulating likes and wielding communicative power.

Following the events of two Ukrainian revolutions and the onset of military conflict in 2014, public spaces became increasingly potent channels of communication. The visual turn in culture and global informatization

shifted the paradigm of perception towards prioritizing visual imagery. As a result, graffiti and murals emerged as significant forms of expression, encapsulating the nation's struggles, unity, and aspirations for peace. The Euromaidan protests of 2014 marked a pivotal moment in Ukraine's history, giving rise to a surge in politically charged street art, with Kyiv becoming a focal point for these expressions.

Patriotic murals began to proliferate in Ukraine during and after the Revolution of Dignity in 2014. Between 2014 and 2015, numerous districts in Kyiv were adorned with wall panels created by renowned international artists, such as Guido Van Helten, Fintan Meji, Zosen, Pantonio, Kenor Martinez, Aryz, Lycen, Okuda, Remed, Seth, and Roa. Noteworthy artistic initiatives, including 'Muralissimo,' City Art,' and 'Art United Us,' were orchestrated by proactive leaders in district councils, such as Ilya Sagaidak, municipal council members like Geo Leros, and Ukrainian artists and muralists, including Olexandr Korban, Artem Proot, and Volodymyr Manzhos. Most of these murals explore themes related to the war in Eastern Ukraine, expressing patriotism, resilience, and hope for the revival of Ukrainian sovereignty and territorial integrity.

These projects familiarized a broad segment of the population with mural art and spurred growing interest in mural painting, fostering acceptance of wall art across various styles and intentions. The graffiti background of many mural artists, such as Interesni Kazky and Oleksandr Korban, contributed to a fusion of two fundamentally distinct phenomena and visual practices, leading to terminological confusion. A significant event illustrating this confusion was the 'First Ukrainian Graffiti and Urban Culture Forum,' held in November 2016, aimed at broadening perceptions of the city's modern visual landscape and understanding both controlled and uncontrolled factors driving its transformation. This forum successfully brought together varied stakeholders, including graffiti community members, street artists, urban artists, 'street graphomaniacs,' and experts from fields like history and cultural studies (Kais 2016, 27–28).

However, a notable misperception in urban visual practices arose; many experts discussing graffiti actually meant murals – considered a legal artistic practice that should be regulated by the city and its authorities. Conversely, graffiti artists and street creators viewed graffiti as illegal, spontaneous visual interventions in public urban spaces. Murals have certainly elevated graffiti's visibility within the general public, sparking interest and awareness. Nevertheless, the two phenomena remain intertwined and are often encompassed under the umbrella term 'graffiti.'

The introduction of various art projects has brought mural art to the forefront and increased public appreciation for graffiti as well. This blending of graffiti and murals continues to foster a dialogue about the nature of these practices. For the first time, graffiti is now a subject of scientific inquiry and public debate. Still, the confusion persists, as experts discussing murals frequently refer to them as graffiti, while conversely referring to graffiti when addressing murals. Consequently, these phenomena – murals, graffiti, and street art – are often regarded as inseparable and are predominantly termed within the broader definition of ‘graffiti.’

Overall, the visibility of actual graffiti for the broader Ukrainian public was significantly enhanced by the aforementioned artistic projects. This accelerated the emergence of the graffiti scene from the shadows and drew attention to it as an important political tool.

Graffiti in a War Context: Symbolic Solidarity

If in the early 2000s there were a dozen graffiti teams in Kyiv, from 2009 to the present, the Kyiv community (mostly ‘old school’) has united around the ETC project (‘Erase The City’ or ‘Enjoy the City’). Today, many members of the ETC community are mobilized to the Armed Forces. Their painting skills made it possible to do camouflage paintings of military vehicles and equipment (https://www.instagram.com/erase_the_city/). But even in these circumstances, former graffiti artists joke that they draw graffiti in their time free from the war, because graffiti is a lifestyle. Many Ukrainian graffiti artists have now moved abroad but continue to draw and dedicate their pieces to Ukraine. Today, the initiative of creating war-themed murals continues in all cities of Ukraine. Sorrow over the destroyed Ukrainian cities of Mariupol, Bakhmut and Avdiyvka also extends to the destroyed murals (Hordiichuk 2023). In our opinion, destruction of murals symbolically depicts destruction of the war victims’ memory, of the values of family comfort, love and joy.

Within the first year of the full-scale invasion of Ukraine, monumental murals in the colours of the Ukrainian flag began to appear on the facades of buildings in cities around the world. The plots of the murals refer to the events of the war, and the mood and message show solidarity, support, and admiration for Ukrainian indomitability. Wall visual practices are becoming universal language that is understandable to everyone, regardless of age, gender, geographical location, social status, level of education and intellectual culture, and also regardless of personal preferences of the sources of information consumption. The city walls all over the

world became a universal communicative channel for the transfer of symbolic messages and common meanings. Artists around the world show their support for Ukraine through their wall paintings. There are even symbolic dialogues and conversations through space and time.

Since the Revolution of Dignity, the image given to the world by Eugene Delacroix – ‘La Victoire guidant le peuple sur les barricades’ – has been remembered. The female figure, symbolizing freedom, was replicated in memes and depicted with the Ukrainian flag in her hands, instead of the French tricolour. This symbol is still quoted today as a belief in the strength and effectiveness of Ukraine’s struggle for freedom. A Ukrainian artist living in Paris (Mykyta Kravtsov) created a mural full of symbolism near the Pompidou Center, ‘Vive la résistance ukrainienne!’ – Freedom, which once defeated France, now tramples the two-headed serpent and breaks the crown of the empire (Popovych 2023). Ukrainian Freedom, based on Delacroix, was also depicted on the wall of the French embassy in Kyiv by artist Christian Gemi (graffiti name c215). In addition to a large number of talented murals in Ukrainian cities, he created a symbolic extra-spatial connection between Ukraine and France – a mural dedicated to Ukrainian refugees. The first mural with a portrait of a girl was painted in March 2022 on a building in the corner of the streets Patay et Domrémy and 13th arrondissement in Paris. A month later a twin mural was painted on Horodotska Street in Lviv. Both are accompanied by a famous quote of President Zelensky: ‘I really want there to be no pictures of me, no portraits of me in your offices, because the president is not an icon, not an idol, the president is not a portrait. Hang pictures of your children there and look them in the eye before every decision’ (The President Office of Ukraine 2019). Lviv citizens and Parisians, each walking through the streets of their city, look into the eyes of a Ukrainian girl.

Kyiv citizens who live on the territory, or pass by the campus of Kyiv Polytechnic Institute, can see the same painting as in Paris. Artist Seth (Julien Malland) also created a symbolic ‘bridge of solidarity’ between Paris and Kyiv. In 2022, he painted ‘L’Ukraine en marche’ (‘Ukraine in Action’) on Rue Buot – a little girl with a Ukrainian flag in her hands tramples enemy tanks. A ‘twin’ of this mural, also signed by Seth, appeared on Metalistiv Street in Kyiv in 2023.

Well-known street artists also showed their support and solidarity by visiting de-occupied Ukrainian cities. For instance, Thomas Baumgartel, aka Bananensprayer, expressed his support for Ukraine with a series of stencils he made in the cities of the Kyiv region (Irpın, Bucha, Gorenka),

Figure 1 Rue Buot, Paris, France, 2022, *L'Ukraine en marche* (Artist: Seth [Julien Malland]; Photo: Natalie Novikava)

Figure 2 Metalistiv Str, Kyiv, Ukraine, 2023 (Artist: Seth; Photo: Zosia Kais)

which he personally visited in May 2023, a year after the de-occupation.

In November 2022, the world-famous secret artist Banksy came to Ukraine incognito and left art works on the walls of destroyed houses in the de-occupied region: in Hostomel, Horenka, Irpin and Borodyanka. Ukrposhta created a souvenir postage stamp based on one of the drawings, which symbolically plays with the apparent weakness of Ukraine, which throws a much bigger and stronger enemy to the ground (Potter 2023, 235). There are also traces of his stay in Kyiv. Banksy rethought the 'hedgehog,' an iron obstacle for tanks located in the centre of the city, and painted two children playing on a swing next to it (Superlative Creative n.d.). The composition on Velyka Zhytomyrska Street, where Banksy added a painting of a Russian missile launcher to the already existing drawing of a penis, was hidden under a glass frame.

The precedent set by the attempted theft of Banksy's graffiti raises the question of whether municipal authorities should control spontaneous creativity. As a head of the Kyiv Regional Military Administration emphasized: 'These images are a symbol of our struggle against the enemy. These are stories about the support and solidarity of the entire civilized world with Ukraine. We will do everything to preserve the works of street art as a symbol of our future Victory' (Kuleba 2022). In addition to the Hostomel community, representatives of the Ministry of Culture and Information Policy were also involved in discussions regarding the preservation and future fate of Banksy's graffiti. In November 2023, the Ministry

of Culture presented a project to digitize the works which Banksy created in the Kyiv region, and place them in a virtual gallery with the assistance of the Ukrainian Cultural Foundation, a state institution whose purpose is to promote the development of national culture and art in the state. We will move on to covering the issue of graffiti regulation by the authorities later (Ukrainian National News 2023).

In the context of war, graffiti changes in form and symbolic meaning. In particular, war brought rich material for deepening the study of outside-subcultural graffiti. The voice of graffiti sounds even louder, and images become even more expressive during periods of crisis for society. Because graffiti is a powerful communication channel, whoever wants to be heard chooses it as the most effective for their messages. Graffiti messages in public spaces can only compete with messages in social networks.

These examples of public art demonstrate a scenario of graffiti communication through a specially planned display of works in urban space, which aims to initiate a symbolic dialogue mediated by space. The urban space here acts as a medium and the first recipient of the message and the translator of meaning, inviting and involving the entire urban community of observers, all casual spectators, to co-authorship in the invention of shared meanings. Communication through graffiti in a dialogue scenario is creative and appeals to shared social meanings. Such communication is realized in particular in murals, in which aesthetic, moral, and communicative value operates beyond the boundaries of subcultural graffiti. Here, messages operate at the level of the entire urban community, and the meanings transmitted by the authors are woven into shared meanings.

Graffiti Protest and Symbolic Revenge

Traditionally, protests in society are accompanied by slogans and inscriptions on city walls. The creation in 2015 of the informal youth movement 'Honor' ('arrogance' in Ukrainian) by the former head of 'Civil Corps of Azov' in Kyiv, and all the activities of this radical group, were accompanied by graffiti. The inscriptions 'Honor' on the streets of Kyiv were obtrusive. They literally invaded the public space due to the number of small inscriptions and large inscriptions/pictures in the style of graffiti, which covered and repainted existing subcultural graffiti pieces. Opponents of the radical movement, as well as members of the graffiti community, changed the inscriptions 'Honor' to 'Hemor' by redrawing the letters. Such a harsh intervention through graffiti and opposition was es-

Figure 3 Mykhailivska Square, Kyiv (Photo: Zosia Kais)

essentially a symbolic graffiti battle stretched across space and time ('Ofis Prezydenta: Tretii Den' Pislja Napadu' 2021). This is just one example of protest graffiti. The tactic of such communication is to intervene in urban space as a demand for social change. An unofficial appeal to the authorities and power structures is implemented here; symbolic communication consists in replacing real action and real changes by offering a sign. This graffiti operates under a management (control) scenario; it embodies the desire to transform social reality.

Since the beginning of the full-scale war, the leader and founder of 'Honor' formed a unit, the basis of which are members and supporters of the movement. The unit participated in the defence of Kyiv and Kyiv Oblast. Later, the unit joined the 'Da Vinci Wolves' battalion and the founder of the movement (Serhii Filimonov) became the commander of the 'Honor' company of the same name.

Symbolic revenge through graffiti illustrates the magical function of inscriptions. An open-air museum on Mykhailivska Square in Kyiv, where destroyed enemy equipment is on display, became a depiction of symbolic revenge. This is part of the exposition of the Military Historical Museum of Ukraine. On each burned combat vehicle, you can see graffiti messages expressing hatred for the enemy. Here, the creation of an inscription symbolically replaces the creation of an event, an accomplished fact. The inscriptions contain magical intentions to fulfil the desire that was written.

Ukrainian volunteers started a new trend – inscriptions/messages on combat shells for donations, which are used to buy everything necessary for the military. Projectiles signed with these messages are sent to Russian

positions. Examples of graffiti that reflect intentions of revenge refer to the ancient tradition of the magical function of inscriptions. People who carved their prayers on the walls of Saint Sophia Cathedral in ancient Kyiv in the ninth century believed that their requests would be heard. The sacralization of the writing process itself and the assignment of a magical function to the inscription is a reaction to the limitations of other ways of achieving the desired result (more practical and realistic).

A separate research area of war graffiti is the inscriptions left by the Russian military, which were found after the de-occupation. Since the beginning of the full-scale invasion, the team of the cultural institution 'Mizhvukhamy' has been collecting inscriptions. This archive is a documentation of war crimes, reveals the cultural roots of the genocide and provides evidence of the violence committed. These texts are a unique opportunity to understand the brutal and unmotivated nature of Russian aggression (Mizhvukhamy 2022).

Graffiti as Symbolic Identity

During the occupation, graffiti became almost the only channel of communication for expressing one's civil position and symbolic identity declaration. Partisan graffiti and anti-occupation graffiti appeared in the occupied cities, conveying messages between Ukrainians or simply reminding them of Ukraine. In Ukrainian cities, graffiti functions as a form of moral support and as an expression of collective resilience, both in liberated areas and in cities still under occupation. In these graffiti, communication is implemented according to the imitation scenario, similar to the way fashionable innovations and popularization of ideas occur in public life. In the act of creating these inscriptions, the intentions of restoring deep personal connections with one's culture and identity, affirming one's own ontological status, and proclaiming one's own existence are realized.

An illustration of graffiti as symbolic expression of identity is a stele at the entrance to the Donetsk region. In the spring of 2024, Volodymyr Zelensky left his signature on it. Before that, volunteers updated the stele and painted over the previous inscriptions, which caused a flurry of disputes on the network. The authors of many inscriptions were no longer alive at that time, and the stele carried the memory of the soldiers, imprinting their messages, thoughts and meanings. Soon the stele was again filled with inscriptions, including the president's signature, which became a symbolic sacralization of the memory place and experience of writing a message in it, similar to the ancient inscriptions in Saint Sophia of Kyiv.

In response to war legacies, graffiti communication changes its scenarios and the graffiti sign takes on other, broader meanings. The playful and carnival intentions of writing everyday graffiti like 'I was here' and 'I love Ivan' are replaced by inscriptions that have a magical function: 'Kherson is Ukraine,' 'I will win Z.' There is also a magical function in the inscriptions on enemy equipment and the signatures of shells. These inscriptions express symbolic revenge and symbolically replace the creation of a real act. They contain magical intentions to fulfil the written wish. Graffiti in occupied Ukrainian cities reflects the civic position of people, their desire to symbolically affirm their identity and belonging to Ukraine. In this sense, the creation of the inscription also contains a magical intention. The sacralization of places where inscriptions are concentrated (such as on the columns of the Main Post Office building and on the stele of the Donetsk region) reflects the intention to record and document the thoughts, desires, and aspirations of participants (authors of the inscriptions) in certain events. Here, the attitude towards the act of graffiti and the understanding of the value of the inscription change from non-recognition to granting it the status of historical and cultural heritage.

In addition, we see in this example a value shift from the authorities' rejection of graffiti to the involvement and legitimization of a marginal phenomenon. Next, we will consider examples of such a transformation in Ukrainian society.

Regulation and Legitimization

In the fall of 2004, participants of the Orange Revolution in Ukraine left graffiti on the walls and other surfaces in the city centre and on the columns and walls of the Main Post Office building as well. Protesters wrote the name and painted the image of their candidate Viktor Yushchenko, the names of their cities, the slogans of the Orange Revolution ('Tak!') and other political slogans. After the events, the graffiti fragments on the columns were covered with plexiglass to keep the memory.

The tragic events of 2014 – the shooting of the *Nebesna Sotnja* (Heavenly Hundred), the Russian invasion of Crimea and the start of the war – caused a wave of new graffiti in the centre of Kyiv, the main scene of the Revolution of Dignity.

The most famous street art of those times is 'Icons of the Revolution' – portraits of cult figures of Ukrainian history, symbols of the struggle for democracy, national identity and freedom. Taras Shevchenko, Ivan

Franko and Lesya Ukrainka are depicted as Maidan activists, equipped in masks and helmets, attributes of the revolution. Graffiti appeared in February 2014 on the building at Hrushevsky Street, 4, where the National Academy of Sciences and the 'Emporium' interior studio were located.¹

In 2017, this graffiti was painted over by communal services, which caused a wave of indignation, and the owner of the store was accused of destroying the drawings. The next day, shop windows were broken and eggs were thrown. And on the nearby walls there were inscriptions: 'Can't wipe us out' and 'Maidan was here, and it will be here forever.'

The representatives of the government did not remain silent either. The then ministers responded with posts on their Facebook pages. Volodymyr Groysman, Prime minister, said that destroying graffiti on Hrushevskyi Street is not just a crime. 'This is a crime against memory and values, against what cannot be forgotten' (Groysman 2017). Minister of Culture and well-known theatre actor Yevhen Nyshchuk wrote: 'In the third year of the war, such things should have been impossible and unacceptable ... Every helmet, every tool, every picture created in that historical time not only for us, but also for the whole world, is already HISTORY and needs to be preserved. After all, the smallest artefact is already a page from the life of OUR PEOPLE ... Shevchenko, Lesya, Franko – our prophets – were with us side by side on the Maidan. We 'took shackles' and they were our talismans ... I can't imagine who could have raised their hand to just wash them off. I know one thing – it was unacceptable and short-sighted. However, if the pictures were drawn for a reason – I have to upset the initiators – these Icons are not only on the walls for a long time, but they are also in the hearts of Ukrainians' (Nyshchuk 2017).

The destruction of the original 'Icons of the Revolution' graffiti, applied during the events of the Revolution of Dignity, was recognized as an act of vandalism, for which the director of the Ukrainian Institute of National Remembrance, Volodymyr Vyatrovych, appealed to the police and the Prosecutor General's Office. After that, in September 2017, the Kyiv prosecutor's office opened criminal proceedings for vandalizing graffiti. A preliminary restoration examination established that the original drawings could be restored if the upper layers of paint were removed. The director of the Museum of the Revolution of Dignity insisted precisely on the restoration, since the monument is the original drawings, and any

¹ Documentary video about the creation of this trilogy by a social artist #Sociopath is available at <https://m.youtube.com/watch?v=oCyNVWvsfdg>.

new similar image would lose the authenticity and symbolism acquired during the live events on the Maidan.

The very next month, in October 2017, the public movement 'Novyi Vohon' ('New Fire') replaced the destroyed original graffiti with their copies, which caused a new wave of indignation and controversy. Today, in the same place, there are the inscriptions 'Fake' applied with a red aerosol over copies of 'Icons of the Revolution.'

The author of the original graffiti commented that despite the technical possibility of restoring the originals, no one contacted him, while the authors of the copies reported that restoration was impossible and Sociopath (2018) refused to repeat his graffiti: 'Someone decided in this way to remind Minister Nyschuk that he must answer for his words. Mr. Minister, I will also remind you of our second meeting, when you said that reputation is important to you. But now it looks like a wall on Grusha – fake, like all the policies of your government.'

On July 4, 2024, the Kyiv City Council approved the procedure for applying murals on buildings in the capital with the aim of creating a transparent mechanism for the artistic design of the urban environment. The head of the Commission for Culture, Viktoria Muha, remarked about it: 'Kyiv is the first city that has developed a clear and open procedure that defines a road map for the initiators of the murals creation, will contribute to the harmonization of new murals with the urban environment, and will protect the city and public space from the chaotic saturation of monumental arts, in particular at cultural heritage sites' (Bozhok 2024).

The case of graffiti of the 'Icon of the Revolution' demonstrates how, during revolutionary events, at a transitional moment for the entire nation, new heroes have not been born yet, but support is needed for motivation in the struggle. Then consciousness looks for myths and turns to archetypal images (like the well-known cult figures of the struggle for national idea, identity and freedom). The name 'icons' indicates the search for that common canonical image, to which it is possible to turn for support. Through their symbolic representation in the attributes of protestors, these graffiti transport viewers across space and time to the actual battlefield, invoking the collective unconscious and cultural myth, which enhances their significance. The reaction of the authorities to the clashes around this graffiti, their involvement in the graffiti discourse and their attempts to control the situation, demonstrate an understanding of the importance of the graffiti communication channel as an effective one in times of crisis and social instability.

In August 2024, a Commission for the approval of sketches and the location of murals was created, that included experts in culture, preservation of monuments, art historians and representatives of the city government. The commission is called to reject initiatives of mural creation that contain prohibited advertising, as well as placing murals on the facades of cultural heritage sites. The impetus for creating the Commission was a temporary ban on the application of any wall paintings in November 2023, which was initiated by Kyiv City Council member Yevgenia Kuleba after the incident with an aesthetically questionable mural painted by artist Yevgenia Fullen on buildings with protected status. The plot and artistic skill of the mural's author met with the indignation of local residents and criticism from the City Council. Since the artist showed persistence and continued to apply her drawing, but again on another historic building in the city centre, the Kyiv City Council supported the draft decision on the creation of an expert commission and introduced a temporary ban on the drawings (Kyiv City State Administration 2024).

So, when social institutions join the graffiti discourse, communication, according to the management (control) scenario, is realized through the control of signs, the expansion of meanings and suggestions, like advertising and propaganda.

Conclusion

We are confident that the identified dimensions of wartime graffiti in Ukraine – namely symbolic solidarity, symbolic revenge, and symbolic identity – warrant further research and deeper exploration within socio-cultural, psychological, political, and socio-philosophical frameworks. In this article, we have broadly outlined the semantic field of possible scholarly inquiries. To date, graffiti as an object of academic research in Ukraine is a relevant and timely subject, though it has gained such attention only relatively recently. We have shown how graffiti has become visible to the broader public, including the academic community, largely due to the popularization of artistic projects and patriotic murals in Ukraine since 2014. In the context of socio-political crises and challenges – particularly the ongoing war – graffiti as a social phenomenon is undergoing transformation, along with a noticeable shift in its social roles and functions. The examples discussed illustrate how, under wartime conditions, graffiti acquires new meanings as a symbolic expression of solidarity and as a medium for intercultural and international communication through murals as a language of art.

In periods of difficult crisis transitions for the whole nation, it is necessary to choose the most effective channels of communication to preserve national identity, strengthen national unity, affirm the ideas of peace, solidarity, and inspiration to fight the enemy, and resist aggression. City walls around the world are becoming a universal communication channel for transmitting symbolic messages and shared meanings. The graffiti communicative channel is able to unite Ukrainians around the world and residents of different cities and countries with common aspirations and common meanings, creating symbolic bridges through space.

It has also been demonstrated how the attitude of governmental authorities toward graffiti is undergoing transformation – how graffiti is increasingly being controlled, regulated, and utilized as a tool by local and state institutions. When authorities engage in graffiti control on the basis of partnership and dialogue, on the one hand, the creative and humanistic potential of such incorporation lies in the ability to create and enrich shared social meanings. On the other hand, this means a reduction in the semantic power of graffiti and a significant narrowing of the communicative channel of graffiti itself. Because under control, it becomes impossible to express true thoughts, feelings, reactions, and demands.

References

- Bozhok, Snizhana. 2024. 'U Kyievi zatverdyl poriadok stvorennia muraliv: shcho vin peredbachaie.' *Vechirnyi Kyiv*, 5 July. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/100225/>.
- Campos, Ricardo, Andrea Pavoni, and Yiannis Zaimakis. 2021. *Political Graffiti in Critical Times: The Aesthetics of Street Politics*. Berghahn.
- Chilvers, Ian, ed. 2009. *The Oxford Dictionary of Art and Artists*. Oxford University Press.
- Doss, Erika. 2010. *Memorial Mania: Public Feeling in America*. University of Chicago Press.
- Groysman, Volodymyr (@volodymyrgroysman). 2017. 'Znišennja grafity na Gruševs'kogo – ne prosto zločin.' Facebook, 3 September. <https://www.facebook.com/volodymyrgroysman/posts/596601937175391/>.
- Holovaha, Ivanna. 2004. 'Sotsialne znachennia asotsialnykh hrafiti (pobutuvannia ta funksii suchasnykh kyivskykh hrafiti).' *Sociology: Theory, Methods, Marketing* 2:64–77.
- Hordiichuk, Ivanna. 2023. 'Occupiers Destroyed Buildings with the 'Family' Mural in Bakhmut (Photo).' *Glavcom*, 3 June. <https://glavcom.ua/country/incidents/okupanti-zrujnuvali-v-bakhmuti-budinki-iz-muralom-simja-foto-931825.html>.
- Hrytsiuk, Olha V. 2020. 'Hrafiti v suchasnomu misti: osvoienntia publicznego prostoru ta vizualizatsiia tsinnosti (na prykladi m. Kyieva).' PhD diss., Taras Shevchenko National University of Kyiv.

- Kais, Zosia Vadymivna. 2015. 'Sotsialna semantyka urbanistychnoho svitu: symbolika hrafiti.' PhD dissertation, H. S. Skovoroda Institute of Philosophy.
- Kais, Zosia Vadymivna. 2016. 'Transformatsii kulturnykh tsinnosti u vizual'-nomu vymiri mista (Pidsumky pershoho ukrains'koho forumu hrafiti ta urbankultury).' In *Derzhava ta hlobal'ni sotsial'ni zminy: 25 rokiv ukrains'koi nezalezhnosti: Materialy VII mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kyiv, 29–30 lystopada 2016 r.), edited by Anatolii Anatoliiovych Mel'nychenko and Pavlo V. Kutuev. Ais-prints.
- Kuleba, Oleksii. 2022. 'Head of Kyiv region military administration.' CNN, 3 December. <https://edition.cnn.com/europe/live-news/russia-ukraine-war-news-12-03-22>.
- Kyiv City State Administration. 2024. 'U Kyievi zatverdyl poriadok stvorennia muraliv.' Kyiv City Official Portal, 5 July. https://kyivcity.gov.ua/news/u_kyievi_zatverdili_poryadok_stvorennia_muraliv/.
- Lennon, John. 2021. *Conflict Graffiti: From Revolution to Gentrification*. University of Chicago Press.
- Mizhvukhamy. 2022. 'Wall Evidence: Catalogue.' <https://wallevidence.mizhvukhamy.com/Text/Catalogue>.
- Nyshchuk, Yevhen. 2017. 'Z velikim sumom diznavsja pro znišennja grafiti na vulici Gruševs'kogo – tak zvanih «Ikon Revoljucii».' Facebook, 3 September. <https://www.facebook.com/Yevhen.Nyschuk/posts/pfbid05w2CGUxaLQU9Zevp726oBtoM6KuKW8iZG9bHVkwQBxF9KF77tMjNod8PZwbgv50l>.
- 'Ofis Prezydenta: Tretii Den' Pislja Napadu.' 2021. LB.ua, 24 March. https://lb.ua/society/2021/03/24/480675_ofis_prezydenta_tretiy_den.html.
- Popovych, Nastia. 2023. 'Mykyta Kravtsov Created a Mural in the Center of Paris.' Support Your Art, 18 May. <https://supportyourart.com/news/mykyta-kravtsov-stvoryv-mural-u-czentri-paryzha/>.
- Potter, Patrick. 2023. *Banksy: You Are a Threat of an Acceptable Level (If You Weren't, You'd Already Know)*. Translated by Oleksii Pelypenko and Lessia Kotsiuk. ArtHuss.
- Rolston, Bill. 1992. *Drawing Support: Murals in the North of Ireland*. Beyond the Pale.
- Saussure, Ferdinand de. 2011. *Course in General Linguistics*. Edited by Perry Meisel and Haun Saussy, translated by Wade Baskin. Columbia University Press.
- Sociopath. 2018. 'Sohodni vrantsi otrymav tse video.' Facebook, 24 May. <https://www.facebook.com/share/v/1Nzz181bTi>.
- Stanislavska, Kateryna Ivanivna. 2016. *Mystecko-vydovyshchni formy suchasnoi kultury: monohrafiia*. 2nd revised and expanded ed. National Academy of Culture and Arts Management.
- Superlative Creative. N. d. 'Banksy in Ukraine, November 2022: A Journey of Art, Resistance, and Silent Defiance.' Banksy Explained. <https://banksyexplained.com/banksy-in-ukraine-november-2022/>.
- The President Office of Ukraine. 2019. 'President Is Not a Portrait: Volodymyr

Zelenskyy Urged Officials to Abandon the Practice of Having the Photos of the Head of State in the Office.' 20 May. <https://www.president.gov.ua/en/news/prezident-ce-ne-portret-volodimir-zelenskij-zaklikav-chinovn-55497>.

Ukrainian National News. 2023. 'Banksy Graffiti Created in Kyiv Region Will Be Placed in a Virtual Gallery.' Ukrainian National News, 23 November. <https://unn.ua/en/news/banksy-graffiti-created-in-kyiv-region-will-be-placed-in-a-virtual-gallery>.

Velikonja, Mitja. 2013. *Zobrazhennia nezghody: politychni hrafiti ta vulychne mystetstvo postsotsialistynoho perekhodu*. Translated by V. Vitkova. Helvetika.

Velikonja, Mitja. 2020. *Post-Socialist Political Graffiti in the Balkans and Central Europe*. Routledge.

Newyorški grafitarji: nevidna množica, ki je sprožila hiphop

Helena Konda

Samostojna raziskovalka, Slovenija

drhelenakonda@gmail.com

 © 2025 Helena Konda

Povzetek. Evolucija sloga, kasneje poimenovanega kot hiphop, se je začela v zgodnjih 70. letih prejšnjega stoletja v krogu približno 11 kilometrov med Bronxom in Manhattnom. Prispevek je posvečen grafitarjem v New Yorku, ki so kot elitna skupina tega ustvarjalnega vozlišča razvili *divji slog* (angl. *wild style*). Pisanje grafitov po podzemni železnici in drugih izpostavljenih površinah v javnem prostoru je delovalo kot učinkovit komunikacijski kanal. Sprožilo je globalni družbeni trend podpisovanja s slikovnimi grafiti. Na podlagi etnografske analize pisnih in avdiovizualnih virov o nastanku ter razvoju hiphoperskih grafitov v ameriških mestih prispevek raziskovano skupino opisuje kot *nevidno* ali *razpršeno* množico z uporabo metodologije kulturne antropologije in socialne psihologije. Analiza delovanja in mobilizacijske moči skupine temelji na metodah psihologije množice, predvsem frustracijskih in komunikacijskih teorijah množic. Raziskovana skupina je po teoriji dodane vrednosti Neila Smelserja označena kot vrednostno usmerjeno družbeno gibanje, represivni ukrepi proti njej pa kot odgovor oblasti v skladu z ustaljenim načinom sklicevanja na red in zakonitost. Analizo dopolnjuje teorija Howarda Rheingolda, ki razlaga komunikacijske navade množic v tehnološko naprednejših okoliščinah na globalni ravni. Preučevana skupina je kronološko gledano spadala v čas pred začetkom hiphopa, vendar jo zaradi konstruktivnega mobilizacijskega vpliva na nadaljnji razvoj gibanja na splošno uvrščamo med temeljne sestavine hiphopa.

Ključne besede: grafiti, hiphop, New York, psihologija množice, nevidna množica, teorija množičnih uporov

New York Graffiti Writers: The Invisible Crowd That Started Hip Hop

Abstract. The evolution of style that became known as hip hop started in the early 1970s in a seven-mile circle between Bronx and Manhattan. The focus of this paper is graffiti writers in New York, perceived as the elite squad of the creative hub, which developed the wild style.

Writing graffiti on subway and other exposed surfaces in public spaces served as an efficient communication channel. It started the global social trend of signing with pictorial graffiti. Based on an ethnographic analysis of written and audio-visual sources about the origin and development of hip-hop graffiti in American cities, this paper describes the subject group as an *invisible* or *dispersed* crowd, using the methodology of cultural anthropology and social psychology. The analysis of the functioning and mobilization power of the group is based on the methods of crowd psychology, in particular the frustration and communication crowd theories. The subject group, according to Neil Smelser's theory of added value, is described as a value-oriented social movement, and the repressive measures against it as a response of the authorities in accordance with the established way of referring to order and legality. The analysis is upgraded by Howard Rheingold's theory about the communication habits of crowds in technologically advanced circumstances on a global level. Chronologically, the studied group preceded the launch of hip hop; however, it is generally classified as a fundamental part of hip hop due to its constructive mobilizing influence.

Key Words: graffiti, hip hop, New York, crowd psychology, invisible crowd, theory of mass uprisings

Uvod

Morda si je danes težko predstavljati, toda sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja se je večina mladostne energije, ki je postala znana kot hiphop, nahajala v majhnem krogu s premerom sedmih milj. [Chang 2005, 109]

Hiphoperski grafiti predstavljajo najprepoznavnejši grafitarski slog, ki v sodobni globalni množični kulturi označuje pojem grafitiranja. Z njihovim hitrim razširjanjem v 70. letih 20. stoletja se je preučevanje in dojemanje grafitov na svetovni ravni temeljito spremenilo. Pred tem so se grafiti skoraj vedno pojavljali v obliki jezikovnega sporočila, največkrat zapisanega s črkami, redkeje pa tudi s simboli in preprostimi sličicami. Preučevali so jih predvsem arheologi, antropologi in jezikoslovci. S pojavom hiphopa so se pričeli v New Yorku množično pojavljati slikovni grafiti, ki so uporabljali vizualno komunikacijo. Kljub ostremu preganjanju mestnih oblasti so novi, estetsko dovršeni grafiti kmalu postali del institucionalne umetnosti.

New York je že sredi 20. stoletja postal vplivno svetovno središče umetnosti. Klasifikacije umetnostnih zvrsti in žanrov so se v 20. stoletju umaknile v ozadje. Izgubila se je vloga umetnosti, ki je v modernizmu pred-

stavljala »najvišje merilo človeške eksistence« (Erjavec 2004, 218). Post-modernizem je z vključitvijo novih del in smeri preoblikoval normativni okvir umetniškega sveta in prinesel »preobrat v odnosu umetnik – umetniški predmet – občinstvo« (Zidarič 2011, 141, 142). Na to temo je leta 1984 Arthur Danto objavil esej z naslovom Konec umetnosti.

Prehod se je zgodil hkrati z obsežnejšimi spremembami na področju družbenih ved in množične kulture, ki ga W. J. T. Mitchell v 90. letih 20. stoletja opisuje kot »slikovni obrat«. Podoba je pričela nadomeščati besedo in s tem, po Mitchellu, iz raziskav množične kulture in vizualnih medijev izpodrinila »fonocentrični« model jezika. Funkcija umetnosti se je s slikovnim preobratom pričela prenašati na vizualno umetnost in kulturo (Mitchell 2009, 30–32). Mitchell pri razpravah o razmerjih besede in podob, kje stališče občinstva opiše kot gibanje »med verbalno in vizualno pismenostjo« (str. 110), navaja tudi mešane ljudske oblike (npr. stripe), elektronsko vizualno kulturo (npr. računalniško oblikovanje in animacijo) in pop art (str., 43, 111, 295). Pri tem ne omenja pojavov urbane ulične ustvarjalnosti, kot so grafiti in murali, čeprav so pomembno zaznamovali javno kulturo v času t. i. »slikovnega obrata«.

Iz likovno izpopolnjenega sloga grafitiranja se je razvila likovna ulična umetnost, ki je v 21. stoletju poimenovana s terminom *street art* (angl.). Zaradi njene velike vloge v množični kulturi in institucionalni umetnosti Rafael Schacter predlaga poimenovanje umetniškega obdobja med letoma 1998 in 2008 kot *street art*. Periodizacija opredeljuje umetniško prakso s prepoznavnimi predstavniki, časovnim okvirom, z značilnimi slogi in postavitvami, tehnikami in ideologijami (Schacter 2017, 106). Vsebinsko se *street art* po letu 2008 oddaljuje od uporniške samonikle narave, ki jo je povezovala z grafiti, in se približuje kiču, zaradi česar Schacter (2016) predlaga uvedbo novih terminov za tovrstne umetniške prakse.

Vloga različnih pojavnih oblik grafitiranja je v množični kulturi v zadnjih desetletjih zelo prisotna, v akademskem svetu pa je to področje največkrat še vedno obravnavano kot obrobni del drugih raziskav. V sodobni znanstveni publicistiki je grafitiranje predvsem predmet kriminologije, kulturologinje, sociologije, antropologije, urbanističnih in tudi umetnostnih študij. Pri poljudnem gradivu sta v ospredju predvsem vizualna podoba grafitov ter njihov uporniški značaj. Pri vseh pristopih je veliko induktivnega sklepanja, torej oblikovanja splošnih stališč na podlagi empiričnih dejstev.

Pričujoči prispevek predstavlja odmik od tovrstnih pristopov posplo-

ševanja. Zasnovan je kot študija specifičnega primera na podlagi etnografskih podatkov iz pisnih in avdiovizualnih virov o nastanku hiphoperskih grafitov. Hiphop se je kot kompleksna subkultura razvil v začetku 70. let 20. stoletja s prepoznavnim plesom, z glasbo, s petjem in z grafiti, ki so jih akterji poimenovali: »b-boying«, »DJing«, »MCing« in »graffiti« (DJ Kool Herc v Chang 2005, xi).¹ Jeff Chang (2005) je začetek hiphopa opisal kot izbruh novega sloga na strnjenem območju med Bronxom in Manhattnom v obdobju med letoma 1977 in 1980. Poimenoval ga je *svet sedmih milj* (tudi *krog sedmih milj*), v katerem so se razvile glavne sestavine hiphopa (Chang 2005, 109–110).

Grafitiranje je predstavljalo najspecifičnejši del celotne hiphoperske subkulture, zato se podatki o preučevani skupini, lokaciji in časovnem obdobju v pričujočem prispevku ponekod razlikujejo od splošnih navedb o hiphopu. Preučevano obdobje je med letoma 1967 in 1974, kar ustreza nekoliko razširjenemu pojmovanju *zlate dobe grafitiranja* po Jacku Stewartu (2009, 8). Kronološko gledano je to čas pred »uradnim« začetkom hiphopa, vendar ga vidnejši pričevalci in raziskovalci enakovredno vključujejo v svoje opise tega razsežnega gibanja oz. subkulture.

V času brez svetovnega spleta in mobilnih telefonov je na tisoče mladih prebivalcev New Yorka v nekaj letih razvilo tesno povezano skupnost z živahno komunikacijo. Zaradi opaznega vizualnega poseganja v javni prostor so bili deležni izjemno ostrega odziva oblasti, ki je zlato dobo grafitiranja v New Yorku učinkovito zatrla (Stewart 2009, 8). To pa ni bil njihov konec, saj so grafiti v izstopajočem *divjem slogu*, značilnem za subkulturo hiphop, postali pomemben del množične kulture po vsem svetu. Za vedno so tudi spremenili svet umetnosti.

Zaradi svojega zgodnejšega razvoja v primerjavi z drugimi sestavnimi deli hiphopa (glasba in ples) lahko grafitarsko dejavnost razumemo tudi kot samostojno² ali predhodno gibanje, ki je prispevalo k izgradnji identi-

¹ Z razvojem in razširjanjem na svetovni ravni so se za opredeljujoče sestavine hiphopa ponekod uveljavili drugačni izrazi. V slovenščini uporabljamo naslednja poimenovanja: »b-boying« je ples *breakdance*, »DJing« v tem kontekstu predstavlja vrtenje vinilnih plošč različnih glasbenikov z zaustavljanjem oz. *repanjem*, »MCing« je pripovedni način petja, ki spominja na govore pridigarjev v ameriških cerkvah, »graffiti« pa so preprosto grafiti.

² Lady Pink je kot legenda newyorške grafitarske scene izpostavila, da so se grafiti razvili povsem neodvisno od hiphopa in da njihovo povezovanje ni ustrezno (Lady Pink v Chang 2005, 111). Pisci grafitov, ki so konec 60. in v začetku 70. let 20. stoletja s svojim otroškim samopotrjevanjem sprožili globalni družbeni trend, so kronološko spadali v čas pred začetkom hiphopa, vendar jih novejši zgodovinarji praviloma uvrščajo v del tega gibanja.

Slika 1 Grafita na mostu nad Gradaščico, nastala leta 2020, kar je razvidno iz letnice, ki je del napisa pri obeh grafitih. Njuna oblika predstavlja nadaljevanje hip-hoperskega sloga »wild style« iz zgodnjih sedemdesetih let 20. stoletja. Prvi zaradi mehurčkastih črk predstavlja obliko »bubbley«, pri drugem pa se oblika imenuje »3D« zaradi tridimenzionalne upodobitve črk (Foto: Helena Konda)

tete na tisoče mladih Newyorčanov. Na podlagi nove samozavesti in prijateljskih povezav pa so se pričele razvijati tudi druge mladinske dejavnosti, povezane z glasbo in s plesom (Chang 2005, 109–125).

Analiza se posveča razlagi mobilizacijske moči konkretne grafitarske populacije, opisu obdobja njenega delovanja in tolmačenju vsebine njenih grafitov. Ob koncu preučevanega obdobja so grafiti v likovnem smislu zelo napredovali, zato jih lahko opisujemo tudi kot umetniško prakso. Preučevani pojav razumem kot primer ene zadnjih avantgard 20. stoletja, njeno umetnost pa »kot radikalen poskus neklasične umetnosti« (Badiou 2005, 171).

Kot elitni odred ustvarjalnega vozišča med Bronxom in Manhattnom so bili prvi, ki so se presegli družbene omejitve tega območja (Chang 2005, 119).

V prispevku so z uporabo metodologije kulturne in socialne antropologije predstavljene okoliščine, v katerih so se grafitarji neorganizirano povezali v vrednostno usmerjeno družbeno gibanje. S povzetki pričevanj akterjev, analiz in opisov iz različnih sekundarnih virov ter z metodologijo historične antropologije je predstavljena kulturna zgodovina predmeta raziskave. Na tej podlagi je nato narejena analiza z orodji socialne psihologije.

Teoretsko podlago analize preučevane skupine predstavljajo frustracijske in komunikacijske teorije množic. Preučevana skupina je v prispevku opisana kot *nevidna* ali *raztresena* množica. Njeno delovanje in mobilizacijsko moč analiziram s psihologijo množice, pri čemer teoretsko razlago množičnih pojavov gradim na izhodiščih Neila Smelserja (1965) in jo dopolnjujem z nekoliko prirejeno teorijo Howarda Rheingolda (2004). Neil Smelser je neposredno preučeval množične pojave v časovno-geografskem okviru, v katerem se je razvila hiphoperska grafitarska scena. Howard Rheingold je svojo teorijo utemeljil na komunikacijskih navadah množic, zaradi česar so njegova spoznanja zelo ustrezna za analizo grafitarske skupine, čeprav jih je utemeljil na kasnejših, tehnološko naprednejših okoliščinah množičnih pojavov in na globalni ravni.

Alain Badiou (2005, 29) 20. stoletje opisuje kot voluntaristično in izpostavlja njegovo politično-zgodovinsko junaštvo. Ontološko vprašanje umetnosti je po Badiouju vprašanje sedanjosti, ki se kaže v intenzivnosti umetniške kreacije. To pomeni, da se bolj kot na umetniški izdelek osredotoči na dejanje. Zmago čiste sedanjosti ponazori z likovnimi konstrukcijami, narejenimi le zato, da bi bile izbrisane (str. 166, 167). Avtor jih imenuje *action-painting*. Povezavo nove umetnosti in politične dejavnosti opisuje kot retorično ovijanje sedanjosti v fiktivno prihodnost, ki ga avantgarde same imenujejo »novo umetniško izkustvo«. Njihovo uporniško naravo je ponazoril s prisposodbo iz proze Andreja Bretona (1945 v Badiou 2005, 172).

Pravzaprav ni nesramnejše laži od tiste, ki celo in predvsem v prisotnosti nepopravljivega trdi, da upor ničemur ne služi. Upor nosi svoje upravičenje v samem sebi, popolnoma neodvisno od možnosti, ki jih ima, da spremeni ali pa ne dejansko stanje, ki ga določa. Je iskra v vetru, toda iskra, ki išče sod smodnika.

Changov *svet sedmih milj* ima v pričujoči raziskavi vlogo Bretonove iskre, ki je našla sod smodnika. Eksplozija, ki jo je povzročila, pa je vidna še danes po vsem svetu.

Newyorški grafiti pred hiphopom: kreda in tolpe

Podoba grafitov v New Yorku je bila pred trendom podpisovanja (v angl. izvirniku *tagging*) povsem drugačna od tiste, ki se je z izjemno naglico razvila konec 60. let 20. stoletja. S primerjavo stanja v predhodnih desetletjih lahko razumemo oblikovni in vsebinski napredek v primerjavi z zlato dobo.

Fotografinja Helen Levitt je pri dokumentiranju uličnega življenja v New Yorku med letoma 1939 in 1940 v objektiv ujela številne grafite, s kredo napisane na stene zidov. Njihova vsebina so bili predvsem osebna imena, navijaška podpora športnim klubom, pikre otroške žaljivke ipd. (The Museum of Modern Art b.l.). Ko je leta 1955 umrl velikan jazza Charlie Parker, znan kot Bird, je v njegov spomin pesnik Ted Joans na številne pločnike in zidove v New Yorku napisal grafit »Bird Lives!« (v prevodu: Ptič živi!).³ Joans je imel veliko posnemovalcev, ki so ta grafit reproducirali še več let kasneje (The Associated Press 2003).

Leta 1955 je kriminolog Albert K. Cohen v svojem delu o prestopniških mladeničih v tolpah (*Delinquent Boys: The Culture of a Gang*) pisanje grafitov opisal kot prakso mladeničev iz nižjega družbenega razreda, s katero si gradijo ugled med drugimi prestopniškimi vrstniki. Pojasnil jo je kot metodo spopadanja s frustracijami zaradi družbene prikrajšanosti. Dejansko so tolpe v New Yorku konec 60. let predstavljale stebre ekonomsko razpadle družbe in zatočišče samorasle mladine iz nestabilnih domov. V Bronxu, najrevnejšem okrožju New Yorka, je bilo približno sto tolp z 11.000 člani in članicami. Po etničnem poreklu so večino, 70 %, predstavljali Portoričani, preostalih 30 % pa črnci. Delovale so kot prva stopnja oblasti za vzdrževanje reda in materialno pomoč revnim, ker se mestna uprava ni hotela ukvarjati s tem (Chang 2005, 49, 50). Mladina iz etničnih manjšin in revnejših predelov mesta je bila že sicer deležna strožje obravnave kot njeni vrstniki iz bogatejših slojev ter večinskega (belskega) etničnega dela družbe.⁴

³ Dokumentarno gradivo o reproduciranju grafitu »Bird Lives!« prikazuje zapis besedila s klicajem in tudi brez klicaja.

⁴ Michael Tonry je v obsežem prispevku o vplivu rasizacije na vojno proti drogam v Ameriki nazorno prikazal, da je Urad nacionalnega nadzora nad drogami je dobro razumel zapletene ugotovitve poglobljenih raziskav o uporabi drog v ZDA in jih zlorabil za restriktivne ukrepe proti manjšinskemu delu prebivalstva. Tonry je zapisal, da so v Uradu leta 1988 in 1989 na podlagi natančnih statističnih analiz vedeli, da uporaba drog med veliko večino prebivalstva upada, ne pa tudi med pripadniki ekonomsko prikrajšanih slojev v mestih. Vedeli so, da bo vojna proti drogam, ki jo je sprožila vlada predsednika Ronalda

Politična, ekonomska in družbena kriza rasno razdeljene Amerike v času hladne vojne je bila zaznamovana z množičnimi shodi, ki se jih je udeležilo več sto tisoč ljudi. Konec 60. let so atentati na vplivne ljudske voditelje (Johna F. Kennedyja 1963., Malcoma X 1965., Martina Luthra Kinga in Roberta F. Kennedyja 1968.) še bolj zaostri krizne razmere. Na mednarodni ravni so se okrepila mirovniška, feministična, ekološka in druga gibanja. V naslednjih dveh desetletjih so se vrstili množični shodi proti vojam in diskriminaciji, hkrati pa je bila zelo prisotna tudi ustvarjalnost, ki je z umetniškimi praksami poskušala predstaviti pozitivne ideje. Med 15. in 18. avgustom 1969 je na podeželju severozahodno od New Yorka potekal glasbeni festival Woodstock, ki se ga je udeležilo več kot 400.000 ljudi.

V Bronxu je policija pogosto uporabljala prekomerno nasilje. Tolpe so tekmovalle med sabo na različne načine. Svoje ozemlje so zaznamovale z grafiti, ker so v tem videle pridobivanje statusa v družbi. Posedovanje nepremičnine je pomenilo imeti lastno identiteto, pisanje po zidovih pa je predstavljalo način obratne kolonizacije (Martinez v Chang 2005, 105, 118). Grafiti so imeli prepoznavno podobo – barve in naziv tolpe. Kot pravi Chang (2005, 118), je za nevidno generacijo slava predstavljala bogastvo, v tem so videli svoj kapital. V New Yorku je bila ustvarjalnost zlasti med mladimi močno zaznamovana s potrebo po dokazovanju. Zaradi prevlade starejše *baby boom* generacije so imeli občutek, da so nevidni in da se množični mediji, zlasti televizija, ne bodo nikoli zanimali zanje. Svoj slog so razvijali spontano, brez prilagajanja uveljavljenim smernicam dominantne kulture (Chang 2005, 111).

Vse to vrenje se je sredi 70. let skoncentriralo med Manhattnom in Bronxom v krogu s premerom sedmih milj okoli središča v Crotona Parku. Mladostniki iz Bronxa so samoniklo razvili revolucionarno estetiko, ki jo Chang (2005, 110) opisuje kot »tropsko območje nove kulture«. Ob ustvarjanju glasbe v inovativnem slogu, ki ga je začel DJ Kool Herc, so skrivaj razvijali ples *b-boying* in grafitirali.

Hiphoperski grafiti v New Yorku

Jack Stewart je bil med prvimi akademskimi raziskovalci, ki so newyorške grafite prepoznavali kot zvrst umetnosti in oblikovanja že pred koncem 60. let. Po njegovi raziskavi (2009, 8) je bila »zlata doba grafitiranja«

Reagana, uperjena predvsem proti urbanim naseljem etničnih manjšin in da bodo pri tem aretirani ter zaprti nesorazmerno večji deleži mladih temnejše polti (Tonry 1994, 51).

v New Yorku med letoma 1971 in 1974, ko je 10.000 mladih grafitarjev, predvsem najstnikov, ustvarjalo grafite na vlakih, ladjah, avtomobilih in drugih objektih. Trend z grafitarskim podpisovanjem pa se je začel že nekaj let prej v Philadelphiji.

Grafiti v obdobju med letoma 1965 in 1972 so bili napisni grafiti, ki so oblikovno posnemali teritorialne grafite tolpe. Grafitarsko podpisovanje ali *tegiranje* (v angl. izvirniku *tagging*) se je precej razlikovalo od grafitiranja v kasnejšem prepoznavnem hiphoperskem slogu z okrašenimi črkami in liki.

Grafitarsko podpisovanje v Philadelphiji in New Yorku (1965–1972)

Trend grafitarskega podpisovanja se je začel leta 1965 v Philadelphiji z grafitarjem Cornbreadom, ki je prvi v svoji okolici množično reproduciral lastni nadimek in ne imena tolpe. Podpisal se je tudi na slona v živalskem vrtu in na letalo skupine Jackson 5 (Gastman in Neelon 2011, 46). V New Yorku se je leta 1967 pričel množično pojavljati grafit »Julio 204«, ki ga pripisujejo mlademu Portoričanu iz tolpe Savage Skulls (Elam 2023). Kombinacijo imena oz. vzdevka in domače ulične številke je pričelo posnemati čedalje več mladih. S svojimi grafiti so popisali javne površine na poti od šole do doma (Chang 2005, 75). Časopis *The New York Times* je 21. julija 1971 objavil intervju z grafitarjem Takijem, ki ga je novinar opazil pri pisanju grafita »Taki 183« po objektih ob cesti. Po objavi tega članka se je grafitarska dejavnost v New Yorku razbohotila (str. 118).

Retrospektivno so nekdanji grafitarji v več pričevanjih povedali, da so se počutili kot družina. Med sabo niso tekmovali in svoje dejavnosti niso videli kot umetnost, ker so se samo podpisovali. S svojimi nadimki so v javnosti postali znani kot veliki zvezdniki. Cornbread je povedal, da je bil zvezdniško obravnavan tudi v zaporu, kjer so ga številni policisti prosili za avtogram (Gastman 2016). Svoje pohode so opisovali kot adrenalinsko doživetje, ki jim je prinašalo ponos. Nočni pohodi so bili nevarni, ker so se tolpe na poseganje v svoja samooklicana področja odzivale s pretepanjem in streljanjem. Grafitarje je preganjala tudi policija, zato so morali biti dobro organizirani (Castleman 1982, 90–116). Nekateri so zaradi svojega delovanja utrpeli hude poškodbe in tudi izgubili življenje.

Represiven odziv oblasti ali teorija »razbitega okna«

Sredi 80. let je postala uradna podlaga preganjanja grafitov v New Yorku neoliberalna »teorija razbitega okna« avtorjev Jamesa Q. Wilsona in Georga L. Kellinga. Teorija temelji na predpostavki, da je preprečevanje kri-

minala lahko uspešno samo takrat, ko se kriminal začne preprečevati, še preden izbruhne v polni meri (Javornik 2016, 4). Že prvi majhni znaki propadanja, kot je razbito okno na stavbi, morajo biti takoj popravljeni, sicer privabijo še druge kršilce reda, ki stopnjujejo propadanje (Kelling in Coles 1996, 12, 13).

Župan John Lindsay je leta 1972 razglasil pravo vojno grafitom. V ta namen je bil ustanovljen policijski protigrafitni oddelek in namenjeno veliko denarja iz sicer obubožane mestne blagajne. V nekaj letih so z visokimi kaznimi, intenzivnim čiščenjem, ograjami in s psi čuvaji popolnoma pregnali grafito s podzemne železnice. Jack Stewart je zapisal, da je aprila 1974 mestna uprava s temi ukrepi zatrla priložnost za razvoj potenciala mladine iz revnejših družin, ki ni mogla obiskovati umetniških šol (Stewart 2009, 8).

Na množično prisotnost grafitov v javnem prostoru se je mestna oblast odzvala z najstrožjimi ukrepi, vendar razvoja grafitiranja to ni ustavilo. Kot sta zapisala Marta Cooper in Henry Chalfant (2015, 124, 126), najbolj znana dokumentalista gibanja: »Izgubili smo vlake in dobili ves svet.«

Hiphop kot subkulturno gibanje

Izraz hiphop se je uveljavil sredi 70. let 20. stoletja v Bronxu za subkulturno gibanje, ki je razvilo posebno obnašanje, skrivne prostore druženja, sleng in druge značilnosti (Gastman in Neelon 2011, 46). To je bil čas, ko so se zaradi družbenih gibanj za človekove pravice razmere že nekoliko izboljšale, vendar je mestna oblast v New Yorku zaradi finančne krize pričela krčiti proračun na področju kulture, zlasti pri glasbeni izobrazbi mladih (Bill Stephney v Lowe in Heinz Perry 2004).

Uradni datum nastanka hip-hopa naj bi bil 11. november 1973, ko je Afrika Bambaataa ustanovil skupino Zulu Nation. Pod njenim vodstvom so se ulične tolpe preoblikovale v ekipe, ki so za medsebojno obračunavanje namesto hladnega orožja uporabljale glasbo, ples ali besedila. Hip-hop je postal simbol temnopoltih, simbol njihovega nestrinjanja z oblastjo, zakoni, politiko itd. Postal je kritika slabih družbenih položajev in življenja v getih. [Kusterle 2014, 97]

Hiphoperski grafitarji so slog razvili do virtuoznosti. Svoj podpis ali *tag* razumejo kot svoj logotip in najpomembnejši del grafitiranja. *Throw-up* je bolj izdelana oblika podpisa v dveh barvah, kjer je v nekaj minutah izdelan napis z orisanimi črkami brez senčenja in s polnilom. *Piece* ali *masterpiece* (v prevodu: mojstrovina) je najbolj tehnično dovršena in velika

oblika grafitu, za katero je potrebnih več ur dela. Poleg navedenih osnovnih terminov obstaja še veliko podrobnejših, ki se nanašajo predvsem na tehnične značilnosti grafitu.

Za svoje početje grafitarji praviloma ne uporabljajo izraza grafitiranje, temveč so sprva uporabljali izraza *pisanje* in *podpisovanje* (v angl. izvirniku: *writing* in *tagging*), kasneje pa se je zelo uveljavilo *bombardiranje* (v angl. izvirniku: *bombing*), ker je povezano s hitrostjo, z nezakonitostjo in bežanjem.

Prvi hiphoperski grafitarji, ki so dosegli svetovno prepoznavnost, so bili Lee Quiñones ali LEE, Fred Brathwaite ali Fab 5 Freddy, Sandra Fabara oz. Lady Pink, Donald Joseph White oz. Dondi idr. (Deitch idr. b. l.). Tracy 168 je deloval z ekipo Graffiti z več kot 500 člani (Shapiro 2007; Ehrlich in Ehrlich 2006; Halle 2021). Poimenovanje *wild style* je skoval Michael Tracy ali Tracy 168, ki je imel likovno izobrazbo in je mentoriral veliko grafitarjev, med drugim tudi Keitha Haringa in Jean-Michela Basquiata. Želel je izraziti neukročenost in prefinjenost tega početja. Ko je izraz *wild style* uporabil filmski producent Charlie Ahearn (1983) za naslov svojega filma o grafitarjih, se je ime še bolj uveljavilo.⁵

Francoski ulični umetnik Blek le Rat, ki je bil po zgledu ameriških grafitov začetnik novih grafitarskih trendov v Evropi v 80. letih 20. stoletja, je grafitiranje opisal kot največje umetniško gibanje v zgodovini človeštva. Trendi se spreminjajo in nadgrajujejo, vendar je slog iz začetka hiphopa po več desetletjih še vedno prisoten na globalni ravni (Cooper in Chalfant 2015, 124).

Kultura hiphopa se je hitro razširila po fizičnih in tehnoloških poteh daleč od prostorov svojega izvora. S transformacijo družbeno-prostorskih razlik in prilagajanj se je ukoreninila pri različnih občinstvih ter zasedla pomemben položaj v korporativnih prostori glasbene, filmske, televizijske in založniške industrije (Forman 2002, 24).

Psihologija množice: splošen uvod

Velike množice so bile značilne za urbana središča že od starega veka naprej. Platon (427–347) je bil prvi, ki je pisal o množičnih pojavih. Ob prehodu v razsvetljenstvo so množice postale osrednja tema filozofske obravnave (Kaluža 2018, 68). Gustave Le Bon je kot eden prvih teoretikov kolektivne psihologije leta 1895 objavil delo *Psihologija množic* (v

⁵ Istočasno je Tony Silver posnel film *Style Wars* (1983) s podobno tematiko, ki je prav tako kot *Wild Style* pridobil kultni status.

izvirniku: *Psychologie des foules*). Postalo je temeljno delo socialne psihologije (Moscovici 1985, 55). Na Slovenskem se je s teorijo množic prvi ukvarjal Vid Pečjak v svojem delu *Psihologija množice* (1994).

Raziskovanje spontanin množičnih pojavov je zaradi njihove minljivosti zelo zahtevno. Pri metodologiji psihologije množice je najbolj uporabljena analiza za nazaj na podlagi pričevanj, medijskih in zasebnih posnetkov, strokovnih poročil, objektivnih podatkov in podobnih virov. Uporabni so tudi podatki o razmerah pred izbruhom nemirov, kot so družbeni, gospodarski in politični kazalci razmer, ankete in drugo gradivo. Sodobni raziskovalci največkrat uporabljajo metodo študije primera (angl. *case study*), ki so se je posluževali že tudi začetniki teorije Sieghal, Le Bon in Tarde (Pečjak 1994, 13–15).

Po drugi svetovni vojni so teoretiki množičnih pojavov svoje ugotovitve utemeljevali s stiskami in pomanjkanjem (frustracije), teorije Herberta Blumerja in Neila Smelserja pa so že temeljile na komunikaciji. Po Smelserjevi teoriji dodane vrednosti je skupinsko vedenje posledica kombinacije obstoječe strukturne napetosti, razširjenih prepričanj, spontanin spodbud in pomanjkanja družbenega nadzora. Vrednostno usmerjena družbena gibanja ustvarjajo nove vrednote v družbi in si zato prizadevajo za spremembo več družbenih norm (Smelser 1965, 261–266). V 70. letih 20. stoletja so nove poglede na množice ustvarili Sergio Moscovici, Stanley Milgram in Theodore Newcomb.

Jernej Kaluža v 21. stoletju odnos do množice pojasnjuje skozi prizmo moderne filozofije v družbenih razmerah sodobne politične situacije. Množice prikazuje »kot nastajajoč razred proletariata, o katerem govorita Marx in Engels« (Kaluža 2018, 65). Pri razlagi njihove mobilizacijske moči poudarja, da so pogostokrat nagnjene k populizmu, kar lahko vodi v iskanje grešnega kozla in k nasilju. »Množice aktivno sodelujejo pri proizvodnji realnosti in se nanjo, prav tako aktivno, odzivajo« (str. 70). Tako kot skoraj vsi preučevalci množic od Platona naprej tudi Kaluža izpostavlja temno plat množic, ker lahko »iste množice, ki v sebi nosijo progresivni in celo utopični politični potencial, postanejo podivjana drhal, ki je zmožna zgolj dekonstruktivnega rušenja, izključevanja in nasilja« (str. 70).

Psihologija »nevidne množice«

Ob koncu 20. stoletja se je zaradi vsesplošnega tehnološkega napredka močno spremenil način komuniciranja. Fizični dejavniki niso bili več odločilnega pomena za oblikovanje množic, saj so skupine nastajale tudi s

posrednim komuniciranjem. Vid Pečjak (1994, 12) je v 90. letih »nevidno množico« opisal kot posebnost, kjer se posamezniki »ne vidijo, vendar nanje vplivajo isti dejavniki«. Nastane kot posledica izpostavljenosti množičnim medijem, zlasti z branjem časopisov, s poslušanjem radia in z gledanjem televizije. Pri »nevidni množici« je brezpredmetnih precej opredelitev, ki veljajo za »vidne« množice, kot npr. fizični dejavniki gibanja in socialnih dražljajev, ki sprožajo takojšnjo akcijo (str. 60, 65).

Prisotnost »nevidnih množic« je v 21. stoletju precej večja zaradi večje razširjenosti informacijsko-komunikacijskih orodij in tudi epidemioloških omejitev. Howard Rheingold je v prvih letih 21. stoletja napovedal velike družbene spremembe zaradi tedaj nastajajoče *infokomunikacijske panoge*. Rheingold (2004, 163) je pri razlagi moči mobilnih množic izpostavljal *omrežje* kot novo obliko družbene organizacije, ki z mrežno komunikacijo predstavlja obliko demokratičnega odločanja in skupnega delovanja.⁶

Opis povsem ustreza delovanju newyorških grafitarjev iz 70. let, saj so bili mobilna množica z živahno komunikacijo. Edina razlika je bila v tem, da grafitarji niso uporabljali mobilnih naprav za prenos svojih sporočil, temveč so jih ročno napisali na premikajoče se objekte in izpostavljene površine v javnem prostoru. Izmenjava idej je potekala tudi osebno na podlagi risanja v skicirke oz. *blackbooks*. Rheingold omenja tudi strategijo *rojenja*, ki opisuje takšno komunikacijo med majhnimi, razpršenimi, organiziranimi strukturami, kot je značilna za grafitarje. Posamezni člani teh pametnih združb delujejo razpršeno in v manjših *rojih*, dokler jih mobilne komunikacije ne pritegnejo k skupnemu in hkratnemu delovanju z drugimi skupinami (Rheingold 2004, 162).

Namesto izraza *pametne združbe* Rheingold (2004, 170) ponuja bolj tehničen izraz, *priložnostna mobilna družbena omrežja*, s katerim opisuje »novo družbeno obliko, ki jo je omogočila kombinacija računalništva, komunikacij, ugleda in zavedanja prostora«. V tem delu Rheingoldova teorija vsebinsko presega obdobje 70. let, ker se nanaša na računalnike in internet, v osnovi pa tehnični opis še vedno ustreza tudi izbranim skupinam zunaj tega časovnega okvira, saj je radikalno kolektivno vedenje preučeval zelo široko, med drugim tudi s primerjavami z delovanjem naprav, z izmenjavo idej ter s skupinami bitij, kot so roji čebel in jate ptic. Rheingold pojasni, da se *priložnostno* v besedni zvezi nanaša na neformalno in

⁶ Rheingold je opis *omrežja* in strategijo *rojenja* povzel po analitikih zapletenih komunikacijskih tehnologij Johnu Arquilli in Davidu Ronfeldtu.

sprotno dogovarjanje, *družbeno omrežje* pa pomeni, da v pametni združbi vsak posameznik predstavlja *vozlišče*, ki ga s komunikacijskimi kanali in z družbenimi vezmi povezuje z drugimi posamezniki (str. 170, 175).

Teoretska podlaga preučevanja psihologije množice je raznolika in zelo vezana na dano časovno ozadje, zato v nadaljevanju pri analizi uporabljam izhodišča teoretikov, ki se v tem pogledu najbolj nanašajo na predmet raziskave.

Grafitarji kot *nevidna množica* v New Yorku v 70. letih 20. stoletja

Po Vidu Pečjaku (1994, 12) je »množica velika skupina ljudi, ki jo označujejo nizka organizacija, močna čustva, velika aktivnost in velika spontanost«. V 70. letih, torej v času začetka hiphopa, je bila tehnološka revolucija šele na začetku, zato se prelomne družbene spremembe na področju komuniciranja, kakršne razlaga Rheingold (1993) z opisovanjem virtualnih skupnosti, še niso zgodile. Hiphop-grafitarji so se ob vsej anonimnosti in skrivnostnosti srečevali v fizičnem svetu ter se sporazumevali besedno in nebesedno.

Jack Stewart je zapisal, da je izbruh grafitov v New Yorku v 70. letih zaznamoval milijone ljudi in imel neprimerljivo večji učinek kot v drugih mestih. Pred tem so bili grafiti skrivno dejanje posameznikov, v 70. letih pa so tisoče mladih ljudi povezali v usklajeno skupino, ki se je z izvirnim vizualnim dialogom ter s prenovljenimi samooglaševalskimi metodami želela postaviti pred svojimi vrstniki in javnostjo (Stewart 2009, 19).

V Castelmanovi deskriptivni raziskavi (1982) je navedeno, da so grafitarji do leta 1972 delovali predvsem samostojno ali se družili s sošolci in z vrstniki iz soseske. Pozneje so se pričeli zbirati na priljubljenih točkah v mestu, kjer so se spoznavali in informirali. V javnosti so se prepoznavali s skrito nebesedno komunikacijo (Castelman 1982 v Kropelj 2008, 359):

Tako si na primer s prstom navidezno nekaj napisal na steno in opazoval, ali je tip to videl. In je pogledal gor in verjetno na nek čuden način priznal, tako da je na primer potegnil ven marker in ga pospravil nazaj. Takrat si šel do njega in ga vprašal »Kaj pišeš, človek?«

Množica ima nizko stopnjo organizacije in predvsem nebesedno komunikacijo – oboje je razvidno iz zgornjega Castelmanovega opisa. Njena glavna značilnost so močna čustva, ki se izražajo spontano in jih spremlja avtomatična reakcija. Množica ima vedno vodjo ali vodstvo, ki prevzema pobudo, in eno ali več jedrnih skupin, ki »dajejo zgled drugim udeležencem« (Pečjak 1994, 9).

Le Bon je v svojem *zakonu duševne enotnosti* trdil, »da v množici individualne lastnosti izginejo. Občutki in misli vseh ljudi se usmerijo v isto smer« (Le Bon 1895 v Pečjak 1994, 44). Identifikacijo s prevzemanjem moralnih standardov in posnemanjem vedenja je prvi intenzivno obravnaval Sigmund Freud. Glavne skupine identifikacije posameznika, ki nastanejo že v adolescenci, so razredna, strankarska, religiozna in nacionalna. V množici ljudi se udeleženci praviloma poistovetijo z idejo, gibanjem ali voditeljem. Pečjak izpostavlja, da imajo jedrne skupine in govorniki oz. komunikatorji odločilen pomen pri vplivanju na množico. Posebne množice, kakršna je tudi grafitarska, sledijo specifičnim idejam, ki pritegnejo izbrano vrsto osebnosti (Pečjak 1994, 51–53).

Voditelji in jedrne skupine množice pri hiphopovski subkulturi, gledano na ravni celotnega gibanja, so bili predvsem glasbeniki, ki so nastopali v javnosti in bili kljub vzdevkom fizično prepoznavni. Med prvimi je bil Clive Campbell oz. Cool Herc, ki je nastopal z močnim ozvočenjem in sprožil prve *blokovske* zabave (Chang 2005, 67). Množice glasbenega dela hiphopa so bile torej zelo fizične, pri grafitarskem delu hiphopa pa je bilo precej drugače.

Newyorški grafitarji z začetka 70. letih in tudi kasnejši hiphoperski grafitarji so delovali kot *raztresena* in *nevidna* množica. Fizičen stik so imele le redke jedrne skupine – grafitarske skupine (v angleškem izvirniku *crews*). Njihova komunikacija z javnostjo je bila v celoti posredna, saj je potekala preko njihovih grafitov, torej vizualnih posegov v javni prostor. Grafitarji so s pisanjem po vlakih ustvarili svojevrsten učinkovit množični medij. V tem pogledu so delovali zelo odprto za javnost, obenem pa so ohranjali popolno anonimnost, saj so uporabljali nadimke in se pri svojem početju skrivali.

Tehnično bolj vešči grafitarji so bili pogosto povabljeni k razstavljanju v galerijah in h grafitiranju po naročilu, zato so svojo identiteto razkrili zavestno ali po spletu okoliščin. S tem so imeli precej sledilcev in vpliv na obnašanje množice. Skupine grafitarjev in podporniki so predstavljali jedrne skupine, ki so poleg voditeljev širile svoj vpliv, sporočila in nove vrednostne sisteme. S tem so ustrezali opredelitvi po Moscoviciju, ki je poudarjal anonimnost vodje množice. Nekateri voditelji pa so svoj vpliv razširili tudi precej zunaj množice. Jean-Michel Basquiat in Keith Haring sta s svojimi sporočili širila zavedanje o diskriminaciji marginalnih družbenih skupin precej širše od svoje množice delovanja. Basquiat je boleče razkrival rasizem, Haring pa je opozarjal na pravice istospolnih zvez in okužbe z virusom HIV.

Vzročno gledano gre pri populaciji hiphoperskih grafitarjev za frustracijsko množico s preneseno reakcijo, kjer je vir frustracij (sistemski rasizem in ekonomska diskriminacija) zelo zaščiten in skrit, upor proti njemu pa je ustvarjalo agresiven. Teoretično gledano gre tudi za izhajanje iz komunikacije, saj je prenos sporočila osnovna značilnost grafitiranja. Po Smelserjevi klasifikaciji je bil glavni motiv hiphopa kot skupinskega gibanja spreminjanje vrednot, njegova orientacija družbenega gibanja pa je bila normirano usmerjena v spremembo nekaterih družbenih mehanizmov oz. norm. Nove vrednote in mehanizmi njihovega družbenega priznavanja so v primeru hiphoperskih grafitov v divjem slogu predstavljali ustvarjanje nove umetniške zvrsti v javnem prostoru in prepoznavanje teh samoniklih oblik poseganja v prostor kot del institucionalne umetnosti.

Smelserjeva navodila za soočanje z nemiri lahko strnemo v institucionalno preprečevanje širjenja idej, komunikacije horizontalno in vertikalno, mobilizacije in še posebej sklicevanje na zagotavljanje reda in zakonitosti pri posrednem razbijanju množice. Vse te navedbe so se povsem ujemale z metodami, ki sta jih uporabljali mestna oblast in policija, teoretično pa jih predstavlja teorija razbitega okna.

Po Alainu Badiouju (2005, 133) je bilo 20. stoletje stoletje manifestacij, pri čemer je manifestacija ime za kolektivno telo, ki za razkazovanje svoje lastne moči uporablja javni prostor, kot so ulice in trgi. Opis povsem ustreza dejavnosti grafitarjev, ki se drugače kot z anonimnim pisanjem po zidovih niso mogli uveljaviti v družbi. Badiou pravi tudi, da 20. stoletje izkazuje geste, ki so bile prej nemogoče in pričajo o vseprisotnosti umetnosti (str. 69). V tem opisu ne moremo prepoznati grafitov v slogu *wild style*, lahko pa prepoznamo glavne značilnosti obdobja *street art*, ki se je iz njih razvilo.

Sklep

Prispevek je študija primera newyorških grafitarjev iz obdobja 60. in 70. let 20. stoletja, ki preučevano skupino prikazuje kot nevidno množico s specifičnimi lastnostmi. Medosebni odnosi posameznikov v skupini in njihova komunikacija navzven so vplivali na oblikovanje vrednot in vedenja več generacij grafitarjev znotraj ter zunaj primarne skupine.

Preučevana skupina predstavlja netipičen primer ene zadnjih avantgard 20. stoletja. Iz uličnega podpisovanja so se razvili likovni grafiti, ki so jim umetniško vrednost zadržano pripisali tudi v svetu institucionalne umetnosti. Iz tega se je razvila nova oblika umetnosti v javnem prostoru,

t. i. *street art*, ki je temeljito zaznamovala dojemanje umetnosti v začetku 21. stoletja.

Sklenemo lahko, da je mobilizacijska moč robustnih grafitarskih praks iz kratkega obdobja zlate dobe newyorškega grafitiranja vidna še danes, kar lahko ponazorimo z besedami njihovega prvega preučevalca Jacka Stewarta (2009, 19): »Redko se zgodi, da se spontana skupinska dejavnost ohrani tako dolgo in v takšnem obsegu kljub tako močnim poskusom oblasti, da bi jo izničila.«

Množice in avantgarde so v analitičnem smislu stvar 20. stoletja, ponudijo pa lahko tudi uporabna izhodišča za razumevanje pojavov 21. stoletja. Interdisciplinarna uporaba konceptov in orodij, kakršna je teorija množice, lahko ustrezno osvetli določene pojave, ki so sicer v okviru drugih ved analizirani na ustaljene načine, brez specializiranih poudarkov. S tem se pogloblja razumevanje preučevanih pojavov in poveča primerljivost ugotovitev.

Literatura

- Ahearn, Charlie, režiser. 1983. *Wild Style*. Wild Style Productions. 1 ura, 22 min.
- Badiou, Alain. 2005. *20. stoletje*. Prevedla Ana Žerjav. Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Breton, André. 1945. *Arcane 17*. Brentano's.
- Castleman, Craig. 1982. *Getting Up: Subway Graffiti in New York*. MIT Press.
- Chang, Jeff. 2005. *Can't Stop Won't Stop: A History of the Hip-Hop Generation*. Picador.
- Cohen, Albert K. 1956. *Delinquent Boys: The Culture of a Gang*. Routledge.
- Cooper, Martha, in Henry Chalfant. 2015. *Subway Art*. Thames and Hudson.
- Deitch, Jeffrey, Carlo McCormick, Charlie Ahearn, Patty Astor, Fab 5 Freddy in Lee Quiñones. B. I. »The Birth of Wild Style.« *Art in the Streets*. <https://artinthestreets.org/text/the-birth-of-wild-style>
- Ehrlich, Dimitri, in Gregor Ehrlich. 2006. »Graffiti in Its Own Words.« *New York Magazine*, 22. junij. <https://nymag.com/guides/summer/17406/>.
- Elam, Reagan. 2023. »Hip-Hop History Month: Graffiti and The Evolution of Hip Hop Into Art.« *Black American Web*, 6. november. <https://blackamericaweb.com/2022/11/08/hip-hop-history-month-graffiti/>.
- Erjavec, Aleš. 2004. *Ljubezen na zadnji pogled: avantgarda, estetika in konec umetnosti*. Založba ZRC.
- Forman, Murray. 2002. *The Hood Comes First: Race, Space, and Place in Rap and Hip-Hop*. Wesleyan University Press.
- Gastman, Roger. 2016. *Wall Writers: Graffiti in Its Innocence*. Gingko.
- Gastman, Roger, in Caleb Neelon. 2011. *The History of American Graffiti*. Harper Design.
- Halle, Howard. 2021. »The Top Famous Street Artists Ever.« *Time Out*, 8. oktober. <https://www.timeout.com/newyork/art/top-famous-street-artists>.

- Javornik, Matjaž. 2016. »Varnost in policijsko delo: kriminaliteta v urbanih središčih; preverjanje teorije razbitih oken.« Diplomsko naloga, Univerza v Mariboru.
- Kaluža, Jernej. 2018. »'Množica' kot politični problem moderne filozofije.« *Phainomena* 27 (104/105): 61–83.
- Kelling, George L., in Catherine M. Coles. 1996. *Fixing Broken Windows: Restoring Order and Reducing Crime in Our Communities*. Kessler.
- Kropej, Monika. 2008. »Končno nam je uspelo«. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231/232): 358–361.
- Kusterle, Jernej. 2014. »Zgodovinski in tipološki pregled ulične poezije.« *Jezik in slovnstvo* 59 (4): 97–110.
- Le Bon, Gustave. 1895. *Psychologie des foules*. Alcan.
- Lowe, Richard, in Dana Heinz Perry, režiser. 2004. *And You Don't Stop: 30 Years of Hip-Hop*. Perry Films. 3 ure, 20 min.
- Mitchell, W. J. Thomas. 2009. *Slikovna teorija: eseji o verbalni in vizualni reprezentaciji*. Prevedla Lela B. Njatin. Študentska založba.
- Moscovici, Serge. 1984. *The Age of the Crowd: A Historical Treatise on Mass Psychology*. Cambridge University Press.
- Pečjak, Vid. 1994. *Psihologija množice*. Samozaložba.
- Rheingold, Howard. 1993. *Virtual Communities: Homesteading on the Electronic Frontier*. MIT Press.
- Rheingold, Howard. 2004. *Ne-vidne množice: horizontalne združbe, trenutne skupnosti in mobilna plemena*. Prevedli Nikolaja Hameršak Erwin in Anamarija Urbanija. Mobitel.
- Schacter, Rafael. 2016. »Street Art Is a Period. Period. Or the Emergence of Intermural Art.« *Hyperallergic!*, 16. julij. <https://hyperallergic.com/310616/street-art-is-a-period-period-or-the-emergence-of-intermural-art/>.
- Schacter, Rafael. 2017. »Street Art is a Period. Period (Or, Classificatory Confusion and Intermural Art).« V *Graffiti and Street Art*, uredila Konstantinos Avramidis in Myrto Tsilimpounidi. Routledge.
- Shapiro, Peter. 2007. *The Rough Guide to Hip-Hop*. Rough Guides.
- Silver, Tony, rež. 1983. *Style Wars*. Public Art Films, dokumentarni film, 1 ura 10 min.
- Smelser, Neil. 1965. *Theory of Collective Behavior*. Free Press.
- Stewart, Jack. 2009. *Graffiti Kings: New York City Mass Transit Art of the 1970s*. Melcher Media.
- The Associated Press. 2003. »Ted Joans, 74, Jazzy Beat Poet Known for 'Bird Lives' Graffiti.« *The New York Times*, 18. maj. <https://www.nytimes.com/2003/05/18/nyregion/ted-joans-74-jazzy-beat-poet-known-for-bird-lives-graffiti.html>.
- The Museum of Modern Art. B.l. »Helen Levitt: American, 1913–2009.« Moma. <https://www.moma.org/artists/3520>.
- Tonry, Michael. 1994. »Race and the War on Drugs.« *University of Chicago Legal Forum*, članek 4. <https://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1994/iss1/4>.
- Zidarič, Tjaša. 2011. Institucionalizacija in komercializacija subkulturnih grafitov. *Etnolog* 21 = 72 (1): 139–161.

Psihologija
Psychology

Razlika med zgodnjo in pozno obravnavo otrok z motnjo avtističnega spektra: sistematični pregled literature

Petra Zakrajšek

Študentka Univerze na Primorskem, Slovenija

petra.zakrajsek9@gmail.com

Vesna Posavčević

Univerza na Primorskem, Slovenija

vesna.posavcevic@upr.si

© 2025 Petra Zakrajšek in Vesna Posavčević

Povzetek. Sistematični pregled literature preučuje učinke zgodnje in pozne obravnave otrok z motnjo avtističnega spektra na njihov razvoj. Namen pregleda je bil sintetizirati in opisati razvojne izide, povezane z zgodnjo diagnozo in intervencijo, ter izide, povezane s pozno diagnozo in intervencijo pri otrocih z motnjo avtističnega spektra. V pregled je bilo vključenih 11 raziskav v angleškem jeziku, ki so primerjale učinek zgodnje in pozne diagnoze ter preučevale učinkovitost različnih intervencij motnje avtističnega spektra. V pregledu so bile uporabljene tri baze podatkov (PubMed, ScienceDirect in Web of Science), pri čemer so bile vključene raziskave, objavljene med letoma 2020 in 2024. Kakovost izbranih raziskav je bila ocenjena s standardiziranimi kontrolnima seznamoma CASP (Critical Appraisal Skills Programme) in JBI (Joanna Briggs Institute). Rezultati kažejo, da zgodnja diagnoza in intervencija pomembno izboljšata izide na področju socialnega, kognitivnega, gibalnega, čustvenega razvoja in razvoja vedenjskih značilnosti otrok z motnjo avtističnega spektra. Otroci, ki so bili deležni zgodnje obravnave, so dosegli boljše rezultate na področjih socialne komunikacije, prilagoditvenega vedenja, kognitivnih sposobnosti, finih motoričnih veščin in jezikovnih spretnosti. Nasprotno je pozna diagnoza pogosto povezana z resnejšimi simptomi in večjimi razvojnimi zaostanki. Ključna ugotovitev je, da je zgodnja intervencija ključna za zmanjšanje simptomov motnje avtističnega spektra in izboljšanje kakovosti življenja otrok, medtem ko lahko pozna diagnoza vodi do dolgotrajnih negativnih posledic. Pregled poudarja pomen pravočasne obravnave za optimalen razvoj otroka z motnjo avtističnega spektra in predlaga smernice za nadaljnje raziskovanje, ki temeljijo na preučevanju dolgoročnih učinkov različnih intervencij.

Ključne besede: motnja avtističnega spektra, zgodnja intervencija, pozna intervencija, zgodnja diagnoza, pozna diagnoza, razvoj otroka

The Difference between Early and Late Diagnosis and Intervention for Children with Autism Spectrum Disorder: A Systematic Review of the Literature

Abstract. This systematic literature review examines the association between the timing of diagnosis and intervention and developmental outcomes in children with autism spectrum disorder. The aim of this review was to synthesize and describe outcomes associated with early diagnosis and intervention, as well as those associated with later diagnosis and intervention. The review included 11 studies written in English that compared the effects of early and late diagnosis and investigated the effectiveness of various interventions for autism spectrum disorder. The review utilized three databases (PubMed, ScienceDirect and Web of Science), focusing on research published between 2020 and 2024. The quality of the selected studies was assessed using standardized checklists from the Critical Appraisal Skills Programme (CASP) and the Joanna Briggs Institute (JBI). The results indicate that early diagnosis and intervention significantly improve social, cognitive, motor, emotional development, and the development of behavioural characteristics in children with autism spectrum disorder. Children who received early intervention showed better results in social communication, adaptive behaviour, cognitive abilities, fine motor skills, and language proficiency. In contrast, late diagnosis is often associated with more severe symptoms and greater developmental delays. A key finding is that early intervention and diagnosis are crucial for reducing autism spectrum disorder symptoms and improving the quality of life for affected children, while late diagnosis can lead to long-term negative consequences. The review highlights the importance of timely intervention for the optimal development in children with autism spectrum disorder and suggests directions for future research focused on the long-term effects of various interventions.

Key Words: autism spectrum disorder, early intervention, late intervention, early diagnosis, late diagnosis, child development

Uvod

Motnja avtističnega spektra (MAS) je nevrološka razvojna motnja, za katero so značilni vztrajni primanjkljaji v socialni komunikaciji in interakciji ter omejeni, ponavljajoči se vzorci vedenja, interesov ali dejavnosti

(American Psychiatric Association 2022). Ti primanjkljaji vključujejo težave pri socialno-čustveni recipročni komunikaciji, neverbalni komunikaciji in razvoju ter vzdrževanju odnosov. Ponavljajoči se vzorci vedenja vključujejo stereotipna gibanja, vztrajanje pri rutini, intenzivne interese in previsoko oz. prenizko senzorično občutljivost. Simptomi so prisotni že v zgodnjem razvojnem obdobju in pomembno vplivajo na delovanje v vsakdanjem življenju (American Psychiatric Association 2022). Globalna prevalenca MAS se giblje med 1 in 1,5 % (Zwaigenbaum in Penner 2018), pri čemer prevalenca za otroke, mlajše od pet let, znaša 0,60 % (Talantseva idr. 2023).

Čeprav se značilnosti MAS lahko pokažejo že v prvem letu otrokovega življenja, raziskave kažejo, da je diagnoza pri 18 mesecih stabilna v 93 % primerov, pri 24 mesecih pa v 82 % (Ozonoff idr. 2015). Stabilnost diagnoze MAS pomeni, da otrok, ki je bil diagnosticiran z MAS v zgodnjem obdobju, to diagnozo obdrži tudi kasneje. Padec stabilnosti diagnoze MAS s 93 % pri 18 mesecih na 82 % pri 24 mesecih je predvsem posledica večjega števila lažno pozitivnih diagnoz pri 24 mesecih, kar avtorji pripisujejo manjši previdnosti kliničnega odločanja v tej starosti – pri 18 mesecih so zdravniki diagnozo postavljali le pri izrazitejših simptomih, pri 24 mesecih pa tudi pri blažjih ali mejnih primerih. Kljub temu se diagnoza MAS najpogosteje postavi šele po tretjem letu starosti (Ozonoff idr. 2015; Penney idr. 2022). Zaradi dinamičnega razvoja v starostnem obdobju 18–24 mesecev in možnosti kasnejšega pojava simptomov Sally Ozonoff idr. (2015) poudarjajo pomen večkratnega presejanja in dolgotrajnega spremljanja otrok z zgodnjimi znaki MAS. Ti se lahko kažejo v vedenjih, kot so izogibanje očesnemu stiku ali težave pri vzdrževanju letga, neodzivnost na lastno ime in zmanjšano izražanje obraznih izrazov osnovnih čustev (Okoye idr. 2023). Raziskave so odkrile, da je stopnja lažno negativnih diagnoz višja od lažno pozitivnih. Nekateri otroci so namreč diagnosticirani šele ob vstopu v šolo, saj pri testiranju pri prejšnjih starostnih mejnikih (18 in 24 mesecev) niso dosegali kriterija za diagnozo MAS (Yu idr. 2024). Poleg tega obstajajo tudi drugi razlogi za pozno diagnozo, ki so povezani z zasenčenjem diagnoze zaradi drugih stanj, kot so zaostanki pri jezikovni ali kognitivni funkciji (Zweigenbaum in Penner 2018), ter s podaljšanim obdobjem razvoja simptomov, kar pomeni, da se simptomi ne pokažejo v celoti, dokler družbene zahteve ne presežejo omejenih zmognosti (Ozonoff idr. 2018).

Na prvi pogled so otroci v prvih 12 mesecih življenja, ki kasneje razvijejo MAS, neločljivi od tistih, ki MAS ne razvijejo, saj so prisotne podobne

ravni socialne interakcije, vzorcev vizualne pozornosti in bebljanja (Bacon idr. 2018) ter komunikacije in igralnega vedenja (Miller idr. 2021). Po 12. letu starosti se razvijejo opazno manjše ravni socialne pozornosti in komunikacije ter pogostejša ponavljajoča se vedenja z uporabo predmetov (Bacon idr. 2018).

Pomembnost zgodnje intervencije pri otrocih z MAS se ne odraža le v izboljšanju verbalnega razvoja, temveč tudi v preprečevanju sekundarnih simptomov. Ti sekundarni simptomi, ki vključujejo agresivna vedenja, nenavadne izbuhe jeze in samopoškodovanje, se lahko razvijejo kot posledica zanemarjanja oz. neustrezne obravnave primarnih simptomov MAS (Koegel idr. 2014). Čeprav niso del uradnih diagnostičnih kriterijev, so pomembni, saj služijo kot nadomestno sredstvo za vzpostavljanje komunikacije (npr. izražanje frustracije, bolečine, strahu in drugih potreb). S pomočjo zgodnje intervencije lahko posamezniki razvijejo bolj prilagojena komunikacijska vedenja (Koegel idr. 2014). Otroci z neobravnavanimi simptomi MAS zaradi zmanjšane socialne motivacije in večje selektivnosti pogosto spregledajo pomembne učne signale iz okolja (Camarata 2014). Poleg tega pa je otrok dovzetnejši za elemente izboljšave, ki jih nudi zgodnja intervencija, saj se njegovi možgani takrat razvijajo najintenzivneje – čeprav se razvoj možganov nadaljuje tudi kasneje v otroštvu in mladostništvu (Okoye idr. 2023). Tako imata zgodnja diagnoza in intervencija ključno vlogo pri preprečevanju izzivov, povezanih s simptomi MAS, in pri izboljšanju kakovosti življenja ter produktivnosti posameznikov s to motnjo (Øien idr. 2021). Raziskava, ki je preučevala učinke zgodnje intenzivne intervencije pri malčkih, starih 12 mesecev, je po dveh letih intervencije pokazala pomembne izboljšave na področjih prilagoditvenih funkcij, komunikacijskih veščin in vsakodnevnih veščin ter motoričnih spretnosti (Dawson idr. 2009).

Predhodni sistematični pregledi so se večinoma osredotočali na učinke zgodnjih vedenjskih in razvojnih intervencij, pri čemer so preučevali spoznavne, jezikovne, socialne in vedenjske izide otrok z MAS ter stabilnost diagnoze v času. Ugotovitve kažejo, da lahko zgodnje intervencije prinesejo koristi na področju razvoja jezika, socialne komunikacije in prilagoditvenih spretnosti, vendar so izidi heterogeni in pogosto metodološko omejeni (Howlin idr. 2009; Magiati idr. 2012). Drugi pregledi raziskav otrok z MAS so preučevali klinične, socialne in okoljske napovednike zgodnje diagnoze MAS pri otrocih (Loubersac idr. 2021) ter ključne razloge za razlike v starosti ob diagnozi MAS, vključno z lastnostmi otroka, družine in sistema (Daniels in Mandell 2013). Dodatno so pregledi dia-

gnostične stabilnosti opozorili na klinične in metodološke heterogenosti raziskav, kar otežuje enotne primerjave zgodnje in pozne diagnoze (Woolfenden idr. 2012). Doslej torej ni bilo pregleda, ki bi v enem okviru celovito združil časovni vidik diagnoze in obravnave z razvojem otrok z MAS, zato naš pregled prinaša pomemben prispevek s sintezo tovrstnih raziskav iz obdobja med letoma 2020 in 2024 ter s tem omogoča jasnejši vpogled v sodobni kontekst, tj. po pandemiji covida-19.

Problem in raziskovalna vprašanja

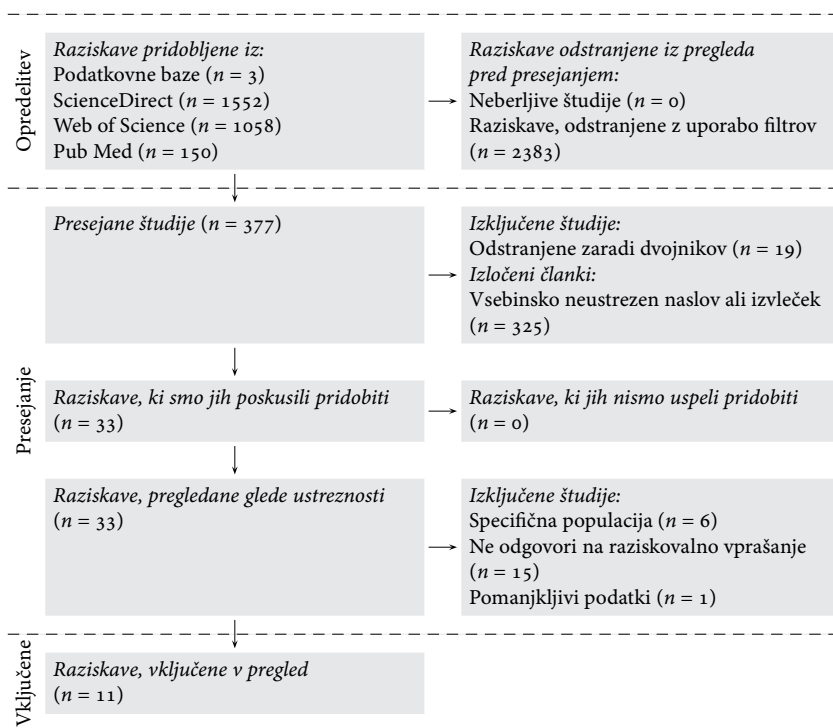
Na podlagi predhodnih raziskav je razvidno, da je primerjava zgodnje in pozne obravnave pri otrocih z MAS slabo preučevana. V tem sistematičnem pregledu literature nas zanima, kakšni so izidi v razvoju otrok z MAS, ki so bili deležni zgodnje obravnave, ter kakšni so izidi pri tistih otrocih, ki so bili deležni pozne obravnave. Namen pregleda je analiza dosedanje literature in raziskav na področju učinkov zgodnje ter pozne diagnoze in intervencije pri otrocih z MAS. Ta pregled bo prispeval k celovitejšemu razumevanju izidov zgodnje in pozne obravnave MAS pri otrocih. Na podlagi ugotovitev predhodnih raziskav in naših ciljev smo si postavili naslednja raziskovalna vprašanja:

- Ali ima starost, pri kateri je otrok prejel diagnozo MAS, pomemben učinek na razvoj otrok?
- Ali se učinki zgodnje intervencije razlikujejo od učinkov intervencij, ki so bile izvedene kasneje?
- Kakšne so prednosti zgodnje obravnave otrok z MAS?
- Kakšni so učinki obravnave na različna področja otrokovega razvoja?

Metode

Strategija iskanja

Iskanje člankov za sistematični pregled literature na področju časovnega vidika diagnoze ali intervencije pri otrocih z motnjo avtističnega spektra in njihove povezanosti z razvojnimi izidi smo izvedli med 2. in 8. julijem 2024. V tem obdobju smo preiskali izbrane bibliografske baze podatkov ter sproti beležili in spremljali rezultate do 4. julija 2024. Za iskanje ustrezne literature smo uporabili tri baze podatkov, in sicer ScienceDirect, Web of Science in PubMed. V vseh treh bazah smo uporabili iskalni niz: »(autism OR ASD) AND ((“early diagnosis” AND “early intervention”) OR (“later diagnosis” OR “later intervention”)) AND development«. V ba-

Slika 1 Postopek identifikacije in izbora člankov (diagram PRISMA)

zah ScienceDirect in PubMed smo ključne besede iskali na vseh področjih, medtem ko smo iskanje s pomočjo iskalnega niza v bazi Web of Science omejili na vsebinsko temo zadetkov. V vseh treh bazah podatkov smo s pomočjo filtrov nato omejili leto izdaje na 2020–2024. Z uporabo filtrov spletnih baz smo omejili iskanje tudi na angleški jezik in prostodostopno celotno besedilo. Kjer je bilo možno, smo filtrirali zadetke tudi glede na vrsto članka, in sicer smo v bazi ScienceDirect vključili raziskovalne članke in poročila o primerih, v bazi Web of Science pa vse članke. Članke iz posamezne baze je pregledala ena oseba. Ustreznost zadetkov, dobljenih z iskalnim nizom in s filtri, smo najprej presojali na podlagi naslova, nato izvlečka in na koncu celotnega besedila, pri čemer smo uporabili vnaprej določene vključitvene in izključitvene kriterije. Rezultati iskanja po posamezni bazi so prikazani na sliki 1.

Vključitveni in izključitveni kriteriji

V pregled smo vključili (1) empirične raziskave, ki so (2) v angleškem jeziku, (3) odgovorile na naše raziskovalno vprašanje, torej so preučevale

povezavo med časovnim vidikom obravnave (diagnoze in/ali intervencije) ter razvojnimi izidi otroka, in (4) bile objavljene med letoma 2020 in 2024.

Izključili smo raziskave, (1) ki so bile izvedene na ozko zasnovani populaciji (zajemajo otroke z genetskimi sindromi (npr. fragilni X), s pridruženimi somatskimi ali z nevrološkiimi boleznimi (npr. epilepsija, cerebralna paraliza), z izpostavljenostjo specifičnim biološkim/okoljskim dejavnikom v prenatalni fazi ali po rojstvu in otroke s senzoričnimi ali z motoričnimi primanjkljaji (npr. gluhi/gluhonemi otroci z MAS)) ali pa so preučevale komorbidnosti motnje avtističnega spektra, ter tiste, (2) ki so preučevale dejavnike tveganja in napovedi diagnoze motnje avtističnega spektra.

V pregled so bile vključene raziskave, objavljene med letoma 2020 in 2024, da bi se izognili metodološki heterogenosti, povezani z vplivom pandemije covida-19 na diagnostiko in obravnavo MAS. Pandemija covida-19 je pomenila prelomnico v praksi, saj je zaradi smernic za socialno distanciranje in preobremenjenosti zdravstvenega sistema prišlo do podaljšanih čakalnih dob za diagnostično oceno, omejitve razpoložljivosti diagnostičnih storitev na lokalne ali regionalne, preusmeritve na oceno in obravnavo avtizma po telefonu ter drugih bistvenih sprememb v diagnostiki in obravnavi otrok z MAS (Spain idr. 2022). Zaradi teh sprememb bi bilo metodološko težavno skupaj obravnavati raziskave iz obdobja pred in po pandemiji, ne da bi hkrati naslovili vpliv pandemije covida-19 na obravnavo. Namen pregleda zato ni bil analizirati učinke pandemije na obravnavo otrok z MAS, temveč povzeti izide zgodnje in pozne obravnave v medsebojno primerljivem kontekstu v času po pandemiji covida-19, ki predstavlja novo realnost in zato aktualnejše izhodišče za razumevanje obravnave otrok z MAS danes.

Pristop k analizi povezave razvojnih izidov s starostjo pri obravnavi

Nekateri strokovnjaki se pri opredelitvi zgodnje diagnoze pri otrocih z MAS opirajo na zanesljivost diagnoze v obdobju med 18. in 24. mesecem starosti, kot izpostavljajo različne strokovne smernice, kot so tiste American Academy of Pediatrics (Hyman idr. 2020). Na podlagi tega »zgodnjo« diagnozo pogosto razumejo kot tisto, postavljeno takoj, ko so znaki MAS prvič zanesljivo zaznani, ne da bi bila vezana na točno določeno starostno mejo (Fernell idr. 2013; Daniels and Mandell 2013). Kljub temu da številne raziskave kot »zgodnjo« diagnozo MAS opredeljujejo tisto do 3. leta starosti (Becerra-Culqui idr. 2018; Elder idr. 2017; Loubersac idr. 2021; Rabba idr. 2019), obstajajo znatne razlike v natančnih starostnih mejah.

Nekatere raziskave postavljajo mejo za zgodnjo diagnozo že pri 24. mesecih (Miller idr. 2021), druge pri 30. mesecih (Gabbay-Dizdar idr. 2022), nekatere pa šele ob 5. letu starosti (Okoye idr. 2023). Še bolj zamegljene so meje za »pozno« diagnozo. Eden izmed sistematičnih pregledov pozne diagnoze MAS ugotavlja, da raziskave zelo različno operacionalizirajo starostno mejo za »zgodnjo« in »pozno« diagnozo, saj se kriteriji v večini spreminjajo glede na preučevano starostno skupino in kontekst raziskave. Pri raziskovalcih, ki preučujejo najmlajše otroke, se kot »pozna« diagnoza omenja diagnoza po 2. letu starosti, v predšolskem obdobju prag pogosto sovпада z 2–3 leti. Pri šolskih otrocih se meja premakne na vstop v šolo (okoli 5–6 let), medtem ko pri mladostnikih na 12–13 let (Russell idr. 2024). Zaradi navedene heterogenosti v operacionalizaciji pojmov »zgodnje« in »pozne« obravnave v različnih raziskavah se nismo odločili za vzpostavitev enotne starostne meje. Namesto tega smo uporabili pristop medštudijske primerjave, pri katerem smo za vsako raziskavo upoštevali povprečno starost udeležencev ali starostne razpone, kot so jih navedli avtorji. S primerjavo rezultatov raziskav na mlajših in raziskav na starejših otrocih smo lahko preučevali povezavo med starostjo ob obravnavi in razvojnimi izidi, hkrati pa ohranili kontekstualni pomen rezultatov posameznih raziskav. Ta pristop je omogočil upoštevanje različnih metodoloških pristopov in operacionalizacij, ki so jih uporabili avtorji vključenih raziskav.

Metoda ocene kakovosti raziskav in sinteze informacij

Ocena kakovosti raziskave je bila izvedena s pomočjo spletno dostopnih kontrolnih seznamov. Randomizirana kontrolirana preizkušanja, kohortne raziskave in kvalitativna raziskava so bile ocenjene z uporabo ustreznih verzij kontrolnih seznamov CASP (Critical Appraisal Skills Programme) (Critical Appraisal Skills Programme b.l.). Za oceno kakovosti kvaziekperimentalne in prečne raziskave pa smo uporabili ustrezne verzije kontrolnega seznama JBI (Joanna Briggs Institute b.l.), prilagojene specifičnim vrstam raziskav. Kakovost raziskav je bila ocenjena in prikazana v treh ali štirih segmentih, ki ustrezajo kriterijem izbranega kontrolnega seznama, to so veljavnost raziskave, njena metodološka ustreznost, poročanje o rezultatih ter uporabnost rezultatov. Skupna ocena kakovosti je bila določena kot seštevek ocen vseh kriterijev kontrolnega seznama (npr. veljavnost, metodološka ustreznost, poročanje o rezultatih, aplikacija rezultatov). Maksimalno možno število točk kakovosti je odvisno od obsega kriterijev v posameznem kontrolnem seznamu in predstavlja

vsoto vseh možnih točk za vključene kriterije. Poleg ocene kakovosti raziskav smo navedli tudi metodološke pomanjkljivosti posamezne raziskave, ki temeljijo na identificiranih pomanjkljivostih v ocenah kakovosti raziskav.

Sistematični pregled literature vsebuje sintezo in kategorizacijo ugotovitev izbranih raziskav glede na ključne spremenljivke, ki so povezane z razvojem otrok z MAS. Raziskave so razvrščene v tri glavne tematske sklope, ki obravnavajo povezavo sledečih postavk z razvojnimi izidi otrok: starost ob postavitvi diagnoze, starost ob začetku intervencije ter ugotovljene prednosti zgodnje obravnave otrok z MAS. Prvi sklop raziskav obravnava učinek pozne in zgodnje diagnoze na različna področja razvoja otrok, pri čemer se osredotoča na primerjavo rezultatov glede na časovno opredelitev diagnoze ter njene posledice na sposobnosti otroka. Drugi sklop se osredotoča na učinkovitost zgodnje intervencije, pri čemer primerja rezultate zgodnjih intervencij z rezultati intervencij, ki so bile uvedene v kasnejšem obdobju otrokovega življenja. V tem sklopu so analizirani tudi specifični pristopi k intervencijam ter njihov učinek na socialne veščine otrok. Tretji sklop zajema pregled prednosti zgodnje obravnave, pri čemer poudarja pomembnost pravočasnega posredovanja pri preprečevanju nadaljnjih razvojnih zaostankov in zmanjševanju simptomov MAS.

Rezultati

V okviru sistematičnega pregleda literature smo pregledali 11 raziskav, ki so predstavljene v nadaljevanu. Navedeni so podatki o avtorjih, državi izvedbe raziskave, vzorcu raziskave, diagnozi oz. značilnostih intervencije, uporabljenih instrumentih ter glavne ugotovitve posamezne raziskave.¹

¹ *Opombe.* MAS – motnja avtističnega spektra; Ms – povprečna starost; SD – standardni odklon; LR-no ASD – otroci z nizkim tveganjem in brez diagnoze MAS; HR-no ASD – otroci z visokim tveganjem in brez diagnoze MAS; ASD – Autism Spectrum Disorder; DSM-5 – *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 5. izdaja; CARS-2 – Childhood Autism Rating Scale, Second Edition (Schopler idr. 2010); ADOS-2 – Autism Diagnostic Observation Schedule, 2. izdaja (Lord, Luyster idr. 2012; Lord, Rutter idr. 2012); MSEL – Mullen Scales of Early Learning (Mullen 1995); VABS-II – Vineland Adaptive Behavior Scales, Second Edition (Sparrow idr. 2005); GMDS-ER – Griffiths Mental Development Scales – Edition Revised (Luiz idr. 2006); SACS-R – Social Attention and Communication Surveillance-Revised (Barbaro idr. 2018); AOSI – Autism Observation Scale for Infants (Bryson idr. 2008); MB-CDIS – MacArthur-Bates Communication Development Inventories (Fenson idr. 2007); ADOS-G – Autism Diagnostic Observation Schedule-Generik (Lord idr. 2000); ADI-R – Autism Diagnostic Interview, Revised (Lord idr. 1994); ESCS –

Podatki o izbranih raziskavah

Miller idr. (2021) | ZDA

Vzorec. Malčki z diagnozo MAS ($n = 112$), starosti 12–41 mesecev.

Diagnoza/intervencija. Postavitev diagnoze ob treh časovnih mejnikih: 12–18 mesecev, 19–24 mesecev, 25–41 mesecev. Opazovanje otroka, razvojna zgodovina, neposredno testiranje.

Pripomočki. Resnost simptomov MAS: CARS-2, ADOS-2 (modul za malčke ter modula 1 in 2). Razvoj: MSEL, VABS-II.

Glavne ugotovitve. Pri otrocih, diagnosticiranih kasneje, je bilo ugotovljeno linearno povečanje prizadetosti na področjih fine motorike ($p < 0,001$; $\eta p^2 = 0,303$), receptivnega jezika ($p = 0,019$; $\eta p^2 = 0,071$) in socializacije ($p < 0,001$; $\eta^2 = 0,203$). Podobna prizadetost je bila zabeležena pri vseh skupinah na področjih ekspresivnih jezikovnih spretnosti in socialne komunikacije.

Bertamini idr. (2023) | Ni podatka o državi

Vzorec. Otroci z diagnozo MAS ($n = 25$; starosti 23–57 mesecev), od tega 22 dečkov in 3 deklice.

Diagnoza/intervencija. Opazovanje otrok ter značilnosti njihove interakcije s terapevtom med naturalistično razvojno vedenjsko intervencijo.

Pripomočki. Resnost simptomov: ADOS-2 (modul za malčke ter modula 1 in 2). Razvoj: GMDS-ER.

Glavne ugotovitve. Profili z manjšim razvojnim zaostankom pred zdravljenjem ($r = 0,71$; $p = 0,001$), zgodnji začetek intervencije ($r = -0,56$; $p = 0,015$) in terapevtova učinkovitost ($r = 0,46$; $p = 0,046$) pri vključevanju otroka so povezani z boljšimi rezultati zdravljenja.

Whitehouse idr. (2021) | Avstralija

Vzorec. Družine z dojenčkom, starim 9–14 mesecev, ki ima visoko verjetnost za razvoj MAS ($n = 104$).

Diagnoza/intervencija. Preventivna intervencija iBASIS-VIPP (10 sej socialne komunikacije za izboljšanje starševskih veščin s pomočjo terapevta) v prodromalni fazi razvoja MAS.

Pripomočki. Zgodnji znaki: SACS-R, AOSI. Resnost simptomov: ADOS-2 (modul za malčke ter modula 1 in 2). Razvoj: MSEL, VABS-II, MB-CDIS.

Early Social Communication Scales (Mundy idr. 2003); ESAC – Early Screening od Autism and Communication (Wetherby idr. 2021); ABAS-II – Adaptive Behavior Assessment System-II (Harrison in Oakland 2000); EDSM Checklist – Early Start Denver Model Curriculum Checklist (Rogers in Dawson 2009); CARS – Childhood Autism Rating Scale (Schopler idr. 1980); SDQ – Strengths and Difficulties Questionnaire (Du idr. 2008); CDSC – The China Developmental Scale for Children (Chun-Hua idr. 2014); CBCL – Child Behavior Checklist (Achenbach in Rescorla 2000); BSID – Bayley Scales of Infant Development (Bayley 2005); WISC-IV – Wechsler Intelligence Scale for Children, Fourth Edition (Wechsler 2003); ABA – Applied Behavioral Analysis; P-ESDM – Parent-Delivered Early Start Denver Model; iBASIS-VIPP – Intervention within the British Autism Study of Infant Siblings with Video Interaction to Promote Positive Parenting.

Razlika med zgodnjo in pozno obravnavo otrok z motnjo avtističnega spektra

Glavne ugotovitve. Preventivna intervencija zmanjšuje resnost simptomov MAS in verjetnost diagnoze MAS pri tretjem letu starosti ($p = 0,04$; $d \approx 0,30$).

Lupindo idr. (2023) | Južnoafriška republika

Vzorec. Udeleženci moškega spola nad 25 let s prejeto diagnozo po 18. letu starosti ($n = 10$).

Diagnoza/intervencija. Diagnoza MAS po 18. letu starosti in najmanj 6 mesecev pred sodelovanjem v raziskavi.

Pripomočki. Polstrukturirani intervju, temelječ na življenjski zgodovini.

Glavne ugotovitve. Med pogosto omenjenimi življenjskimi vidiki, ki so povezani s pozno diagnozo, so osebni odnosi, zaposlitev in stopnja samostojnosti. Značilno je iskanje diagnoze, kar izhaja iz nezadovoljenih potreb v socialnih odnosih ter soočanja z življenjskimi izzivi.

Northrup idr. (2021) | ZDA

Vzorec. Malčki z vsaj enim starejšim sorojencem ($n = 144$), razdeljeni v tri skupine: LR-no ASD ($n = 79$), HR-no ASD ($n = 48$), diagnoza ASD ($n = 17$).

Diagnoza/intervencija. Ocena napovedne vrednosti opazovalnih ukrepov treh vidikov zgodnjega socialnega razvoja, zbranih pri 22. mesecu starosti, za napoved pozne diagnoze MAS. Testiranje za postavitev diagnoze z uporabo ADOS-G pri 36 mesecih.

Pripomočki. Ocena diagnoze: ADOS-G, ADI-R. Razvoj: MSEL.

Glavne ugotovitve. Vse tri spremenljivke socialnega razvoja (socialna angažiranost ($p = 0,007$; razmerje obetov = 0,326), navidezna igra ($p = 0,015$; razmerje obetov = 0,235), in empatična skrb ($p = 0,008$; razmerje obetov = 0,372)) prispevajo k napovedovanju poznejše diagnoze MAS. Model, ki vključuje vse tri omenjene spremenljivke, je poznejšo diagnozo MAS napovedal s 93,8-odstotno natančnostjo.

Frolli idr. (2021) | Italija

Vzorec. Otroci v starosti 20–30 mesecev z diagnosticiranim tveganjem za diagnozo blage MAS (1. raven po DSM-5) ($n = 84$).

Diagnoza/intervencija. Diagnoza, postavljena pri 30 mesecih ali prej. Trening krepitve starševskega zavedanja (trajanje 6 mesecev) na osnovi ABA v primerjavi s treningi staršev za izboljšanje refleksivnih funkcij.

Pripomočki. Resnost simptomov: ADOS-2 (modul za malčke), ADI-R. Razvoj: ESCS, VABS II.

Glavne ugotovitve. Zgodnja intervencija na osnovi ABA ima pozitiven učinek na razvoj kognitivnih predhodnikov teorije uma ($F(1,82) = 161,102$; $p < 0,05$), medtem ko intervencija za izboljšanje refleksivnih funkcij izboljša razvoj predhodnikov skupne vezane pozornosti in veščin mentalizacije (tako reflektiranje o lastnih miselnih izkušnjah kot tudi otrokovih; $F(1,82) = 1637,699$; $p < 0,05$), kar pa služi tudi kot pomemben zaščitni dejavnik za otrokov razvoj.

Gaines idr. (2022) | Kanada

Vzorec. Družine z otrokom s sumom na MAS ($n = 89$), starim 12–39 mesecev.

Diagnoza/intervencija. Zgodnja intervencija QuickStart, prilagojena po P-ESDM, je hibridna, pri čemer so mediatorji intervencije tako terapevti kot tudi starši v domačem in terapevtskem okolju. Cilj je spodbujanje zgodnje socialne komunikacije in socialnih interakcij ter ustvarjanje odnosov pri malčkih s tveganjem za MAS.

Pripomočki. Zgodnje presejanje: ESAC. Razvoj: ABAS-II, MB-CDIS.

Glavne ugotovitve. Zabeleženo je bilo izboljšanje socialnega razvoja malčkov na področjih socialnih interakcij ($p = 0,049$; $d = 0,26$), jezika ($p < 0,001$; $d = 0,77-1,18$) ter komunikacijskih veščin ($p = 0,002$; $d = 0,42$) in torej preko teh spremenljivk zmanjšanje simptomov MAS. Kljub pozitivnim rezultatom pri otrocih ni bilo pomembnih sprememb v občutku kompetentnosti staršev.

Malucelli idr. (2021) | Brazilija

Vzorec. Otroci z diagnozo MAS, stari 29–42 mesecev, in njihovi skrbniki ($n = 18$).

Diagnoza/intervencija. Diagnoza, postavljena z uporabo ADOS-2. Intervencija je vključevala tedensko srečanje s strokovnjakom, ki je staršem predstavil tehnike zgodnjega učenja po modelu ESDM. Predstavljene tehnike so starši uporabljali doma pri interakciji z otrokom.

Pripomočki. Resnost simptomov: ADOS-2. Razvoj: ESDM Checklist.

Glavne ugotovitve. Otroci v študijski skupini, katerih starši so bili deležni treninga, so dosegli večji napredek na vseh preučevanih področjih razvoja tako v primerjavi s kontrolno skupino ($p = 0,001-0,05$) kot tudi v primerjavi rezultatov, beleženih pred in po intervenciji znotraj študijske skupine ($p = 0,001-0,05$). Moč testa je bila izračunana za srednje velik učinek ($f^2 = 0,50$). Poleg tega je bila ugotovljena tudi izboljšana kakovost interakcije med staršem in otrokom študijske skupine (koeficient kapa za oceno kakovosti interakcije: skoraj popolno ujemanje med ocenjevalci, kar kaže na visoko zanesljivo izboljšanje).

Ma idr. (2022) | Kitajska

Vzorec. Otroci, stari 36–72 mesecev, z diagnozo MAS ($n = 81$).

Diagnoza/intervencija. Diagnoza, postavljena na podlagi CARS in SDQ. Integrirana intervencija je vključevala program usposabljanja, vezanega na profil učnega sloga. Naučeno znanje so starši prenesli na izvedbo treningov doma.

Pripomočki. Resnost simptomov: CARS, SDQ. Razvoj: CDSC.

Glavne ugotovitve. Intervencija je prinesla pomembne izboljšave v jezikovnih ($p < 0,001$), socialnih ($p = 0,005$) in prilagoditvenih razvojnih kvocientih ($p = 0,040$) ter v prosocialnem vedenju ($p < 0,001$) v intervencijski skupini. Prav tako je privedla do zmanjšanja resnosti simptomov, kot so hiperaktivnost ($p < 0,001$) in težave z vrstniki ($p < 0,001$). Ugotovljene so bile tudi razlike med starostnimi skupinami, pri čemer so otroci v starostni skupini 36–48 mesecev dosegli najboljše rezultate ($r = 0,26-0,29$; $p = 0,010-0,040$).

Pino idr. (2024) | Italija

Vzorec. Otroci, stari 18–48 mesecev, z diagnozo MAS ($n = 67$).

Diagnoza/intervencija. Sledenje spremembam v razvoju otrok z diagnozo MAS z uporabo GMDS-ER.

Pripomočki. Resnost simptomov: ADOS-2 (modul za malčke in modul 1). Razvoj: GMDS-ER.

Glavne ugotovitve. Rezultati GMDS-ER nakazujejo razvojni zaostanek otrok z MAS na osebno-socialnem ($p = 0,014$; $d = 0,39$), slušnem in jezikovnem področju ($p < 0,001$; $d = 0,49$) ter področju praktičnega mišljenja ($p < 0,001$; $d = 0,63$). Zaostanki tudi napovedujejo resnost simptomov MAS.

Razlika med zgodnjo in pozno obravnavo otrok z motnjo avtističnega spektra

McDonald idr. (2021) | Avstralija

Vzorec. Otroci z diagnozo MAS, prejeta pred 42. mesecem starosti ($n = 54$; $Ms = 34,5$; $SD = 5,0$).

Diagnoza/intervencija. Diagnoza MAS, potrjena s pomočjo DSM-5 na kasnejšem spremljanju po intervalu 64 mesecev.

Pripomočki. Resnost simptomov: CARS-2, CBCL, ADOS-2 (moduli 1, 2 in 3). Razvoj: BSID, GMDS-ER, VABS II, WISC-IV.

Glavne ugotovitve. Večina otrok je napredovala na področju prilagoditvenih funkcij in ekspresivnega jezika, od tega je pri petini (19 %) prisoten velik napredek (definirano kot izboljšanje za več kot eno standardno deviacijo v VABS II; $p < 0,001$; parcialni eta-kvadrat = 0,275).

V nadaljevanju so predstavljeni podatki ocene kakovosti raziskav, vključenih v pregled, na področjih veljavnosti raziskave, metodološke ustreznosti, poročanja o rezultatih in uporabnosti rezultatov. Poleg tega so izpostavljene tudi metodološke pomanjkljivosti posameznih raziskav.

Podatki o kakovosti vključenih raziskav

Miller idr. (2021) | Verzija JBI

Vrsta raziskave. Prečna.

Veljavnost. 4/4

Metodološka ustreznost. 4/4

Poročanje o rezultatih. –

Aplikacija rezultatov. –

Kakovost raziskave. 8/8

Metodološke pomanjkljivosti. Širok starostni razpon skupin lahko vodi do različnih razvojnih stopenj znotraj skupin – vpliv na primerljivost med skupinami.

Bertamini idr. (2023) | Verzija CASP

Vrsta raziskave. Kohortna.

Veljavnost. 7/8

Metodološka ustreznost. –

Poročanje o rezultatih. 3/3

Aplikacija rezultatov. 3/3

Kakovost raziskave. 13/14

Metodološke pomanjkljivosti. Ni dovolj podrobnosti o postopku izbire udeležencev, vključno z vključitvenimi in izključitvenimi kriteriji (seleksijska pristranskost).

Whitehouse idr. (2021) | Verzija CASP

Vrsta raziskave. Randomizirano kontrolirano preizkušanje.

Veljavnost. 3/3

Metodološka ustreznost. 3/3

Poročanje o rezultatih. 2/3

Aplikacija rezultatov. 1/2

Kakovost raziskave. 9/11

Metodološke pomanjkljivosti. Kljub ugotovljenim pozitivnim učinkom intervencije je ocena koristi intervencije pomanjkljiva zaradi manjkajočih podatkov o morebitnih negativnih učinkih intervencije.

Lupindo (2023) | Verzija CASP

Vrsta raziskave. Kvalitativna

Veljavnost. 6/6

Metodološka ustreznost. –

Poročanje o rezultatih. 3/3

Aplikacija rezultatov. 1/1

Kakovost raziskave. 10/10

Metodološke pomanjkljivosti. Omejena posplošljivost rezultatov zaradi majhnega števila udeležencev in pomanjkljive raznolikosti vzorca.

Subjektivnost podatkov samoporočanja (pristranskost).

Pomanjkanje uporabe standardiziranih orodij za merjenje izkušnje udeležencev.

Pomanjkanje triangulacije metod.

Northrup idr. (2021) | Verzija CASP

Vrsta raziskave. Kohortna

Veljavnost. 6/8

Metodološka ustreznost. –

Poročanje o rezultatih. 1/3

Aplikacija rezultatov. 2/3

Kakovost raziskave. 9/14

Metodološke pomanjkljivosti. Potencialni manjkajoči zavajajoči dejavniki, kot so genetske predispozicije ipd.

Ni podrobno opisanih statističnih metod za nadzor zavajajočih dejavnikov.

Ni navedenih podatkov o intervalih zaupanja ali drugih merah natančnosti rezultatov, kot so *p*-vrednosti.

Frolli idr. (2021) | Verzija JBI

Vrsta raziskave. Kvaziekperimentalna

Veljavnost. 2/2

Metodološka ustreznost. 5/6

Poročanje o rezultatih. 1/1

Aplikacija rezultatov. –

Kakovost raziskave. 8/9

Metodološke pomanjkljivosti. Raziskava ne navaja, ali so bili ocenjevalci slepi za skupinsko razvrstitev (pristranskost).

Gaines idr. (2022) | Verzija CASP

Vrsta raziskave. Kohortna

Veljavnost. 4/8

Metodološka ustreznost. –

Poročanje o rezultatih. 2/3

Aplikacija rezultatov. 2/3

Kakovost raziskave. 8/14

Metodološke pomanjkljivosti. Zanašanje na poročanje staršev in opazovanje s strani terapevta nakazujeta na subjektivnost metod za mero izpostavljenosti – pomanjkanje objektivnih metod.

Individualno prilagojena izvedba intervencij s strani staršev (pristranskost).

Ni podatka o nadzoru ali analizi zavajajočih dejavnikov.

Velik odstotek udeležencev ni izvedel vseh meritev, pri tistih z nepopolnimi rezultati se kaže razvojna pomanjkljivost.

Kratkoročno sledenje učinkom intervencije, ni podatka o dolgoročnih učinkih

Raziskava vključuje tako natančne kot tudi manj natančne rezultate.

Malucelli idr. (2021) | Verzija CASP

Vrsta raziskave. Randomizirano kontrolirano preizkušanje.

Veljavnost. 3/3

Metodološka ustreznost. 3/3

Poročanje o rezultatih. 2/3

Aplikacija rezultatov. 2/2

Kakovost raziskave. 10/11

Metodološke pomanjkljivosti. Kratko trajanje programa (12 tednov) morda ne vključuje prikaza dolgoročnih učinkov intervencij.

Uporaba metod samoporočanja (pristranskost).

Kljub ugotovljenim pozitivnim učinkom intervencije je ocena koristi intervencije pomanjkljiva zaradi manjkajočih podatkov o morebitnih negativnih učinkih intervencije.

Ma idr. (2022) | Verzija CASP

Vrsta raziskave. Randomizirano kontrolirano preizkušanje.

Veljavnost. 1/3

Metodološka ustreznost. 3/3

Poročanje o rezultatih. 3/3

Aplikacija rezultatov. 2/2

Kakovost raziskave. 9/11

Metodološke pomanjkljivosti. Dodeljevanje udeležencev v intervencijsko in kontrolno skupino ni bilo naključno.

Izključitev dveh kontrolnih skupin zaradi premajhnega števila udeležencev, pomanjkljiva analiza vseh podatkov udeležencev, ki so bili sprva vključeni v raziskavo.

Uporaba metod samoocenjevanja (pristranskost).

Pino idr. (2024) | Verzija CASP

Vrsta raziskave. Kohortna

Veljavnost. 6/8

Metodološka ustreznost. –

Poročanje o rezultatih. 3/3

Aplikacija rezultatov. 3/3

Kakovost raziskave. 12/14

Metodološke pomanjkljivosti. Potencialni manjkajoči zavajajoči dejavniki, kot so socialno-ekonomski status, stopnja izobraženosti staršev ipd.

Stopnja osipa udeležencev (15 %), izključitev iz končnega raziskovanega vzorca.

McDonald idr. (2021) | Verzija CASP

Vrsta raziskave. Kohortna

Veljavnost. 7/8

Metodološka ustreznost. –

Poročanje o rezultatih. 3/3

Aplikacija rezultatov. 2/3

Kakovost raziskave. 13/14

Metodološke pomanjkljivosti. Nekonsistentna uporaba diagnostičnih orodij – ADOS-2 (Autism Diagnostic Observation Schedule) ni bil uporabljen pri vseh otrocih v raziskavi.

Raziskava je bila izvedena na specifičnem geografskem območju in v specifičnem zdravstvenem sistemu, kar omejuje možnost posploševanja.

Rezultati pregleda literature so pokazali raznoliko osredotočenost raziskav, ki so bile vključene v pregled. Nekatere raziskave so raziskovale učinek časovnega vidika postavitve diagnoze MAS na razvoj otrok (Miller idr. 2021; Lupindo idr. 2023), medtem ko so se druge osredotočale na preučevanje učinka poteka MAS na otrokov razvoj (Pino idr. 2024; McDonald idr. 2021). Tretja skupina raziskav je raziskovala učinkovitost različnih intervencij, zasnovanih za obravnavo specifičnih primanjkljajev, značilnih za MAS, pri čemer so analizirale tudi časovni vidik intervencij, njihov učinek na potek MAS ter učinek na razvoj otroka (Bertamini idr. 2023; Whitehouse idr. 2021; Frolli idr. 2021; Gaines idr. 2022; Malucelli idr. 2021; Ma idr. 2022). Ena od raziskav je obravnavala napovedno vrednost zgodnjih razvojnih indikatorjev za napovedovanje diagnoze MAS (Northrup idr. 2021).

Raziskave Whitehousa idr. (2021), Frollija idr. (2021), Robin Gaines idr. (2022), Edilici Malucelli idr. (2021) ter Maja idr. (2022) so poleg otrok z MAS vključevale tudi njihove starše, ki so izvedli določene intervencije (Gaines idr. 2022) ali pa so sodelovali na treningih, kot so treningi za krepitev samozavedanja in refleksivnih funkcij (Frolli idr. 2021), treningi za optimalno odzivanje na specifične socialne signale otrok (Whitehouse idr. 2021), učenje elementov zgodnjega starševskega treninga (Malucelli idr. 2021) ter usposabljanje, vezano na profil učnega sloga otrok (Ma idr. 2022). Starši so pridobljena znanja nato uporabili tudi v interakciji z otrokom v domačem okolju (Frolli idr. 2021; Whitehouse idr. 2021; Malucelli idr. 2021; Ma idr. 2022).

V nadaljevanju so rezultati vključenih raziskav kategorizirani glede na glavna področja razvoja, in sicer socialni razvoj, kognitivni razvoj, gibalni razvoj, čustveni razvoj in razvoj vedenjskih značilnosti. Ta kategorizacija

omogoča jasen pregled specifičnih učinkov obravnave na posamezna področja razvoja otrok z MAS.

Učinki obravnave na socialni razvoj

Osem vključenih raziskav je med drugim raziskovalo učinke obravnave na socialni razvoj otrok z MAS, za kar so uporabile meritve The China Developmental Scale for Children (CDSC) (Ma idr. 2022), Adaptive Behavior Assessment System-II (ABAS-II) (Gaines idr. 2022), Early Social Communication Scales (ESCS) (Frolli idr. 2021), Autism Diagnostic Observation Schedule – Second edition (ADOS-2) (Bertamini idr. 2023; Whitehouse idr. 2021), Griffiths Mental Development Scales – Edition Revised (GMDS-ER) (Pino idr. 2024) in kontrolni seznam Early Start Denver Model Curriculum Checklist (ESDM) (Malucelli idr. 2021). Ena od raziskav je uporabila polstrukturirani intervju (Lupindo idr. 2023).

Zgodnja obravnav

Zaostanki so najizrazitejši na področju socializacijskih spretnosti, saj so vsi malčki ne glede na starostno skupino ob diagnozi izkazovali znake MAS, povezane s področjem socializacije (Miller idr. 2021). Poleg primerjave med starostnimi skupinami pa je bilo ugotovljeno tudi linearno naraščanje zaostanka v socialnih sposobnostih skozi čas (Pino idr. 2024). V intervencijskih skupinah (IS) otrok z MAS so se po 20–24 tednih intervencije pri otrocih pokazale pomembne izboljšave v socialnem razvoju, kar je bilo razvidno iz boljših sposobnosti socialne komunikacije in interakcije z drugimi (Ma idr. 2022; Gaines idr. 2022). Poleg tega so bili pri IS v primerjavi s kontrolno skupino (KS) zaznani višje stopnje učenja socialnih veščin ter boljša stabilnost in napredek v skupni vezani pozornosti (Malucelli idr. 2021). Izboljšane so bile tudi sposobnosti iniciacije in odziva na skupno vezano pozornost, kar je bilo rezultat kombinirane intervencije, ki je vključevala izboljšanje starševskih refleksivnih funkcij in vedenjski trening (Frolli idr. 2021).

Določene značilnosti interakcij med otrokom in terapevtom so pomembno prispevale k izboljšanju socialnih veščin, saj so otroci, ki so imeli večjo stopnjo sinhronizacije in pozitivne interakcije s terapevtom, dosegli boljše rezultate v socialni komunikaciji (Bertamini idr. 2023). Pri otrocih, ki so sodelovali v intervenciji, ki je temeljila na spodbujanju pozitivnega starševstva, se je pokazala zmanjšana verjetnost doseganja kriterija DSM-5 na področju primanjkljajev socialno-emocionalne recipročnosti (Whitehouse idr. 2021).

Pozna obravnava

Na področju socialnega razvoja je pozna diagnoza povezana s težavami v otroštvu, kjer so udeleženci, ki so bili diagnosticirani z MAS v odraslosti, poročali o težavah v socialni komunikaciji in interakciji v času otroštva. Težave na tem področju so pogosto vodile do socialne izolacije, ustraševanja in izključevanja s strani vrstnikov. Udeleženci so bili s strani drugih oseb opisani kot neobičajni ali drugačni, navezovanje stikov in ohranjanje prijateljstev pa sta jim predstavljala izziv (Lupindo idr. 2023). Nekateri udeleženci so poročali o pogosto neuspešnih poskusih posnemanja socialnih vedenj drugih s procesom t. i. »maskiranja« (zavesten ali nezavesten poskus prikrivanja avtističnih vedenj in prilagajanja socialnim pričakovanjem z namenom lažjega vključevanja), da bi se vklopili v družbo, ti poskusi pa so vodili v izčrpanost (Lupindo idr. 2023). Ko so udeleženci diagnozo MAS pridobili v odraslosti, so lahko bolje razumeli svoje socialne izzive in razvili boljše strategije za uspešno spoprijemanje z njimi (Lupindo idr. 2023). Ugotovljeno je bilo tudi, da so imeli otroci, ki so bili diagnosticirani kasneje (v starosti 19–41 mesecev), nižje prilagoditvene socialne sposobnosti v primerjavi z otroki, diagnosticiranimi zgodaj (12–18 mesecev; Miller idr. 2021).

Učinki obravnave na spoznavni razvoj

Od vseh raziskav, vključenih v pregled, jih je devet spoznavni razvoj otrok z MAS v povezavi z obravnavo posredno ali neposredno merilo z uporabo The China Developmental Scale for Children (CDSC) (Ma idr. 2022), Mullen Scales of Early Learning (MSEL) (Miller idr. 2021; Whitehouse idr. 2021; Northrup idr. 2021), MacArthur-Bates Communication Development Inventories (MB-CDIS) (Whitehouse idr. 2021), Wechsler Intelligence Scale for Children, Fourth Edition (WISC-IV) (McDonald idr. 2021), Adaptive Behavior Assessment System-II (ABAS-II) (Gaines idr. 2022), Griffiths Mental Development Scales – Edition Revised (GMDS-ER) (Bertamini idr. 2023; McDonald idr. 2021), s kontrolnim seznamom Early Start Denver Model Curriculum Checklist (ESDM) (Malucelli idr. 2021) ter polstrukturiranim intervjujem (Lupindo idr. 2023).

Zgodnja obravnava

Otroci, diagnosticirani zgodaj (12–18 mesecev), so dosegli boljše rezultate na področjih vizualne percepcije ter receptivnega in ekspresivnega jezika v primerjavi z otroki, diagnosticiranimi pozneje (19–41 mesecev) (Miller idr. 2021). Otroci z višjimi ocenami splošnega razvojnega kvocienta

pred vstopom v šolo so dosegali višje rezultate na lestvicah inteligentnosti (WISC-IV) (McDonald idr. 2021).

Pri otrocih v IS so bile zabeležene pomembne izboljšave na več področjih jezikovnega razvoja (Ma idr. 2022; Gaines idr. 2022; Bertamini idr. 2023). Zaznan je bil napredek v razumevanju besed in fraz, produkciji besed ter uporabi gest (Gaines idr. 2022; Whitehouse idr. 2021). Poleg tega so se izboljšale tudi konceptualne sposobnosti ter predakademske spretnosti (Gaines idr. 2022).

V primerjavi s KS je IS dosegla boljše rezultate na področju receptivnega (Whitehouse idr., 2021; Malucelli idr. 2021) in ekspresivnega jezika, kar se kaže v boljšem razumevanju in rabi jezika, ter na področju komunikacijskih veščin (Whitehouse idr. 2021). Pri KS so vrednosti na področju receptivne komunikacije ostale nespremenjene ali pa so se celo znižale (Malucelli idr. 2021). Podobno kot pri receptivni komunikaciji sta se pri otrocih v IS pokazala napredek v sposobnosti izražanja, ki vključuje tako verbalno kot neverbalno komunikacijo, ter napredek pri reševanju problemov in učenju (Malucelli idr. 2021).

Pozna obravnavava

Zaradi neprepoznanih simptomov MAS v otroštvu so udeleženci, diagnosticirani v odraslosti, pogosto ostali brez ustrezne izobraževalne podpore, kar je negativno prispevalo k njihovi učni uspešnosti (Lupindo idr. 2023). Poročali so o težavah s koncentracijo in z organizacijo dela v šoli, pogosto pa so uporabljali tudi edinstvene strategije za obvladovanje kognitivnih izzivov, ki niso bile vedno učinkovite. Pri nekaterih udeležencih je bila lahko prisotna selektivna osredotočenost na določene naloge, medtem ko so bile druge zanemarjene, kar je imelo učinek na njihov splošni uspeh (Lupindo idr. 2023).

Učinki obravnave na gibalni razvoj

V šestih raziskavah so raziskovalci merili tudi gibalni razvoj otrok z MAS. Pri tem so uporabili različne merilne instrumente, vključno z The China Developmental Scale for Children (CDS) (Ma idr. 2022), Mullen Scales of Early Learning (MSEL) (Northrup idr. 2021; Whitehouse idr. 2021; Miller idr. 2021) ter s kontrolnim seznamom Early Start Denver Model Checklist (ESDM) (Malucelli idr. 2021). Poleg tega sta bila uporabljena tudi Vineland Adaptive Behavior Scales, Second Edition (VABS-II) (Miller idr. 2021) in Griffiths Mental Development Scales – Extended Revised (GMDS-ER) (Pino idr. 2024).

Zgodnja obravnava

Pri otrocih v IS se je pokazalo izboljšanje v finih motoričnih sposobnostih (Whitehouse idr. 2021; Malucelli idr. 2021), kot so natančnost gibov (npr. prijemanje) in koordinacija (Whitehouse idr. 2021; Malucelli idr. 2021) ter uporaba majhnih predmetov (Malucelli idr. 2021). Poleg finih motoričnih spretnosti se je pri IS pokazalo tudi izboljšanje grobih motoričnih sposobnosti, kar vključuje ravnotežje, koordinacijo in splošno gibljivost. Nasprotno pa se je pri otrocih v KS na obeh področjih motorike pokazalo manj napredka ali celo upad (Malucelli idr. 2021). Otroci, ki so bili deležni terapij, ki so vključevale gibalne aktivnosti, so dosegali boljše rezultate tako na testih finih kot tudi grobih motoričnih spretnosti (Bertamini idr. 2023).

Pozna obravnava

Malčki, diagnosticirani kasneje (25–41 mesecev), so izkazovali oslABLJENE sposobnosti fine motorike, medtem ko so otroci, diagnosticirani med 19. in 24. mesecem (srednja skupina), dosegli nizke povprečne rezultate. Otroci, diagnosticirani pred 19. mesecem (zgodnja skupina), so na področju fine motorike dosegli povprečne rezultate (Miller idr. 2021). Pri otrocih, ki intervencije niso bili deležni, se je pokazalo zmanjšanje grobih motoričnih sposobnosti, pri čemer so se skozi čas znatno zmanjšale lokomotorne sposobnosti, podobno pa so se zmanjšale tudi sposobnosti koordinacije oči in rok, kar ima učinek na vizualni nadzor in spretnost finih gibov (Pino idr. 2024). Poleg tega so nižje rezultate pri nalogah fine motorike dosegli tudi otroci v preventivni IS, ki so kasneje razvili MAS, v primerjavi z otroki IS, ki kasneje niso dosegli kriterijev za diagnozo (Northrup idr. 2021).

Učinki obravnave na razvoj vedenjskih značilnosti

V desetih raziskavah so raziskovalci ocenjevali razvoj vedenjskih značilnosti otrok, pri čemer so uporabili različne merilne instrumente. Med temi so bili Strenghts and Difficulties Questionnaire (SDQ) (Ma idr. 2022), Child Behavior Checklist (CBCL) (McDonald idr. 2021), Adaptive Behavior Assessment System-II (ABAS-II) (Gaines idr. 2022), Vineland Adaptive Behavior Scales, Second Edition (VABS-II) (Frolli idr. 2021) in Griffiths Mental Development Scales – Extended Revised (GMDS-ER) (Bertamini idr. 2023). Poleg tega so bili uporabljeni tudi Autism Diagnostic Observation Schedule – Second edition (ADOS-2) (Miller idr. 2021; Whitehouse idr. 2021), Autism Observation Scale for Infants (AOSI) (White-

house idr. 2021) ter kontrolni seznam Early Start Denver Model Checklist (ESDM) (Malucelli idr. 2021). Uporabljena sta bila tudi polstrukturirani intervju (Lupindo idr. 2023) in strukturirana igra (Northrup idr. 2021).

Zgodnja obravnavava

Pri četrtini otrok, diagnosticiranih pred 42. mesecem starosti, so se ob ponovni evalvaciji ob vstopu v šolo pokazale pomembne izboljšave v prilagoditveni funkciji (McDonald idr. 2021). Ugotovljena je bila tudi povezava med problematičnimi vedenji v zgodnjem otroštvu in vedenjskimi težavami v kasnejšem obdobju (McDonald idr. 2021).

Pri vedenjskih značilnostih se je pri IS v primerjavi s KS pokazalo zmanjšanje težav s hiperaktivnostjo in problemov z vrstniki (Ma idr. 2022) ter izboljšanje vedenja v obliki boljšega obvladovanja impulzov in prilagoditvenega vedenja (Malucelli idr. 2021). Izboljšanje v prilagoditvenem vedenju otrok, ki so bili deležni intervencije, so ugotovili tudi raziskovalci drugih vključenih raziskav (Frolli idr. 2021; Gaines idr. 2022; Whitehouse idr. 2021), specifično na področjih obvladovanja vsakodnevnih nalog in vedenjskih vzorcev ter nadzora impulzov in obvladovanja stresa (Frolli idr. 2021). Poleg tega pa se je pri otrocih v IS pokazal tudi napredek v tehnikah samopomoči (Gaines idr. 2022) in upad stereotipnih in ponavljajočih se vedenj ter nenavadnih senzoričnih interesov, kar je povezano z zmanjšanjem resnosti vedenjskih simptomov MAS (Whitehouse idr. 2021).

Pozna obravnavava

Udeleženci, diagnosticirani po 18. letu starosti, so v otroštvu pogosto kazali znake impulzivnosti, hiperaktivnosti in drugih vedenjskih vzorcev, ki so bili s strani okolice velikokrat napačno interpretirani kot »živahnost« ali »nediscipliniranost« (Lupindo idr. 2023). Udeleženci so poročali tudi o težavah z obvladovanjem stresa, kar je neredko vodilo do čustvenih zlo- mov in težav pri prilagajanju na stresne situacije (Lupindo idr. 2023). Pri otrocih, diagnosticiranih kasneje (med 25. in 41. mesecem), so se pokazali večje vedenjske težave in izrazitejši vedenjski simptomi MAS, kot so omejena in ponavljajoča se vedenja, v primerjavi z otroki, diagnosticiranimi prej (med 12. in 24. Mesecem) (Miller idr. 2021). Otroci, ki so kasneje razvili MAS, so kazali manj kompleksno in manj pogosto vključevanje v simbolno igro pri 22. mesecih starosti ter so v primerjavi z otroki, ki MAS kasneje niso razvili, redkeje izvajali zapletene scenarije in izkazovali manjšo stopnjo angažiranosti pri igri (Northrup idr. 2021).

Učinki obravnave na čustveni razvoj

Čustveni razvoj so raziskovale tri raziskave, pri čemer je ena uporabila vprašalnik Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) (Ma idr. 2022), ena je za ugotavljanje čustvenega razvoja uporabila preizkuse empatije v dveh specifičnih situacijah (Northrup idr. 2021), ena pa polstrukturirani intervju (Lupindo idr. 2023).

Zgodnja obravnava

Na področju čustvenega razvoja je bilo ugotovljeno zmanjšanje čustvenih simptomov, vendar pa te razlike niso statistično značilne (Ma idr. 2022). Otroci, ki so kasneje razvili MAS, so v primerjavi s tistimi, ki v prihodnosti niso bili diagnosticirani, kazali manj izrazito empatično zaskrbljenost pri 22. mesecih starosti. V preizkusih empatije v oblikah strukturiranih situacij »jokav dojenček«, ki se je osredotočala na otrokov odziv na stisko dojenčka, in »poškodovan prst«, ki je zajemala navidezno stisko soigralca, so otroci z MAS pokazali manjše zanimanje in čustveno odzivanje na stisko drugih v primerjavi z otroki brez MAS (Northrup idr. 2021).

Pozna obravnava

Na področju sposobnosti izražanja in uravnavanja čustev so udeleženci, diagnosticirani v odraslosti, poročali o težavah, ki so vodile do občutkov osamljenosti, anksioznosti in depresije, pri petini udeležencev so se pojavile tudi samomorilne misli. Pozna diagnoza je bila pogosto povezana z razvojem čustvenih izzivov brez ustrezne podpore (Lupindo idr. 2023).

Razprava

Namen našega sistematičnega pregleda literature je bil analizirati dosežanje literaturo in raziskave na področju učinkov zgodnje in pozne diagnoze ter intervencij pri otrocih z MAS.

Na podlagi pregledanih raziskav smo ugotovili, da so prisotne razlike na različnih področjih razvoja otroka glede na časovni nastop intervencije ali diagnoze. Zgodnje presejanje otroka z velikim tveganjem za razvoj MAS identificira že pri starosti 12–36 mesecev (Gaines idr. 2022), obstajajo pa tudi specifične značilnosti socialnega vedenja, ki so opazne pri 22 mesecih starosti in pomembno napovedujejo kasnejšo diagnozo (Northrup idr. 2021). Te značilnosti se pojavijo v obliki treh spremenljivk – socialna angažiranost, navidezna igra in empatija. Nižji rezultati na področju teh treh spremenljivk so povezani z večjo verjetnostjo razvoja MAS. Model, ki vsebuje vse tri spremenljivke, ima visoko napovedno vrednost diagnoze

MAS (Northrup idr. 2021). Razvojne sposobnosti otrok z MAS s časom upadajo, zlasti na področjih lokomotornih, osebnih in socialnih sposobnosti, slušnih in jezikovnih sposobnosti ter praktičnega razmišljanja (Pino idr. 2024). Nasprotno je kasnejša diagnoza (med 25. in 41. mesecem) povezana z resnejšimi simptomi MAS in večjimi razvojnimi zaostanki na področjih neverbalnega sklepanja, prilagoditvenega vedenja, fine motorike, socialnih spretnosti in ekspresivnih jezikovnih veščin (med 12. in 24. mesecem) (Miller idr. 2021), kar je skladno tudi s predhodnimi raziskavami (Dawson idr. 2009). To kaže na linearno povečanje prizadetosti na omenjenih področjih, ki narašča z višanjem starosti ob postavitvi diagnoze (Miller idr. 2021). Ti rezultati potrjujejo, da je čas diagnoze ključen dejavnik, ki ima pomemben učinek na razvojne izide otrok, kar dodatno poudarja pomen zgodnjega odkrivanja MAS. Ugotavljamo, da zgodnje prepoznavanje simptomov omogoča učinkovitejše ukrepanje in preprečuje napredovanje razvojnih primanjkljajev.

Zamuda pri postavitvi diagnoze vodi v prepozno obravnavo in podporo, kar ima lahko dolgoročne negativne posledice in dodatno poslabša kakovost življenja posameznika z MAS (Lupindo idr. 2023). Kljub pokazateljem so številni posamezniki s simptomi MAS v otroštvu zapostavljeni ali podvrženi napačni diagnozi, pri čemer pa so lahko njihovi simptomi pogosto spregledani ali celo napačno interpretirani kot posledica drugih duševnih stanj ali vedenjskih težav (Lupindo idr. 2023). Podobno so izpostavili tudi v predhodnih raziskavah, kjer so ugotavljali, da je napačna interpretacija pogosto posledica zasenčenja diagnoze zaradi drugih stanj (Zweigenbaum in Penner 2018). Poleg tega lahko napačno razumevanje simptomov MAS vodi do neustreznih ukrepov in pomanjkanja optimalnih podpornih sredstev, kar lahko v odrasli dobi povzroči povečano psihološko stisko, vključno z duševnimi težavami, kot so depresija, anksioznost ali celo samomorilna nagnjenja (Lupindo idr. 2023). To se sklada s predhodnimi raziskavami, ki poudarjajo, da se sekundarni simptomi, kot so samopoškodovanje ali agresivna vedenja, razvijejo zaradi zanemarjanja primarnih simptomov (Koegel idr. 2014). Rezultati raziskave Bomi-kazi Lupindo idr. (2023) kažejo, da osebe z MAS svoje socialne primanjkljaje pogosto skušajo nadomestiti z maskiranjem, pri čemer oponašajo nevrotične socialne veščine, da bi se lažje vklopile v družbo. Ta fenomen je opisan kot zavesten ali nezavesten poskus prilagoditve z opazovanjem in s posnemanjem drugih, kar ima poleg prednosti tudi negativne posledice, saj zahteva velik napor in posledično vodi v povečan občutek osamljenosti ter stisko zaradi nezmožnosti vključevanja (Lupindo idr. 2023).

Treba je poudariti, da se sklepi o izidih pozne obravnave otrok z MAS skoraj izključno naslanjajo na ugotovitve raziskave Bomikazi Lupindo idr. (2023). Čeprav raziskava ponuja dragocen vpogled v življenjske izkušnje oseb z diagnozo MAS, postavljeno v odraslosti, njena kvalitativna zasnova in omejen obseg vzorca ne omogočata trdnih sklepov. Rezultate je zato smiselno razumeti kot začetno usmeritev, ki nakazuje potrebo po nadaljnjih empiričnih raziskavah na tem področju. Na podlagi navedenega ugotavljamo, da pozna diagnoza ni povezana le z razvojnimi izidi, temveč tudi z duševnim zdravjem in s kakovostjo življenja posameznikov. To poudarja nujnost sistematičnega presejanja in večje ozaveščenosti strokovne javnosti, da bi se izognili zaostankom in napačnim diagnozam.

Intervencija je povezana s pomembnimi izboljšavami v socialnih in razvojnih izidih otrok (Bertamini idr. 2023; Whitehouse idr. 2021). Po zgodnji intervenciji je bilo ugotovljeno izboljšanje v jezikovnem izražanju (McDonald idr. 2021; Bertamini idr. 2023), socialnem afektu (Bertamini idr. 2023) ter pri prilagoditvenih sposobnostih (Ma idr. 2022; McDonald idr. 2021) otrok, kar potrjuje pozitiven učinek intervencij na komunikacijske in socialne spretnosti (Bertamini idr. 2023; Ma idr. 2022; Gaines idr. 2022). Poleg izboljšav na socialnem, čustvenem ter komunikacijskem področju pa so otroci v intervencijski skupini dosegli znatne izboljšave tudi v hitrosti učenja in pri zmanjšanju negativnih vedenjskih težav (Malucelli idr. 2021) ter napredke pri predakademijskih veščinah in praktičnih sposobnostih, kar spodbuja učinkovito obvladovanje simptomov ter soočanje z izzivi vsakdanjega življenja (Gaines idr. 2022). Iz navedenih ugotovitev sklepamo, da so učinki intervencij večplastni in zajemajo različna področja otrokovega razvoja. To potrjuje, da intervencije ne delujejo le simptomatsko, temveč celostno prispevajo k razvoju ključnih veščin.

Zgodnje odkrivanje in intervencija imata pomembne prednosti, saj lahko zgodnja diagnoza pomaga pri hitrejši in učinkovitejši intervenciji, kar lahko vodi k boljšim izidom slednje (Whitehouse idr. 2021). Zgodnja obravnava, izvedena s pomočjo zgodnjih ali preventivnih intervencij, prinaša pomembne izboljšave v splošnem razvoju otroka (Whitehouse idr. 2021; Froli idr. 2021) ter zmanjša simptome MAS, kot so hiperaktivnost in težave z vrstniki (Ma idr. 2022). Prav tako zmanjša verjetnost, da bi otrok do tretjega leta starosti izpolnjeval diagnostična merila za MAS (Whitehouse idr. 2021). Razvojne sposobnosti otrok, ki niso bili deležni intervencije, se v obdobju 12 mesecev izrazito poslabšajo, kar dodatno poudarja pomen zgodnjega posredovanja za preprečevanje nadaljnjih razvojnih zaostankov (Pino idr. 2024). Poleg zgodnjega začetka interven-

cije pa je pomemben napovednik uspešnosti slednje tudi razmerje med otrokovo duševno in kronološko starostjo. Klinični profil, za katerega je značilen manjši razvojni zaostanek, torej manjši razkorak med duševno in kronološko starostjo, je povezan z boljšimi izidi obravnave (Bertamini idr. 2023). To nakazuje, da pravočasna diagnoza in zgodnji začetek intervencij nista zgolj koristna, temveč ključna za optimalen razvoj otrok z MAS. Ugotavljamo, da bi vključitev preventivnih programov lahko bistveno izboljšala dolgoročne izide teh otrok.

Preventivna intervencija iBASIS-VIPP, ki je izvedena s strani staršev in podpira pozitivno starševstvo, saj poveča zavedanje in odzivanje skrbnikov na socialno komunikacijo otroka, pomembno zmanjša resnost simptomov MAS in okrepi odnos med staršem ter otrokom, kar prispeva k boljšim rezultatom na področju socialno-emocionalne recipročnosti (Whitehouse idr. 2021). Kompleksnost simptomatike MAS je vidna v fazah navideznega tipičnega razvoja, ki jim sledi izguba veščin, ki jih je oseba že pridobila (Lupindo idr. 2023). Intervencije, ki vključujejo treninge staršev in izboljšanje refleksivnih funkcij, imajo pozitiven učinek na področje komunikacije in socialnih veščin otrok. Intervencije, ki so usmerjene v izboljšanje starševske mentalizacije, pa bistveno prispevajo k boljšemu razvoju otrok na področjih čustvene regulacije in skupne vezane pozornosti (Frolli idr. 2021). Za razliko od drugih področij socialno-emocionalnega vedenja je empatična skrb individualnejša in neodvisnejša od diadne interakcije z drugo osebo, saj zahteva neodvisnejše zanimanje in pobudo ter določeno stopnjo zavedanja o čustvenem stanju drugega, kar ni pogojeno s strani druge osebe (Northrup idr. 2021).

Intervencije, ki temeljijo na profilih učnega sloga, omogočajo preseganje ovir socialne komunikacije z osredotočanjem na otrokove šibke in močne točke, povezane z učnim slogom (Ma idr. 2022). To pomeni, da se otrok z MAS zaradi primanjkljajev na socialnem področju lahko uči v povezavi s predmeti, manj pa je usmerjen k ljudem. Iz tega izhajajo zamujene priložnosti za učenje socialnih veščin s pomočjo modelnega učenja ali učenja z demonstracijami. Z implementacijo učenja z objektom, kjer partner predstavi predmete s prikazom, z modeliranjem in demonstracijo, se otrok nauči interakcije s predmetom, ki temelji na učnem slogu, usmerjenjem v ljudi (Ma idr. 2022). Pomembno je skrbno spremljanje interakcijske dinamike med otrokom in terapevtom v začetnih fazah intervencije. Hitrejše doseganje skladnosti med terapevtom in otrokom ter spoštovanje otrokovega časa pri vzpostavljanju interakcije pomembno prispevata k rezultatom intervencije, saj pripomoreta k zmanjšanju otro-

kovih umikov v prvi fazi intervencije in vzpostavljata začetne točke za nadaljevanje interakcije (Bertamini idr. 2023). Terapevt ima v začetnih obdobjih intervencije aktivnejšo vlogo, ko poskuša otroka vključiti v ustrezne socialne rutine, ki temeljijo na individualnem delovanju in spodbujanju notranje motivacije (Bertamini idr. 2023). Ugotavljamo, da intervencije, ki vključujejo starše in individualizirane pristope, učinkujejo na več ključnih področij otrokovega razvoja – socialno-emocionalnem, komunikacijskem, kognitivnem – in omogočajo izboljšanje veščin, ki so ključne za vsakdanje delovanje in vključevanje v družbeno okolje. To nakazuje, da obravnava MAS ne učinkuje le na eno dimenzijo razvoja, temveč celostno podpira otrokovo funkcionalnost in socialno integracijo.

Večina vključenih raziskav je pokazala zadovoljivo metodološko kakovost. Raziskave randomiziranega kontroliranega preizkušanja so za izognitev pristranskosti pri ocenjevanju vključile slepo randomizacijo otrok v skupine (Ma idr. 2022; Malucelli idr. 2021; Whitehouse idr. 2021). Raziskave so vključevale različne populacije glede na starost, geografsko lokacijo in socialno-ekonomski status, kar prispeva k raznolikosti in omogoča boljše razumevanje učinkov intervencij in diagnoze. Poročanje o rezultatih je bilo v večini primerov ustrezno.

Pri določenih raziskavah so bile prisotne nekatere pomanjkljivosti, kot so majhen vzorec (Malucelli idr. 2021; Lupindo idr. 2023) in nestandardizirani postopki meritev (Lupindo idr. 2023). Nekaj raziskav (Lupindo idr. 2023; Malucelli idr. 2021; Ma idr. 2022; Gaines idr. 2022; Frolli idr. 2021) se je zanašalo na metode samoporočanja, kar prinaša tveganje za pristranskost pri zbiranju podatkov, nekaj raziskav (Malucelli idr. 2021; Gaines idr. 2022) pa je spremljalo učinke intervencij v krajšem časovnem obdobju, kar omejuje razumevanje dolgoročnih učinkov intervencij na razvoj otroka. Ena raziskava je bila pomanjkljiva pri navedbi podrobnosti o statističnih metodah za nadzor zavajajočih dejavnikov ali metodah za merjenje natančnosti rezultatov (Northrup idr. 2021), pomanjkljivost pa je bila prisotna tudi pri selekcijski pristranskosti zaradi nezadostne opredelitve postopka rekrutiranja udeležencev (Bertamini idr. 2023).

Ena izmed glavnih omejitev našega sistematičnega pregleda literature je omejenost iskalnih rezultatov na članke, objavljene v angleškem jeziku. To lahko povzroči jezikovno pristranskost in izključi pomembne raziskave, objavljene v drugih jezikih. Poleg tega je omejenost iskalnih rezultatov povezana tudi s filtrom prostodostopnih besedil, kar pomeni, da kljub potencialni praktični uporabnosti morda niso bile vključene vse relevantne raziskave. Zaradi časovnega razkoraka med začetkom in za-

ključkom raziskave sistematični pregled morda ne vključuje najnovejših raziskav na raziskovanem področju. Med drugim lahko primerljivost rezultatov omejuje heterogenost vključenih raziskav, vključno z njihovimi metodološkimi razlikami, kot so uporabljeni različni diagnostični kriteriji ali metoda samoporočanja, ki ima subjektivne primesi in posledično predstavlja vir pristranskosti, tip ter cilj intervencij, različne populacije in merila izida. Različne raziskave uporabljajo tudi različne diagnostične kriterije in standardizirane ali nestandardizirane merilne instrumente. Omejitev pregleda predstavlja tudi majhen vzorec določenih raziskav, kar zmanjšuje statistično moč in hkrati vpliva na reprezentativnost vzorca ter možnost posplošitve rezultatov na širšo populacijo. Posebno omejitev pregleda predstavlja dejstvo, da se večina ugotovitev o pozni diagnozi in obravnavi opira na eno samo kvalitativno raziskavo (Lupindo idr. 2023). To pomembno zmanjšuje možnost posploševanja, saj rezultati temeljijo na majhnem vzorcu in specifičnem kontekstu. Zato morajo biti sklepi o pozni obravnavi razumljeni predvsem kot preliminarne in jih je treba obravnavati z večjo mero previdnosti. Nazadnje pa lahko časovno omejene intervencije in kratkoročno sledenje njihovim učinkom omejijo zmožnost presoje dolgoročnih učinkov ter primerjave med zgodnjimi in poznimi obravnavami MAS.

Pregled zajema širok spekter raziskav, ki obravnavajo različne vidike diagnoze in intervencije MAS. Omogoča celovit vpogled v trenutno stanje na tem področju, saj vključuje najnovejša spoznanja. Ugotovitve tega pregleda potrjujejo pomen zgodnje diagnoze in intervencije za izboljšanje socialnih, spoznavnih ter vedenjskih izidov otrok z MAS. Ta spoznanja lahko vodijo k boljšim smernicam za obravnavo motnje. Obstajajo pa raziskovalne vrzeli, kot je pomanjkanje raziskav, ki bi preučevale dolgoročne učinke pozne diagnoze, kar ponuja priložnost za prihodnje raziskave. Raziskave, ki so vključene v pregled, obravnavajo tako pozno kot zgodnjo obravnavo, torej diagnozo in/ali intervencijo, kar omogoča primerjavo in boljše razumevanje učinkov časovnih vidikov obravnave na razvojne izide otrok z MAS. Med drugim pa pregled literature prispeva tudi k ozaveščanju javnosti o MAS ter zmanjšanju stigme, povezane z njo. S tem spodbuja hitrejšo iskanje pomoči ob pojavu zgodnjih znakov MAS in hkrati povečuje zavedanje o posledicah poznega iskanja pomoči.

Za nadaljnje raziskave predlagamo izvedbo poglobljenih dolgoročnih raziskav, ki bi osvetlile trajne učinke zgodnje in pozne diagnoze ter intervencije pri otrocih z MAS, s poudarkom na večji standardizaciji diagnostičnih orodij in vključitvi objektivnih meril za zmanjšanje subjektivne

pristranskosti. Potrebna je vključitev raznolikih populacij za preučevanje okoljskih, kulturnih, rasnih in drugih vidikov časovnega učinka obravnave. Potrebna je tudi raziskava učinkovitosti različnih tipov in vrst intervencij, zlasti tistih, ki vključujejo starše, saj so dokazano med najučinkovitejšimi intervencijami, ki hkrati lajšajo simptome MAS, povezane s primanjkljajem na socialnem področju. Model zgodnje intervencije, ki temelji na individualiziranem pristopu k obravnavi otrok z MAS in upoštevanju družbenega konteksta, bi lahko usmerjal razvoj bolj prilagojenih in učinkovitejših intervencij, s čimer bi se izboljšala kakovost življenja otrok z MAS in njihovih družin.

Sklepi

Sistematični pregled literature kaže, da zgodnja diagnoza in intervencija pri otrocih z motnjo avtističnega spektra (MAS) pomembno izboljšata njihove razvojne izide na področjih socialnih, spoznavnih, vedenjskih in motoričnih sposobnosti. Otroci, ki so bili deležni zgodnje obravnave, dosegajo boljše rezultate na področjih socialne komunikacije, prilagoditvenega vedenja in jezikovnih spretnosti, medtem ko je pozna diagnoza pogosto povezana z resnejšimi simptomi in večjim razvojnim zaostankom. Kljub pomembnim spoznanjem pa pregled razkriva tudi vrzel v znanju in razumevanju, zlasti na področjih dolgoročnih učinkov intervencij in posledic pozne diagnoze ter učinka kulturnih in okoljskih dejavnikov na razvoj otrok z MAS.

Poseben pomen naših ugotovitev za stroko in prakso je v demonstraciji nujnosti pravočasnega presejanja, diagnosticiranja in individualizirane intervencije za čim boljši razvoj otrok z MAS. Praktične implikacije zajemajo izboljšanje kliničnih pristopov in ozaveščanje o zgodnjih znakih MAS ter posledicah pozne obravnave.

Literatura

- Achenbach, Thomas M., in Leslie Rescorla. 2000. »Child Behavior Checklist for Ages 1½–5: System of Empirically Based Assessment.« ASEBA, University of Vermont.
- American Psychiatric Association, ur. 2022. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5-TRM)*. 5. izd., prenovljeno besedilo. American Psychiatric Association.
- Bacon, Elizabeth C., Eric Courchesne, Cynthia Carter Barnes idr. 2018. »Rethinking the Idea of Late Autism Spectrum Disorder Onset.« *Development and Psychopathology* 30 (2): 553–569.
- Barbaro, Josephine, Nancy Sadka, Melissa Gilbert idr. 2018. »Diagnostic Accuracy of the Social Attention and Communication Surveillance-Revised

- With Preschool Tool for Early Autism Detection in Very Young Children.« *JAMA Network Open* 5 (3): e2146415.
- Bayley, Nancy. 2005. »Bayley Scales of Infant and Toddler Development, Third Edition.« APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t14978-000>.
- Becerra-Culqui, Tracy A., Frances L. Lynch, Ashli A. Owen-Smith, Joseph Spitzer in Lisa A. Croen. 2018. »Parental First Concerns and Timing of Autism Spectrum Disorder Diagnosis.« *Journal of Autism and Developmental Disorders* 48 (10): 3367–3376.
- Bertamini, Giulio, Silvia Perzoli, Arianna Bentenuto, Eleonora Paolizzi, Cesare Furlanello in Paola Venuti. 2023. »Child-Therapist Interaction Features Impact Autism Treatment Response Trajectories.« *Research in Developmental Disabilities* 135:104452.
- Bryson, Susan E., Lonnie Zwaigenbaum, Catherine McDermott, Vicki Rombough in Jessica Brian. 2008. »The Autism Observation Scale for Infants: Scale Development and Reliability Data.« *Journal of Autism and Developmental Disorders* 38 (4): 731–738.
- Camarata, Stephen. 2014. »Early Identification and Early Intervention in Autism Spectrum Disorders: Accurate and Effective?« *International Journal of Speech-Language Pathology* 16 (1). <https://doi.org/10.3109/17549507.2013.858773>.
- Chun-Hua, Jin., Li Rui-Li, Li-Li Zhang idr. 2014. »The Revision and According Validity Research of China Developmental Scale for Children.« *Chinese Journal of Child Health Care* 22 (12): 1242.
- Critical Appraisal Skills Programme. B.I. »CASP Checklists: Critical Appraisal Checklist.« <https://casp-uk.net/casp-tools-checklists/>.
- Daniels, Amy M., in David S. Mandell. 2013. »Explaining Differences in Age at Autism Spectrum Disorder Diagnosis: A Critical Review.« *Autism* 18 (5): 583–597.
- Dawson, Geraldine, Sally Rogers, Jeffrey Munson idr. 2009. »Randomized, Controlled Trial of an Intervention for Toddlers With Autism: The Early Start Denver Model.« *Pediatrics* 125 (1): e17–e23.
- Du, Yasong, Jianhua Kou in David Coghill. 2008. »The Validity, Reliability and Normative Scores of the Parent, Teacher and Self Report Versions of the Strengths and Difficulties Questionnaire in China.« *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health* 2 (1): 8.
- Elder, Jennifer, Consuelo Kreider, Susan Brasher in Margaret Ansell. 2017. »Clinical Impact of Early Diagnosis of Autism on the Prognosis and Parent-Child Relationships.« *Psychology Research and Behavior Management* 10:283–292.
- Fenson, Larry, Virginia A. Marchman, Donna J. Thal, Philip S. Dale, J. Steven Reznick in Elizabeth Bates. 2007. *MacArthur-Bates Communicative Development Inventories: User's Guide and Technical Manual*. 2. izd. Brookes.
- Fernell, Elisabeth, Mats Anders Eriksson in Christopher Gillberg. 2013. »Early Diagnosis of Autism and Impact on Prognosis: A Narrative Review.« *Clinical Epidemiology* 5 (1): 33–43.
- Frolli, Alessandro, Antonia Bosco, Francesca Di Carmine idr. 2021. »Parent

- Training and Therapy in Children with Autism.« *Pediatric Reports* 13 (2): 216–226.
- Gabbay-Dizdar, Nitzan, Michal Ilan, Gal Meiri idr. 2021. »Early Diagnosis of Autism in the Community is Associated with Marked Improvement in Social Symptoms Within 1–2 Years.« *Autism* 26 (6): 1353–1363.
- Gaines, Robin, Yolanda Korneluk, Danielle Quigley, Véronique Chiasson, Abigail Delehanty in Suzanne Jacobson. 2022. »Quickstart for Toddlers with Autism Spectrum Disorder: A Preliminary Report of an Adapted Community-Based Early Intervention Program.« *Autism and Developmental Language Impairments* 7. <https://doi.org/10.1177/23969415221138699>.
- Harrison, Patti, in Thomas Oakland. 2000. *Adaptive Behavior Assessment System: Second Edition Manual (ABAS-II)*. The Psychological Corporation.
- Howlin, Patricia, Iliana Magiati in Tony Charman. 2009. »Systematic Review of Early Intensive Behavioral Interventions for Children With Autism.« *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities* 114 (1): 23–41.
- Hyman, Susan L., Susan E. Levy, Scott M. Myers idr. 2020. »Identification, Evaluation, and Management of Children With Autism Spectrum Disorder.« *Pediatrics* 145 (1): e20193447.
- Joanna Briggs Institute. B.I. »Critical Appraisal Tools.« <https://jbi.global/critical-appraisal-tools>.
- Koegel, Lynn Kern, Robert L. Koegel, Kristen Ashbaugh in Jessica Bradshaw. 2014. »The Importance of Early Identification and Intervention for Children with or at Risk for Autism Spectrum Disorders.« *International Journal of Speech-Language Pathology* 16 (1): 50–56.
- Lord, Catherine, Michael Rutter in Ann Le Couteur. 1994. »Autism Diagnostic Interview-Revised.« *Journal of Autism and Developmental Disorders* 24 (5): 659–685.
- Lord, Catherine, Rebecca J. Luyster, Katharine Gotham in Wendy Guthrie. 2012. »Part 2, Toddler Module.« V Catherine Lord idr., *ADOS-2: Autism Diagnostic Observation Schedule; Manual*. 2. izd. Western Psychological Services.
- Lord, Catherine, Michael Rutter, Pamela DiLavore, Susan Risi, Katharine Gotham in Somer Bishop. 2012. »Part 1, Modules 1–4.« V Catherine Lord idr., *ADOS-2: Autism Diagnostic Observation Schedule; Manual*. 2. izd. Western Psychological Services.
- Lord, Catherine, Susan Risi, Linda Lambrecht idr. 2000. »The Autism Diagnostic Observation Schedule-Generic: A Standard Measure of Social and Communication Deficits Associated with the Spectrum of Autism.« *Journal of Autism and Developmental Disorders* 30 (3): 205–223.
- Loubersac, Julie, Cécile Michelon, Laetitia Ferrando, Marie-Christine Picot in Amaria Baghdadli. 2021. »Predictors of an Earlier Diagnosis of Autism Spectrum Disorder in Children and Adolescents: A Systematic Review (1987–2017).« *European Child and Adolescent Psychiatry* 32 (3): 375–393.
- Luiz, Daphne, Amanda Barnard, Natalie Knoesen idr. 2006. *GMDS-ER: Griffiths Mental Development Scales: Extended Revised Analysis Manual*. Hogrefe.

- Lupindo, Bomikazi M., Anastasia Maw in Nokuthula Shabalala. 2023. »Late Diagnosis of Autism: Exploring Experiences of Males Diagnosed with Autism in Adulthood.« *Current Psychology* 42 (9): 24181–24197.
- Ma, Chen-Huan, Ling-Yan Chen, Meng-Fan Li idr. 2022. »Treatment of Preschool Children With Autism Spectrum Disorder: A Trial to Evaluate a Learning Style Profile Intervention Program in China.« *Frontiers in Pediatrics* 10:831621.
- Magiati, Iliana, Xiang Wei Tay in Patricia Howlin. 2012. »Early Comprehensive Behaviorally Based Interventions for Children With Autism Spectrum Disorders: A Summary of Findings From Recent Reviews and Meta-Analyses.« *Neuropsychiatry* 2 (6): 543–570.
- Malucelli, Edilici R. S., Sérgio Antônio Antoniuk in Nicole Oliveira Carvalho. 2020. »The Effectiveness of Early Parental Coaching in the Autism Spectrum Disorder.« *Jornal de Pediatria* 97 (4): 453–458.
- McDonald, Jenny, Susan Milne, Anne Masi, Jerzy Zieba in Valsamma Eapen. 2021. »Where Are They Now? An Autism Follow-Up Study.« *Journal of Paediatrics and Child Health* 57 (2): 251–257.
- Miller, Lauren E., Yael G. Dai, Deborah A. Fein in Diana L. Robins. 2021. »Characteristics of Toddlers with Early Versus Later Diagnosis of Autism Spectrum Disorder.« *Autism: The International Journal of Research and Practice* 25 (2): 416–428.
- Mullen, Eileen M. 1995. *Mullen Scales of Early Learning*. American Guidance Service.
- Mundy, Peter, Cecilia Delgado, Jennifer Block, Michelle Venezia, Anne Hogan in Jeanne Seibert. 2003. *A Manual for the Abridged: Early Social Communication Scale (ESCS)*. University of Miami.
- Northrup, Jessie B., Nina B. Leezenbaum in Susan B. Campbell. 2021. »Observed Social Emotional Behavior at 22 months Predicts a Later ASD Diagnosis in High-Risk Siblings.« *Journal of Autism and Developmental Disorders* 51 (9): 3187–3198.
- Øien, Roald A., Giacomo Vivanti in Diana L. Robins. 2021. »Editorial s1: Early Identification in Autism Spectrum Disorders: The Present and Future, and Advances in Early Identification.« *Journal of Autism and Developmental Disorders* 51 (3): 763–768.
- Okoye, Chiugo, Chidi M. Obialo-Ibeawuchi, Omobolanle A. Obajeun idr. 2023. »Early Diagnosis of Autism Spectrum Disorder: A Review and Analysis of the Risks and Benefits.« *Cureus* 15 (8): e43226.
- Ozonoff, Sally, Gregory S. Young, Jessica Brian idr. 2018. »Diagnosis of Autism Spectrum Disorder After Age 5 in Children Evaluated Longitudinally Since Infancy.« *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 57 (11): 849–857.
- Ozonoff, Sally, Gregory S. Young, Rebecca J. Landa idr. 2015. »Diagnostic Stability in Young Children at Risk for Autism Spectrum Disorder: A Baby Siblings Research Consortium Study.« *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines* 56 (9): 988–998.
- Penney, Ashley M., Jessica Greenson, Ilene S. Schwartz in Annette Mercer

- Estes. 2022. »'On-Time Autism Intervention': A Diagnostic Practice Framework to Accelerate Access.« *Frontiers in Psychiatry* 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2022.784580>.
- Pino, Maria Chiara, Ilenia Le Donne, Roberto Vagnetti, Sergio Tiberti, Marco Valenti in Monica Mazza. 2024. »Using the Griffiths Mental Development Scales to Evaluate a Developmental Profile of Children with Autism Spectrum Disorder and Their Symptomatology Severity.« *Child Psychiatry and Human Development* 55 (1): 117–126.
- Rabba, Aspasia Stacey, Cheryl Dissanayake in Josephine Barbaro. 2019. »Parents' Experiences of an Early Autism Diagnosis: Insights into Their Needs.« *Research in Autism Spectrum Disorders* 66 (3): 101415.
- Rogers, Sally J., in Geraldine Dawson. 2009. *Early Start Denver Model for Young Children with Autism: Promoting Language, Learning and Engagement*. Guilford.
- Russell, Alison S., Tyler C. McFayden, Margaret McAllister idr. 2024. »Who, When, Where, and Why: A Systematic Review of 'Late Diagnosis' in Autism.« *Autism Research* 18 (1): 22–36.
- Schopler, Eric, Mary E. Van Bourgondien, Glenn J. Wellman in Steven R. Love. 2010. *Childhood Autism Rating Scale – Second Edition (CARS 2)*. Western Psychological Services.
- Schopler, Eric, Robert J. Reichler, Robert F. DeVellis in Kenneth Daly. 1980. »Toward Objective Classification of Childhood Autism: Childhood Autism Rating Scale (CARS).« *Journal of Autism and Developmental Disorders* 10 (1): 91–103.
- Spain, Debbie, Gavin R. Stewart, David Mason idr. 2022. »Autism Diagnostic Assessments With Children, Adolescents, and Adults Prior to and During the COVID-19 Pandemic: A Cross-Sectional Survey of Professionals.« *Frontiers in Psychiatry* 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2022.789449>.
- Sparrow, Sara S., Domenic V. Cicchetti in David A. Balla. 2005. *Vineland Adaptive Behavior Scales*. 2. izd. American Guidance Service.
- Talantseva, Oksana I., Raisa S. Romanova, Ekaterina M. Shurdova idr. 2023. »The Global Prevalence of Autism Spectrum Disorder: A Three-Level Meta-Analysis.« *Frontiers in Psychiatry* 14:1071181.
- Wechsler, D. 2003. »Wechsler Intelligence Scale for Children–Fourth Edition (WISC-IV).« <https://cir.nii.ac.jp/crid/1370567187560684295>.
- Wetherby, Amy M., Whitney Guthrie, Jessica L. Hooker idr. 2021. »The Early Screening for Autism and Communication Disorders: Field-Testing an Autism-Specific Screening Tool for Children 12 to 36 Months of Age.« *Autism* 25 (7): 2112–2123.
- Whitehouse, Andrew J. O., Kandice J. Varcin, Sarah Pillar idr. 2021. »Effect of Preemptive Intervention on Developmental Outcomes Among Infants Showing Early Signs of Autism: A Randomized Clinical Trial of Outcomes to Diagnosis.« *JAMA Pediatrics* 175 (11): e213298.
- Woolfenden, Sue, Vanessa Sarkozy, Greta Ridley in Katrina Williams. 2012. »A Systematic Review of the Diagnostic Stability of Autism Spectrum Disorder.« *Research in Autism Spectrum Disorders* 6 (1): 345–354.

Razlika med zgodnjo in pozno obravnavo otrok z motnjo avtističnega spektra

Yu, Yue, Sally Ozonoff in Meghan Miller. 2024. »Assessment of Autism Spectrum Disorder.« *Assessment* 31 (1): 24–41.

Zwaigenbaum, Lonnie, in Melanie Penner. 2018. »Autism Spectrum Disorder: Advances in Diagnosis and Evaluation.« *The British Medical Journal* 361:k1674.

Miscellanea

Esej

Obtožujem!

Marina Gržinić

Znanstvenoraziskovalni center

Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Slovenija

marina.grzinic@zrc-sazu.si

 © 2025 Marina Gržinić

»J'accuse ...!« Émila Zolaja je bil objavljen 13. januarja 1898 na prvi strani francoskega časopisa *LAurore* (Zola 1898). V tem odprtem pismu francoskemu predsedniku Félixu Fauru je Zola neposredno obtožil francosko vojsko, sodstvo in vlado, da so krivo obsodili kapitana Alfreda Dreyfusa, judovskega častnika, ki so ga lažno obtožili veleizdaje, ter da so prikrili dokaze in s tem vzdrževali antisemitsko krivico. Zola je natančno naštel odgovorne – generalski vrh, sodišča, vlado in tisk – ter z nepopustljivim, nujno moralnim tonom zahteval resnico in odgovornost. Objavo je spremljalo nacionalno razburjenje, Zola je bil obtožen klevete in začasno odšel v izgnanstvo v Anglijo, a je razprava, ki jo je sprožil, končno prispevala k Dreyfusovi oprostitvi leta 1906.

Zola je »J'accuse ...!« napisal v obrambo krivo obsojenega človeka, da bi razkril antisemitski mehanizem države. Danes ga moramo napisati v obrambo ljudstva, obsojenega na iztrebljenje, da bi razkrili nekropolitični mehanizem imperija. Vprašanja so večja, tišina bolj oglušujoča, sokrivda globalnejša. Obtožiti ni dovolj, a je začetek. Obtožiti pomeni zavrniti nevtralnost, retoriko, ki ohranja genocid. Obtožiti pomeni stati z Gazo, z vsemi, ki se upirajo nekrokapitalizmu, z vsemi, ki si zamišljajo in prakticirajo alternative skrbi, solidarnosti in življenja.

Obtožujem, ker smo glede genocida v Gazi vsi družbeno inertna gmota teles. A obtožiti pomeni zahtevati življenje, vztrajati, da se mora genocid ustaviti, vztrajati, da nekrocén ni neizogiben. Drug svet je mogoč in se začne z zavrnitvijo – s pogumom, da imenujemo, obtožimo, zahtevamo pravičnost.

Trenutni konflikt v Gazi se je dolgo razvijal v tisto, kar številni raziskovalci in aktivisti opisujejo kot genocid (Butler 2023; Goodman 2025). Pojem »genocid« se uporablja za opis sistematičnega in namernega iztrebljenja določene skupine (Olusoga 2023). V Gazi kombinacija vojaške agresije, blokade in razseljevanja povzroča množično smrt in trpljenje

Palestincev. Judith Butler (2012, 34–36) to označuje kot obliko »počasne smrti«, kjer so življenjske razmere tako degradirane, da je preživetje vse težje.

Ključen za razumevanje tega zločina je proces rasizacije Palestincev – proces, ki jih dehumanizira in njihova življenja dela za potrošna. Judith Butler (2012, 112–115) je bistveno prispevala k razlagi, kako ta rasizacija deluje v okviru izraelskega državnega nasilja in ameriške sokrivde. Rasizacija Palestincev je osrednji mehanizem, preko katerega se omogoča genocid v Gazi. S tem ko Palestince in Palestinke konstruira kot nekaj manj človeške, mednarodna skupnost – še posebej ZDA – opravičuje njihovo trpljenje ter jim odreka priznanje in pravice, ki jim pripadajo. Njena kritična analiza ponuja okvir za razumevanje tega procesa in predlaga poti za odpor. Nujno je, da upoštevamo njen poziv k priznanju človeškosti Palestincev in k boju za pravično ter enakopravno rešitev konflikta.

Rasizacija pomeni družbene in politične procese, skozi katere se določene skupine konstruirajo kot rasno različne in manjvredne (Karera 2019, 35). Ta proces vključuje pripisovanje negativnih lastnosti tem skupinam, kar pogosto vodi v njihovo marginalizacijo in izključitev iz kategorije človeškega. V primeru Palestincev in Palestink je ta rasizacija očitna v njihovem prikazovanju kot teroristov, varnostnih groženj in ovir za katero koli obliko miru. Rasizacija Palestincev je posebej utrjena v zahodnem diskurzu, kjer dobi svojo udobno umestitev. Mesta padajo, bolnišnice so bombardirane, otroci zakopani pod ruševinami, jezik »konflikta« pa še naprej zakriva realnost iztrebljanja. ZDA so že šestič uporabile veto, da bi preprečile novo resolucijo OZN za ustavitev genocida. Kaj je to drugega kot polna sokrivda imperija pri vzdrževanju logike smrti, nekrokapitalistične kalkulacije, ki odloča, kdo sme živeti in kdo je obsojen na smrt?

Ta genocid ni izoliran dogodek; je vrhunec stoletij razlastitve, kolonizacije in rasnega kapitalizma (Olusoga 2023). Stojim na stališču, da so alternativni ekonomski modeli, kot so odrast in skupnostne ekonomije, nujni za oblikovanje pravičnejših in trajnostnih družb. A kaj lahko pomeni »trajnost«, ko je življenje samo izbrisano, ko je možnost skrbi zanižana? Želim nas spomniti, da dobrobit ni individualna lastnina ali osebni dodatek, temveč kolektivni boj, globoko vpet v strukture izkoriščanja, kolonialne dediščine in systemskega nasilja. Govoriti o dobrem življenju, medtem ko Gaza gori, pomeni razkriti hinavščino globalnega reda, ki šteje za vredna zgolj nekatera življenja, druga pa za odvržena.

In vendar ta hinavščina ni nova. *The Guardian* se je simbolno opravičil za povezave svojih ustanoviteljev s transatlantsko trgovino s sužnji (Olu-

soga 2023). A geste ne razgrajujejo struktur; besede ne povrnejo stoletij nasilja. Kot je odločno pokazal David Olusoga (2023), je bila britanska dolgotrajna sokrivda pri suženjstvu in kolonialnih ekonomijah zakrita z lastnimi miti: zgodbo o abolicionizmu, glorifikacijo industrijske revolucije, kot da je nastala izključno iz lastne, domače »invencije«, ter odklanjanjem priznanja, da so surovine, bogastvo in kapital izvirali iz brutalnega izkoriščanja koloniziranega dela in zemlje. Zanikati to zgodovino pomeni nadaljevati jo. Gaza danes temelji na istem zanikanju, isti strukturi razlastitve, ki jo je imperij vedno znova dovoljeval in uveljavljal.

Oriol Batalla (2020) je temu obdobju dal ime: nekrocén. Ne antropocen, ki napačno univerzalizira človeštvo kot vrsto, odgovorno za okoljsko uničenje, temveč nekrocén – doba smrti, izumrtja in nekrokapitalizma. V tem okviru Gaza ni anomalija, temveč paradigmatičen primer nekrokapitalistične logike. Zeleni kapitalizem, trdi Oriol Batalla, je zgolj nadaljevanje neoliberalizma, nesposoben obravnavati neenakost, izkoriščanje in izumrtje, ki definirajo našo sedanost. Govoriti o »trajnostnem razvoju«, medtem ko se mesta rušijo, medtem ko bombe, financirane in opravičene z globalnimi trgi, padajo na najranljivejše, je obsceno. Gaza je nekrocén v koncentrirani obliki: redukcija ljudi na ruševine, upravljanje življenja kot odpadka, vpis smrti v samo delovanje globalnega kapitala.

Obtožujem tiste, ki bi univerzalizirali dobrobit, ki bi šli »onkraj rasizacije«, kot nas je opozorila Zakiyyah Iman Jackson (2015). Takšne univerzalizacije brišejo specifičnost rasnega nasilja in osrednjo vlogo »črnsosti« kot prizorišča, na katerem je strukturirano nasilje modernosti. Zakiyyah Iman Jackson poudarja, da evrocentrični transcendentalizem še vedno ohranja zgodovinsko in trajno distributivno razporeditev rase, torej načine, kako so rasne kategorije zgodovinsko razporejale dostop do človeškosti, pravic, zaščite, svobode, materialnih pogojev, znanja in epistemološkega statusa. Ta razporeditev ni preteklost, temveč še vedno deluje kot struktura, vpisana v institucije, ekonomijo, pravo, kulturo, meje in vzorce nasilja. Rasa tako ni zgolj identiteta, temveč mehanizem organiziranja sveta, ki določa, kdo lahko šteje kot polno »človeški«, kdo je postavljen kot manj človeški ali nečloveški in kdo je izpostavljen razlastitvi, izkoriščanju ali izbrisu (recimo *izbrisani* v Sloveniji).

Zakiyyah Iman Jackson nas spominja, da so poskusi definiranja dobrega življenja kot univerzalne kategorije nič drugega kot poskusi bega pred rasizacijo, poskusi, da bi se zakrila temeljna dejstva, da je t. i. človek konstruiran v opoziciji do črnca, koloniziranega, rasiziranega. V Gazi ponovno vidimo to zavrnitev: Palestincem se odreka človeškost, predsta-

vljeni so kot grožnje, kot teroristi, kot kolateralna škoda. Njihovih dobrobiti si ni mogoče zamisliti, ker jim je vstop v kategorijo človeškega onemogočen.

Axelle Karera (2019, 50) je razkrila neuspehe etike antropocena, ki se predstavlja kot moralni okvir za skrb za planet, a sistematično zanika rase antagonizme. Te etike govorijo o Zemlji, vrsti, podnebj, a se nočejo soočiti s kolonialnimi zgodovinami in z rasnimi hierarhijami, ki so povzročile naše ekološke krize. Antropocen, trdi Axelle Karera, preprečuje ustrezna politična uokvirjanja, saj jih nadomešča z moralno filozofijo, neustrezno za soočanje z zgodovino. V Gazi retorika antropocena govori o »humanitarni krizi«, »naravni tragediji«, »razseljevanju prebivalstva«, ne da bi kdaj imenovala nekropolitični režim, ki ureja življenje in smrt preko naseljske kolonialne okupacije ter globalne sokrivde.

Čeprav sem izhajala iz Zolajevega zgodovinskega konteksta, njegov način javne obtožbe – poimensko izpostavljanje storilcev, razkrivanje institucionalne sokrivde in zahteva po pravičnosti – ostaja uporaben model tudi za današnji trenutek. V Gazi je situacija še kompleksnejša in bolj globalno prepletena: vključene so številne vlade, mednarodne institucije, mediji in politični voditelji, kar neposredno obtožbo razprši. Toda temeljno načelo ostaja enako: imenovati agente nasilja, razkriti sistemsko sokrivdo in zahtevati odgovornost (Butler 2012, 34–36).

Rasizacija, dehumanizacija in militarizacija, ki pogosto spremljajo takšne dogovore, niso le retorične strategije; njihove posledice so smrtonosne in se odražajo v družbenih neenakostih, migracijskih krizah in vojaških spopadih (Mbembe 2019). Ob tem je treba dodati še en, večplasten vidik: vpliv teh politik na oblikovanje industrijske in tehnološke suverenosti, kjer se nacionalne ekonomije prisilno prilagajajo geopolitičnim interesom velikih sil.

Povratak tekmovanja velikih sil je dramatično preoblikoval prioritete v smeri fizične proizvodnje in industrijskih zmogljivosti. Napredna gospodarstva so vse bolj vključena v to, kar bi lahko poimenovali »tekmovalna emulacija« – strateško oblikovanje industrijskih politik kot odziv na ukrepe geopolitičnih tekmecev (Baldwin 2016; Mazzucato 2018). To tekmovanje je ustvarilo multiplikativen učinek, ki se kaže v tekmi subvencij za ključne tehnologije ter v stopnjevanju obrambnih trgovinskih ukrepov, vključno z recipročnimi carinami na strateško pomembno blago, kot so električna vozila (United Nations 2023; Mathews 2022).

Nedavni obisk predsednika ZDA Donalda Trumpa v Veliki Britaniji so spremljali protesti, v katerih so protestniki izražali nasprotovanje njegovi

avtoritarni politiki in ideologiji popolne arbitrarnosti (Nagesh in Johnson 2025; Badshah in Matthew Pearce 2025). Poleg političnega odmeva je Trump med obiskom sopolodpisal tudi ključni dokument o strateškem industrijskem sodelovanju med ZDA in Veliko Britanijo, ki predvideva okrepljeno trgovinsko, tehnološko in obrambno partnerstvo. Ta dogovor, poznan kot »Trump-Stairmeier Agreement«, je instrument, ki bo pospešil tekmovalnost velikih sil na račun socialne pravičnosti, trajnosti in lokalne industrijske neodvisnosti (»Keir Starmer to Press Donald Trump Over Deal to Cut Tariffs on UK Steel Imports« 2025). Združeno kraljestvo ponazarja obrat desetletja, ki se je v kapitalistični cirkularnosti znova izkazal za nezadostnega. Britansko gospodarstvo je postalo vse bolj podrejeno financam in storitvam, medtem ko se je proizvodnja postopoma razkrojila. Zato pospešena deportacija postkolonialnih pozicij, presežek delovne sile in podpora etničnemu čiščenju v Gazi, dehumanizaciji, ki je stavila na algoritem in finančno izkoriščanje, ki sedaj potrebuje prostor, riviero v Gazi za ponovno obujanje terciarne industrije potrošništva in storitev. Grozljivo je, da se pod podplastmi varnosti kot vedno skrivajo profitni razlogi cikličnih menjav, kar kapitalizem je, industrije in finančnega sektorja, kjer eni pride do plafona, drugi potrebuje revitalizacijo ... A implementacija področja, ki se je zdelo odvečno za ponovno kapitalizacijo, je vsakič surovejša.

O tem govorijo razkritja, da se deli Gaze zamišljajo kot »obnovitveni« projekt za ustvarjanje ogromnega dobička – to je razgalil Bezael Smotrich, skrajno desničarski izraelski politik (Butler 2023; Rengel 2025). Smotrich, izraelski finančni minister skrajne desnice, je Gazo nedavno označil za »nepremičninski bonbonček« (Butler 2023), kar pomeni, da bi lahko uničenje regije izkoristili za gospodarski dobiček. Dejal je (Butler 2023): »Za to vojno smo plačali veliko denarja, zato moramo zdaj odločiti, kako bomo razdelili odstotke zemlje v Gazi. Faza rušenja je vedno prva faza urbane obnove. To smo naredili, zdaj moramo začeti graditi.«

Ta izjava poudarja nekropolitične in ekstraktivistične razsežnosti konflikta (Batalla 2020; Villalba-Eguiluz in Etxano 2017), saj razkriva, kako se nasilje v Gazi racionalizira kot priložnost za dobiček. Smotricheve pripombe (Zhang 2025) se ujemajo s prejšnjimi predlogi, kot je načrt ameriškega predsednika Donalda Trumpa, da bi Gazo spremenili v »riviero Bližnjega vzhoda«, kar bi vključevalo množično razselitev palestinskega prebivalstva. Ta izjava jasno razkrije ekonomske kalkulacije, ki stojijo za nasiljem, in pokaže, kako se genocid in razlastitev racionalizirata kot poslovna priložnost (Karera 2019, 40).

Ti dogodki poudarjajo nujnost odgovornosti in pravičnosti v soočenju s sistemskim nasiljem ter z njegovimi nekropolitičnimi in ekstraktivističnimi razsežnostmi (Jackson 2015). Tako kot je Zola obtožil generale, sodišča in tisk, je danes v kontekstu Gaze nujno obtožiti: države, ki omogočajo genocid z vetom (Butler 2023), politične voditelje, ki vojno instrumentalizirajo za dobiček (Olusoga 2023), in institucije, ki normalizirajo ali ignorirajo množično smrt (Raha 2023).

Judith Butler (2012, 150–155) je obsežno analizirala, kako rasizacija Palestincev deluje v zahodnem diskurzu. V svojih spisih trdi, da Palestincev ne obravnavajo kot polne človeške subjekte – stanje, ki ga poimenuje »ne-priznanje«. To ne-priznanje ni zgolj odsotnost priznanja, temveč aktivna konstrukcija Palestincev kot manj-od-človeka. Judith Butler opozarja, da se ob identifikaciji Palestincev s terorizmom in z barbarstvom izbriše njihov status civilistov, kar legitimizira nasilje nad njimi (str. 200–205).

Judith Butler (2023) nadalje trdi, da ta rasizacija ni zgolj stvar individualnih predsodkov, temveč je institucionalizirana skozi državne politike in medijske reprezentacije. Dejanja izraelske države v Gazi, podprta z ZDA, so predstavljena kot nujni varnostni ukrepi proti že rasiziranemu sovražniku. Takšno okvirjanje prikriva realnost okupacije in razlastitve ter ju predstavlja kot legitimni obliki samoobrambe.

S tem, ko se Palestince in Palestinke konstruira kot manj vredne ali, še natančneje, nevredne »človeka«, je mednarodna skupnost, še posebej zahodne sile, sokriva za njihovo trpljenje. Ta sokrivda se kaže v odsotnosti smiselne intervencije za zaustavitev nasilja in v nadaljnji podpori politikam, ki krizo še zaostrejujejo.

Združene države so trden zaveznik Izraela, saj mu nudijo vojaško pomoč in politično podporo (Butler 2023). To zavezništvo je utemeljeno na skupnih strateških interesih in vzdrževanju *statusa quo* na Bližnjem vzhodu. A ta podpora ZDA prav tako vpleta v rasizacijo in genocid Palestincev. S tem, ko Izrael ščitijo pred mednarodno odgovornostjo in palestinski odpor označujejo kot terorizem, ZDA ohranjajo pogoje, ki omogočajo genocid (Butler 2023).

Judith Butler (2012, 112–115) zagovarja radikalno preoblikovanje tega, kako so Palestinci dojeti in predstavljeni. Zahteva priznanje njihove človeškosti in razgradnjo struktur, ki reproducirajo njihovo zatiranje. To pomeni razgaljenje rasiziranih naracij, ki dehumanizirajo Palestince, ter zagovarjanje politik, ki uveljavljajo njihove pravice in dostojanstvo. Judith Butler prav tako poudarja pomen solidarnosti pri uporabi proti genocidu. Posameznike in skupine po svetu spodbuja, naj stojijo ob Palestincih –

ne le z besedami, temveč z dejanji, ki izzivajo sisteme moči, ki omogočajo njihovo zatiranje.

Medijske reprezentacije imajo pri rasizaciji Palestincev pomembno vlogo (Rengel 2025). S selektivnim poročanjem in pristranskimi naracijami mediji Palestince pogosto prikazujejo kot agresorje, Izraelce pa kot žrtve. Ta podoba utrjuje stereotipe in legitimira nesorazmerno uporabo sile proti Palestincem. Judith Butler (2023) poudarja pomen protipripovedi, ki humanizirajo Palestince in izzivajo dominantni diskurz.

Zolajeva obtožba je bila poziv, naj se francoski predsednik in javnost prenehata sprenevedati; bil je poziv javnosti, naj vendarle pokaže nekaj vesti. Današnja obtožba genocida v Gazi nima več javnosti, ker je ta le igrača v rokah mednarodnih sil, privatiziranih globalnih medijev, napih-njenih in zlažiranih globalnih ter lokalnih financ. Vse to omogoča neposredno nasilje in strukturno izkoriščanje.

Obtožujem, ker se glede genocida v Gazi, ki se odvija pred našimi očmi, svet vede povsem tiho. Priča smo situaciji, ko vsi pravijo, da vedo, kaj se dogaja, da je vsem vse jasno, a glas ljudstva je mlačen, politika pa mrtva črka na papirju. Ob sistematičnem uničenju palestinskega ljudstva svet ostaja neodziven, monstrozno odmaknjen. Da, obstaja opozicija, so nevladne organizacije, so protestniki na univerzah, a celoten pejsaj je razdrobljena in počena civilna družba, v splošnem pa je vse polno prazne retorike.

Obtožujem Zahod, EU, še več, Evropo pozabljenega kolonializma in še bolj pozabljenega antisemitizma, Veliko Britanijo, Nemčijo, Francijo, Italijo in pridružene države, ki so se od 70. let naprej oprale z retoriko svobode kot države blaginje, a so bile vse kolonialne sile: Nizozemsko, Švedsko, Dansko, ter stare sesute kolonialne države, ki so bile in ostale desetletja po letu 1945 v povojni oazi svobodne in demokratične Evrope blaginje, fašistične oaze Grčijo, Španijo, Portugalsko, vse zgrajene na liberalni ekstrakciji. Njihova fasada zaščite »človeškega«, človeka in njegovih pravic, se je sesula kot Potemkinova vas.

Da ne govorim o sesutih in vase obrnjenih nekdanjih vzhodnih državah, ki so le karikatura civilne družbe, ki jih ne zanima, kaj se dogaja, in si, kot radi rečejo, želijo, da tudi drugi trpijo, kot smo menda trpeli mi.

Evropa v svojem belem hegemonističnem neoliberalizmu in v okviru novih azilnih politik brez sramu ter s podporo ljudstva kruto »outsourca« odvečne migrante, azilante in begunce ter tako ponavlja kolonialne prakse razseljevanja in nadzora. Ta dvoličnost spominja na zgodbo Braceross na meji med Mehiko in ZDA, ko je bilo delo dobrodošlo, a telesa, življenja

in pravice zavrtnjeni. Migrantsko telo je dobrodošlo le kot delovna roka, nikoli kot polno življenje. To je nekrokapitalizem: ekstrakcija delovne sile ob hkratnem zanikanju življenja.

In vendar obstajajo alternative. V Latinski Ameriki koncept *Buen Vivir* – dobro življenje, polno življenje – ponuja protiprimer (Gerer 2022; Villalba-Eguiluz in Etxano 2017). Kot je pokazala Alexandra Gerer, *Buen Vivir* zavrača tako neoliberalni razvoj kot socialistični developmentalizem, saj poudarja socioekološko harmonijo, avtohtono znanje in postkolonialno kritiko. Vztraja, da dobrobit ne more biti individualni dobiček, temveč kolektivno cvetenje, relacijskost in ekološko ravnovesje. C. Unai Villalba-Eguiluz in Iker Etxano sta dodatno poudarila, da se *Buen Vivir* pozicionira proti ekstraktivizmu, tako kapitalističnemu kot socialističnemu, ter namesto tega vztraja pri postrazvoju, ekosocialističnih in dekolonialnih vizijah. Od Gaze do Andov je boj enak: proti logiki, ki življenje reducira na delo, zemljo na vir in telesa na odvrgljivo materijo.

Nat Raha (2023) je zastavila ključno vprašanje: Kakšne oblike skrbi dejansko potrebujemo, da ne bi le preživel, temveč živel hranljiva, ustvarjalna življenja? Nat Raha poudarja, da skrb ni abstraktna, temveč materialna, umeščena v dinamike nadlegovanja, rasizma, homofobije, transFOBije, ableizma in izkoriščanja. Kdo pobira koščke, ko sistemi odpovedo? Kdo podpira, ko institucije zanikajo? V Gazi je vprašanje dobesedno: Kdo bo pobral trupla iz ruševin? Kdo bo skrbel, ko so bolnišnice bombardirane? Rahin premislek pokaže, da je treba skrb misliti na novo – kot kolektivno preživetje, kot solidarnost preko razlik, kot aktivno zagotavljanje življenja proti strukturam zapuščenosti.

Obtožujem tiste, ki govorijo o miru, a vzdržujejo vojno. Obtožujem tiste, ki govorijo o dobrem življenju, a ga zanikajo skozi politike, molk, vete. Obtožujem mednarodno skupnost sokrivde, monstroznega odmika, retorike brez dejanj. Obtožujem medije, ki zakrivajo, vlade, ki oborožujejo, korporacije, ki služijo. Obtožujem filozofe, ki univerzalizirajo človeštvo, a nočejo reflektirati strukturalnega rasizma in procesov rasizacije, ekologe, ki govorijo o Zemlji, a ignorirajo kolonializem, neoliberalce, ki razglašajo svobodo, a vsiljujejo izkoriščanje. Obtožujem, ker Gaza gori, ker se genocid nadaljuje, ker veti padajo kot bombe, ker se življenje zanika v imenu moči.

Literatura

- Badshah, Nadeem, in Matthew Pearce. 2025. »Donald Trump Lands in UK for Second State Visit As Protesters Gather in Windsor.« *The Guardian*, 17. september. <https://www.theguardian.com/us-news/2025/sep/16/donald-trump-lands-in-uk-for-second-state-visit-as-protesters-gather-in-windsor>.

- Baldwin, Richard. 2016. *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*. Harvard University Press.
- Batalla, Oriol. 2020. »Green Capitalism? Politics from the Necrocene to the Eleutherocene.« *e-cadernos CES* (34). <https://doi.org/10.4000/eces.5553>.
- Butler, Judith. 2012. *Parting Ways: Jewishness and the Critique of Zionism*. Columbia University Press.
- Butler, Judith. 2023. »Palestinians are Not Being 'Regarded as People' by Israel and US.« Truthout, 31. oktober. <https://truthout.org/articles/judith-butler-palestinians-are-not-being-regarded-as-people-by-israel-and-us/>.
- Gerer, Alexandra. 2022. »The Buen Vivir as a Real Utopia? Analysing the Transformative Potential of the Ecuadorian Sociopolitical Project for the Good Living.« Magistrsko delo, Lund University Centre for Sustainability Studies.
- Goodman, Amy. 2025. »Judith Butler on Gaza Genocide, the Right's Assault on Trans People, Campus Censorship and More.« Democracy Now!, 15. september. https://www.democracynow.org/2025/9/15/judith_butler_on_gaza_genocide_the.
- Jackson, Zakiyyah Iman. 2015. »Toward an Afropessimist Feminism.« *Feminist Theory* 23 (4). <https://doi.org/10.1177/1464700121103408>.
- Karera, Axelle. 2019. »Blackness and the Pitfalls of Anthropocene Ethics.« *Critical Philosophy of Race* 7 (1): 32–56.
- »Keir Starmer to Press Donald Trump Over Deal to Cut Tariffs on UK Steel Imports.« 2025. *Financial Times*, 25. julij. <https://www.ft.com/content/d47ba19d-88fo-4aba-a9e7-5217cacc060>.
- Mathews, James A. 2022. *Global Green Shift: When Ceres Meets Gaia*. Anthem.
- Mazzucato, Mariana. 2018. *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. Penguin.
- Mbembe, Achille. 2019. *Necropolitics*. Prevedel Steven Corcoran. Duke University Press.
- Nagesh, Ashitha, in Nick Johnson 2025. »Thousands Protest Against Trump's Second UK State Visit.« BBC, 17. september. <https://www.bbc.com/news/articles/cj9zve281k30>.
- Olusoga, David. 2023. »David Olusoga on the Guardian's links to slavery: 'That reality can't be negotiated with' – video«. Video na YouTubeu, 28. marec, 7:32. https://www.youtube.com/watch?v=SfpKdKJrH_s.
- Raha, Nat. 2023. Iz pogovora v filmu *Insurgent Flows: Trans*Decolonial and Black Marxist Futures* avtoric Marine Gržinić in Tjaše Kancler.
- Rengel, Carmen. 2025. »Israel quita careta: negocia con EE.UU. repartirse Gaza, enorme riqueza inmobiliaria.« *Huffpost*, 18. september. https://www.huffingtonpost.es/global/israel-quita-careta-negocia-eeuu-repartirse-gaza-enorme-riqueza-inmobiliaria.html?utm_source=chatgpt.com.
- United Nations. 2023. *World Investment Report 2023: Investing in Sustainable Energy for All*. United Nations.
- Villalba-Eguiluz, C. Unai, in Iker Etxano. 2017. »Buen Vivir vs Development (11): The Limits of (Neo-)Extractivism.« *Ecological Economics* 138 (4). <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.03.010>.
- Zhang, Sharon. 2025. »Israeli Minister Smotrich Calls Gaza Real Estate Bo-

nanza amid Talks with U.S.« Truthout, 17. september. https://truthout.org/articles/israeli-minister-smotrich-calls-gaza-real-estate-bonanza-amid-talks-with-us/?utm_source=chatgpt.com.

Zola, Émile. 1898. »J'accuse...!« *L'Aurore*, 13. januar.

Recenzija

Katja Košir in Tanja Špes, ur., *Celostni pristop k medvrstniškemu nasilju*

Minea Rutar

Univerza v Mariboru, Slovenija

minea.rutar@um.si

 © 2025 Minea Rutar

Medvrstniško nasilje je eden najresnejših izzivov v šolskem kontekstu: pomembno lahko zaznamuje učence, povzroča stisko staršem in hkrati pedagoškemu delavcu predstavlja veliko odgovornost. Monografija *Celostni pristop k medvrstniškemu nasilju: psihosocialni konteksti in raziskovalne strategije* (2025), katere urednici sta prof. Katja Košir in Tanja Špes, se te pomembne teme loteva tako, da sistematično predstavi nekatere ključne psihosocialne značilnosti na ravni šolskega oddelka (razreda) in učencev v zgodnjem mladostništvu. Tako ponuja celovit pregled tem, vezanih na psihosocialne dejavnike, povezane z medvrstniškim nasiljem. Prav ta poudarek na razumevanju socialne dinamike razreda kot ključnega konteksta učenja in oblikovanja vedenja mladostnikov je eden glavnih prispevkov monografije, katere izhodišče je predpostavka, da je učinkovitost preventivnih programov medvrstniškega nasilja odvisna od psihosocialnih značilnosti razrednih okolij.

V monografiji raziskovalci medvrstniškega nasilja iz štirih raziskovalnih organizacij predstavljajo ključne ugotovitve dveh raziskav, izvedenih v okviru projekta Socialni kontekst kot dejavnik medvrstniškega nasilja: kako z oblikovanjem pozitivne vrstniške kulture prispevati k vključujoči šoli? V prvih 12 poglavjih so v knjigi predstavljene ugotovitve vzdolžne raziskave s tremi merjenji v šolskem letu 2022/23, ki je preučila odnos med kazalniki socialne dinamike v razredu (značilnostmi socialnega delovanja razreda), psihosocialnimi lastnostmi posameznikov in vključenostjo učencev v medvrstniško nasilje. Pri tem avtorji vseskozi poudarjajo pomen lastnosti socialnega delovanja razreda, ki je bilo v predhodnih raziskavah in preventivnih programih pogosto manj upoštevano. Natančno predstavijo vlogo razrednih norm, moralne (ne)zavzetosti razreda in kako ta prispeva k vključenosti učencev v medvrstniško nasilje.

Na ravni posameznikov podrobno opišejo odnos med različnimi obli-

kami nasilja. Za zaposlene v šolah je posebej povedna njihova ugotovitev, da obstajajo pomembne razlike v psihosocialnih značilnostih učencev, ki le doživljajo nasilje, ter učencev, ki ga izvajajo in doživljajo, ter da se vlogi nasilneža in žrtve pogosto prepletata, učenci pa lahko med vlogami prehajajo.

Poleg tega celovito predstavijo, kako se različni socialni cilji mladostnikov (miselne predstave o socialnih izidih, ki jih oseba želi doseči z vrstniškimi interakcijami) povezujejo z vključenostjo tako v izvajanje kot doživljanje in opazovanje medvrstniškega nasilja. Zanimiva je ugotovitev, da se z nasiljem ne povezujejo le socialni cilji priljubljenosti, temveč tudi socialni cilji sprejetosti, ki se jih sicer običajno povezuje predvsem s prosocialnim in manj agresivnim vedenjem. Ta ugotovitev prinaša dragocen vpogled v razumevanje glede individualnih razlik vključenosti učencev v medvrstniško nasilje. S tem povezan je uvid, da se priljubljenost v obdobju mladostništva povezuje tako s pozitivnimi kot z negativnimi lastnostmi, saj mladostniki skušajo doseči, ohraniti in povečati svoj socialni status v razredu tako z agresivnimi kot s prosocialnimi vedenji, zaradi česar je nekatere oblike nasilja včasih težje prepoznati.

Razumevanje dejavnikov medvrstniškega nasilja na ravni razreda osvetljujejo tudi ugotovitve o tem, kako se pripadnost sociometričnim skupinam povezuje z izvajanjem in doživljanjem nasilja. Posebej zanimivo je, da skupina kontroverznih učencev vse tri oblike nasilja (telesno, besedno in odnosno) izvaja najpogostejše, čeprav to skupino drugi učenci zaznavajo kot hkrati agresivnejšo in družabnejšo, zato se jo včasih spregleda.

Poleg opazovanja in izvajanja medvrstniškega nasilja avtorji celovito predstavijo tudi pojav opazovanja medvrstniškega nasilja ter opišejo nekatere ključne psihosocialne lastnosti opazovalcev medvrstniškega nasilja. Tekom razprave opozorijo, da je opazovalcev več kot izvajalcev in žrtev, ter predstavijo glavne razloge, zakaj se mladostniki na medvrstniško nasilje, ki ga opazujejo, pogosto ne odzivajo aktivneje. Opišejo ključne pojave, kot so učinek opazovalca, odnos z žrtvijo in tveganje, da sami znižajo svoj socialni status. Pomemben je že uvid, da se je učencem, ki izvajajo nasilje, pogosto težko upreti, ker tudi opazovalci želijo ohraniti socialno sprejetost in socialni status v razredu.

Tekom celotne monografije avtorji opozarjajo na pomen razumevanja socialne motivacije učencev, ki je v ozadju dinamike medvrstniškega nasilja. Posebej je koristno, da predstavijo značilnosti razredov, kjer je medvrstniškega nasilja več, kar lahko pedagoškim delavcem pomaga, da ta pojav hitreje zaznajo in učinkoviteje posežejo vanj. Kot pomembne

psihosocialne značilnosti razredov za razumevanje medvrstniškega nasilja avtorji izpostavijo predvsem izrazite razredne hierarhije; razredne norme, ki povezujejo priljubljenost z agresivnostjo (tj. norme, da je mogoče priljubljenost dosegati z agresivnim vedenjem); moralno nezavezatost (razliko med zavedanjem, da moralni problem obstaja, in vedenjem, ki bi ta problem lahko naslovilo, kar se npr. opravičuje s pojmovanjem nasilja kot upravičenega); odnose med učitelji in učenci. Sploh izrazite razredne hierarhije in norme, ki povezujejo priljubljenost z agresivnostjo, povečujejo tveganje za nasilje. Prav tako so dejavnik tveganja izraziteje izraženo prizadevanje za priljubljenost, več negotovosti učencev glede lastnega socialnega položaja ter manj pozitivnih odnosov z učitelji. Pomembno sporočilo za učitelje je, da je manj medvrstniškega nasilja v razredih, kjer učenci zaznavajo več avtoritativnega vodenja učiteljev, ki vključujejo tako strukturo kot socialno oporo. V luči tega izpostavijo vlogo podpornih odnosov z učitelji in zaznane socialne opore vrstnikov kot pomembnih varovalnih dejavnikov nasilja. Ena najspodbudnejših ugotovitev je, da lahko s spodbujanjem socialnega in čustvenega učenja ter krepitvijo odnosne kompetentnosti učiteljev prispevamo k preprečevanju in zmanjševanju medvrstniškega nasilja.

Poleg poglobljenega opisa značilnosti razredov kot pomembnih pri razumevanju razlik v vključenosti učencev v medvrstniško nasilje je ena ključnih odlik monografije njena izčrpna predstavitev metodologije, ki vključuje tako kvantitativno, večravensko vzdolžno raziskavo kot fokusne skupne za validacijo smernic in priporočil za preprečevanje medvrstniškega nasilja. Kvantitativna raziskava temelji na samoocenjevalnih vprašalnikih in vrstniških imenovanjih, ki omogočajo vpogled v procese izbire prijateljev, kar sledi priporočilom za triangulacijo različnih raziskovalnih metod. Kvantitativnost omogoča informacije o pojavnosti, značilnostih, korelatih in napovednikih medvrstniškega nasilja, kvalitativnost pa nudi bogat vir informacij, ki omogočajo validacijo smernic za preprečevanje nasilja, ki so jih pripravili avtorji.

Glavna kvaliteta monografije pa je sploh za zaposlene v šolstvu širok nabor naptokov za pedagoško prakso, tj. smernic za preprečevanje medvrstniškega nasilja v mladostništvu, katerih smiselnost in ustreznost so preverili še s fokusnimi skupinami. Te upoštevajo posebnosti v socialni dinamiki, tj. socialne lastnosti delovanja razreda, in pa vrsto psihosocialnih dejavnikov na ravni posameznika, kar je glavna prednost v primerjavi z obstoječimi programi za preprečevanje medvrstniškega nasilja. Ta analiza je pomembna, ker pojav nasilja preuči še z zornega kota posa-

meznika, ki ga doživlja, in interpretira v okviru specifičnega socialnega konteksta, v katerem se nasilje odvija. V tem delu predstavijo pomembna spoznanja v zvezi s tem, kako učenci razmišljajo, zakaj se nekdo odloči za nasilno vedenje in zakaj se večkrat ne odločijo za ukrepanje, ko so mu priča (socialne in fizične posledice morebitnega takšnega ukrepanja), pa tudi, kdaj in kje iščejo pomoč. Te ugotovitve so pomagale pri validaciji smernic za preprečevanje medvrstniškega nasilja. Pri iskanju pomoči odraslih sta odločilna zavedanje učencev, da ima njihovo poročanje zares pozitiven učinek, in zaupanje, da jim bodo učitelji lahko pomagali. Učitelji so na splošno podprli predstavljene smernice za preprečevanje medvrstniškega nasilja in ustrezno ravnanje ob njegovem pojavu, hkrati pa poudarili, da za izpolnjevanje smernic v celoti niso dovolj opremljeni oz. nimajo na razpolago virov, da bi ga lahko izvedli.

Če torej povzamemo: avtorji z bogatimi raziskovalnimi izkušnjami in raznolikimi pristopi sistematično predstavijo kompleksnost in odtenke različnih psihosocialnih dejavnikov, povezanih z medvrstniškim nasiljem. Pri tem je izviren predvsem poudarek na celoviti predstavitvi različnih načinov udeležnosti v medvrstniškem nasilju, ki zadevajo raven psihosocialnih značilnosti razredov. Ta prispevek je ključen, saj so različni programi do zdaj pogosto spregledali pomembno vlogo razrednega konteksta in njegove socialne dinamike, to pa je prispevalo k temu, da so se do zdaj izkazali za manj učinkovite prav pri mladostnikih, pri katerih je medvrstniško nasilje najpogostejše. Monografija je tako obvezno branje za vse, ki se ukvarjajo z mladostniki, ki so na kakršen koli način izpostavljeni medvrstniškemu nasilju.

Literatura

Košir, Katja, in Tanja Špes, ur. 2025. *Celostni pristop k medvrstniškemu nasilju: psihosocialni konteksti in raziskovalne strategije*. Založba Univerze v Mariboru.

Recenzija

Peter Kovačič Peršin, *Kako misliti Boga*

Andrej Ule

Univerza v Ljubljani, Slovenija

andrej.ule@guest.arnes.si

 © 2025 Andrej Ule

Moram reči, da me je zelo pritegnila zadnja, obsežna knjiga Petra Kovačiča Peršina *Kako misliti Boga* (2024). V njej obravnava praviloma zelo kritičen odnos ključnih slovenskih literatov do vprašanja religije in do v Sloveniji dominantne Katoliške cerkve. Podrobno se posveti Prešernovemu *Krstu pri Savici*, Kettejevemu metafizičnemu obratu, Cankarjevemu dojemanju krščanstva v očenašu hlapca Jerneja, Pregljevemur so očenju s smrtjo Boga v njegovem *Bogovcu Jerneju*, Mrakovemu iskanju krščanstva v njegovih dramah zunaj institucionalnih ograd pa tragičnemu labodjemu spevu slovenskega katolicizma v poeziji Franceta Balantiča, razdvojenemu človeku v manihejskih dilemah Marjana Rožanca, duhovnemu preseganju zgodovinske ujetosti pri Edvardu Kocbeku in poeziji Božjega molka pri Viliju Steguju. Ne mislim podrobno opisovati Kovačič Peršinove izjemno obsežne in miselno bogate analize duhovnih uvidov, soočenj in predvsem kriz, skozi katere so se prebijali predstavljeni slovenski literati, zadržal se bom le pri nekaterih po mojem mnenju bistvenih poudarkih te knjige.

Na začetku moram poudariti, da me s Petrom Kovačičem Peršinom že sicer družijo tako osebnostno kot intelektualno prijateljstvo, ki se je začelo že v času našega študentskega gibanja, ko sva intenzivno sodelovala v zavzetih dialogih med kristjani in marksisti. Zato me je še posebej zanimalo, kakšno sintezo svojih dialoških razmišljanj predstavlja njegova knjiga. O tem sem več pisal že v svojem sestavku o sodelovanju med študentskimi aktivisti in študenti teologije o študentskem gibanju v Sloveniji (Ule 2024). Moram reči, da sva na svojih medsebojnih srečanjih redno obravnavala duhovno situacijo v Sloveniji in bila do nje zelo kritična. Strinjala sva se, da je že dolgo časa (vsaj od izгона protestantov) v nenehni krizi in potrebuje neke vrste novi protestantizem, vendar brez slehernega prozelitizma. Vsekakor se strinjam z temeljnim Kovačič Peršinovim stališčem do vere in odnosa do Boga, kot ga je koncizno izrazil že v uvodu v svojo knjigo (2024, 11–12):

Vprašanje *kako misliti Boga* bi moralo biti le vprašanje vere in kot tako je vedno aktualno in odprto, ker človek pač biva neprenehoma v negotovosti zunanjega in notranjega življenja in želje po preseganju vseh omejitev. [...] Vera je pot bivanjske odprtosti, ker zahteva svobodo duha in sledenje novim uvidom, zahteva uravnavati svoje življenje po notranjem glasu. Je bivanjska avantura. Bivanje ne pomeni stati v zasidranosti omejenega zrenja, ampak raziskovati globine neznanega. Vera zahteva absolutno odprtost duha in prav tako tudi zvestobo spoznanemu.

Vemo, da je v Sloveniji že vsaj dvesto let prevladovala formalna, povnanjena in institucionalno poudarjana religioznost, ki ji je bil živ osebni odnos do sleherne Presežnosti (naj bo v teistični ali neteistični obliki) kar se da tuj. Podobno se je tudi socializem, ki je nastopal z gesli radikalnega humanizma, po (začasni) osvojitvi oblasti hitro zožil na formalni, povnanjeni in institucionalno poudarjeni partijski socializem brez duha. Oba skupaj, tako avtoritarni katolicizem kot avtoritarni socializem, sta predvsem zamorila vse, kar diši po živem duhu in po dejanski človečnosti, kar je seveda onemogočalo tudi vsak iskren dialog o veri in neveri, o demokraciji, svobodi ipd.

Mislim, da je človečnost temeljna človekova etična in duhovna naravnost. Meni pomeni eksistencialni ali duhovni izraz človeške univerzalne odnosnosti, tj. sposobnosti, da v vsem, s čimer je v odnosu, najdemo sebe in v sebi najdemo vse. Tej dimenziji človeške biti pravim tudi »absolutna dimenzija«, to pa zato, ker daje mero vsemu in je sama neizmerljiva. O tem sem več pisal v svoji zadnji knjigi *O naravi duha* (Ule 2023). Če pravim »absolutna dimenzija«, ne predpostavljam ali zahtevam odnosa do kakega določnega absoluta, naj si bo osebni ali brezosebni bog, čeprav takšno pojmovanje absolutne dimenzije seveda dopuščam.

Kovačič Peršin v svoji knjigi piše (2024, 13), da se prava vera nujno odraža v življenju posameznika, zlasti v njegovi zmožnosti za pristno soodnosnost, kajti človeško bitje je namreč človeško prav po zavesti medsebojne soodvisnosti, ki ne narekuje le medsebojne naklonjenosti in solidarnosti, pač pa je osnovni vzgib naše evolucije.

Ugotavlja pa, da metafizično naravnano krščansko razmišljanje in ravnanje ne ustreza zahtevi ter potrebi po negovanju pristne soodnosnosti, kajti ostaja slepo zavezano tradicionalni ontoteološki paradigmi, ki Boga postavlja za absolutno bivajoče, ki naj bi bilo vrhovni gospodar in temelj vsega bivajočega, ob tem pa spregleda bit kot izvorni smisel tako bivanja

kot nič. V poglavju o Kocbeku Kovačič Peršin ugotavlja, da je to pesnik, ki izrazito presega ontoteološko metafiziko. Zato je ta pesnik Kovačič Peršinu zelo blizu. Blizu mu je Kocbekovo temeljno dognanje, da se je Bog postmetafizične dobe umaknil v človekovo notranjost, intimnost in medčloveško soodnosnost (Kovačič Peršin 2024, 394). Lahko sklepamo, da je božja odsotnost v postmetafizičnem svetu le navidezna, saj je prisoten v človeški soodnosnosti. Res pa je tudi, da te prisotnosti ne doseže nobena religiozna ali nihilistična zagnanost. Pač pa jo lahko doseže globoka poezija, kot je npr. Kocbekova. Poleg tega sta tako Kocbek kot Kovačič Peršin družbeno izjemno angažirana kristjana in misleca. Kovačič Peršin ugotavlja, da je Kocbek v svojem pesnjenju in zgodovinskem delovanju nenehno stremel k povezovanju vertikalnega in horizontalnega pojmovanja Boga. Podobno kot Simone Weil je veroval, da se Bog razodeva kot transcendentelni tretji v mojem razmerju do bližnjika. Šele s tem postaja verovanje totalno, namreč dokončna spojitve eksistence in esence, začetek človekovega stvarnega pobožanstvenja. Kovačič Peršin meni (2024, 386), da se v tem pojmovanju izraža prava kopernikanska revolucija v sodobni krščanski teologiji. Bistvo tega obrata je nemara prav v ekstenzialno in zgodovinsko odgovornem povezovanju človeške imanence z božansko transcendo, seveda ob tihi predpostavki, da sta obe že v načelu obrnjeni ena k drugi, ne pa nemara mimobežni, kot se to dozdeva mnogim ontoteološkim metafizikam.

Še bolj kot Kocbekovo eksistenzialno in zgodovinsko spajanje imanence s transcendo pa Kovačič Peršina nagovarja poezija Vilka Steguja, ki jo Kovačič Peršin kot zadnjo predstavlja v svoji knjigi. Temeljna Stegujeva bivanjska izkušnja je namreč intimna izkušnja svetega v tišini in molku, kar je Kovačič Peršinu kot izjemno intuitivnemu in izkušensko naravnranemu mislecu zelo blizu. V tej izkušnji lahko začutimo tisto, čemur Stegu in Kovačič Peršin pravita »Glas Božji«. Ta Glas nas kliče v bit samo, ne nemara h kakemu absolutno bivajočemu (Kovačič Peršin 2024, 404). Tu gre za izrazito osebno vero, ne za institucionalizirano religijo. Poraja se v razpetosti med dvomom in upanjem ter sredi vseh mogočih paradoksov. Stegu celo pravi, da tako pač mora biti, izven vere, izven upanja, celo izven ljubezni in izven nas ter z vso težo dvoma v nas (str. 406).

Zato je za Steguja in tudi Kovačič Peršina sposobnost, da ostanemo v temi objema Božjega molka, najgloblje versko izkustvo. Tu gre za doživljanje Božje navzočnosti v mrku (ali bolje zatemnitvi) njegove prisotnosti, v molku Njegove besede. Za oba je danes temeljni položaj verujočega

ta, ki išče kar se da osebni odnos z Bogom in čaka na Njegov neposreden odgovor (Kovačič Peršin 2024, 412).

Ob tem mi pride na misel izjemno globoka Jezusova izjava, kot jo pri naša Evangelij po Janezu (»Janezov evangelij« 1974, 24): »Bog je duh, in kateri ga molijo, ga morajo moliti v duhu in resnici.« Vprašajmo se, koliko pa nas je, ki vemo ali se vsaj zavedamo, da je bog duh? Saj nam niti to ni znano, kaj naj bi bilo »duh«, in še manj, kako je Bog duh. A to pomeni, da ga tudi ne znamo in ne moremo »moliti v duhu in resnici«. Ali ni ta naša nemoč temeljni razlog videza o »mrku Božje prisotnosti«? Kajti, kaj se dogaja, če ne vemo, kako je Bog duh in ga posledično ne znamo ali ne zmoremo moliti v duhu? Zelo jasno, spreminjamo ga v malika in demona. Ko je govor o Božji smrti v »našem času«, moramo vedeti, da Nietzsche govori o tem, da smo to »smrt« povzročili prav ljudje. Kako le – pač s svojim demoničnim povelečevanjem, čaščenjem in bojem za Boga ali proti Njemu vseh vrst. Morda nam res vlada ozračje smrti Boga, vendar so dandanes žal toliko bolj živi oz., bolje, zgolj živahni razni demoni nadomestki Boga, ki so znak in izraz lažnega duha. Eden od takšnih nadomestkov je npr. dandanes še kako živahen, čeprav ni živ, v Izraelu in tamkajšnjih grozljivih spopadih med Judi in Palestinci. Če je kaj temeljno v teh spopadih, je namreč to, da to niso spopadi o Bogu kot duhu, v duhu ali za duha, kajti dejanski duh je življenje, ki poraja življenje, kot je pisal že Goethe, pač pa so to spopadi o demonu, ki je smrt in lahko poraja le smrt. Prepričan sem, da teh spopadov ne poganjajo le podivjani judovski cionisti in islamski džihadisti, temveč jih pridno netimo prav vsi ljudje, s svojo pozabo Boga kot duha in molitve Njega v duhu (mimogrede, ali nam je sploh jasno, kaj pomeni »molitev Njega«). Petrova knjiga o tem, kako misliti Boga, je zame pomembna prav zato, ker nas nenehno opozarja na to pozabo.

Kovačič Peršin v uvodu v svojo knjigo poudarja, da Bog svetopisemskega razodetja ponuja skrbni odnos do človeka in nagovarja tistega, ki v tišini srca posluša. Ta Bog se ne pusti imenovati, ker ni malik, ampak živi Bog (Kovačič Peršin, 2024, 33). Kovačič Peršin visoko ceni poezijo Dragotina Ketteja, ki predstavlja prvo modernistično poezijo na Slovenskem. V znamenitem ciklusu pesmi »Moj Bog« je Kette povzdignil prav Boga kot življenje (nav. po Kovačič Peršin 2024, 132):

In smrti ni! ... jaz vidim le življenje,
ljubezen večno vidim krog in krog.

Kette je tudi meni zelo ljub in pomemben pesnik. Vendar mi je morda

še ljubši Simon Jenko, namreč zato, ker je med drugim spesnil eno redkih, morda celo edino slovensko pesem, posvečeno prav duhu. To pesem sem uporabil tudi sam kot uvod v svojo knjigo o naravi duha. Osrednji verzi te pesmi so nemara tile (Jenko 1965, 144):

Ti, duh, če v meni tičiš,
pogledati samemu sebi se daj! [...]
Sam sebe zasmehuješ,
sam sebe zaničuješ. [...]
Neusmiljeno molčiš,
sam sebe tak' rekoč tajiš.
Pa vendar, prosim te, prepusti mi,
te s tabo same' sebi misliti.

Bog žive vere je lahko le duh, ki je življenje samo, ki ga lahko uzremo prav skozi samoskrivanje in samoutajevanje. Bog ontoteologije je malik, ne živi Bog. K živemu Bogu kot živemu Duhu zato lahko, kot pravi Peter (Kovačič Peršin 2024, 33), vodi le pot radikalne ponotranjenosti, kar pa ne pomeni bega od sveta, temveč pot brezpogojne skrbi za druge.

Literatura

- »Janezov evangelij.« 1974. V *Sveto pismo stare in nove zaveze*. Britanska biblična družba.
- Jenko, Simon. 1965. *Zbrano delo*. 2. zv. Uredil France Bernik. Državna založba Slovenije.
- Kovačič Peršin, Peter. 2024. *Kako misliti Boga*. Apokalipsa.
- Ule, Andrej. 2023. *O naravi duha*. Slovenska matica.
- Ule, Andrej. 2024. »Sodelovanje med študentskimi aktivisti in študenti teologije.« V *Zbornik o Skupnosti študentov 1968–1974*, uredil Tomaž Kšela. Mariborska literarna družba.